

ԵՐԵՎԱՆԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆ
ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՖԱԿՈՒԼՏԵՏ
ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԱՄԲԻՈՆ

ԿԵՍՈՅԱՆ ԳԵՎՈՐԳ ԷԴՈՒԱՐԴԻ

ՊԵՏԱԿԱՆ-ԿՈՒՍԱԿՑԱԿԱՆ ՎԵՐԱՀՍԿՈՂՈՒԹՅԱՆ ՄԱՐՄԻՆՆԵՐԸ ՀՍԽՀ
ԻՇԽԱՆԱԿԱՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳՈՒՄ 1921-1934 ԹԹ.

Ատենախոսություն

Է.00.01 «Հայոց պատմություն» մասնագիտությամբ
պատմական գիտությունների թեկնածուի
գիտական աստիճանի համար

Գիտական ղեկավար՝ պ.գ.դ. Ամատունի Վիրաբյան

ԵՐԵՎԱՆ-2019

ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ	3
ԳԼՈՒԽ ԱՌԱՋԻՆ	
ՊԵՏԱԿԱՆ ԵՎ ԿՈՒՍԱԿՑԱԿԱՆ ՎԵՐԱՀՍԿՈՂՈՒԹՅԱՆ ՄԱՐՄԻՆՆԵՐԻ ՁԵՎԱՎՈՐՈՒՄԸ ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ՌՈՒՍԱՍՏԱՆՈՒՄ ՈՒ ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ	
1.1. Վերահսկողության մարմինների ձևավորման հայեցակարգային մոտեցումները և կազմակերպական միջոցառումները Խորհրդային Ռուսաստանում 1917-1922 թթ. ----	17
1.2. Վերահսկողության կենտրոնական մարմինների ձևավորումը և վերակազմակերպումները ՀՍԽՀ-ում 1921-1924 թթ. -----	39
1.3. Վերահսկողության մարմինների գործունեությունը Խորհրդային Հայաստանում 1921-1924 թթ. -----	68
ԳԼՈՒԽ ԵՐԿՐՈՐԴ	
ԿՎՀ-ԲԳՏ ԺՈՂԿՈՄԱՏԸ 1925-1934 ԹԹ.	
2.1. ԿՎՀ-ԲԳՏ ժողկոմատի կազմակերպա-կառուցվածքային փոփոխությունները և նոր ենթակառուցվածքների ստեղծումը -----	82
2.2. ԿՎՀ-ԲԳՏ ժողկոմատի գործունեությունը -----	107
ԳԼՈՒԽ ԵՐՐՈՐԴ	
ՀՍԽՀ ՊԵՏԱԿԱՆ ԵՎ ԿՈՒՍԱԿՑԱԿԱՆ ՎԵՐԱՀՍԿՈՂՈՒԹՅԱՆ ՄԱՐՄԻՆՆԵՐԻ ՏԵՂԱԿԱՆ ՆԵՐԿԱՅԱՑՈՒՑՉՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ԵՎ ՕԺԱՆԴԱԿՈՂ ՄԱՐՄԻՆՆԵՐԸ 1921-1934 ԹԹ.	
3.1. Վերահսկողության մարմինների տեղական ներկայացուցչությունները Խորհրդային Հայաստանում -----	127
3.2. ԿՎՀ-ի և ԲԳՏ-ի գործունեությանը օժանդակող մարմինները -----	138
ԵԶՐԱԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ	156
ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ՍԿԶԲՆԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐԻ ԵՎ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՑԱՆԿ	161

ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ

ԱՏԵՆԱԽՈՍՈՒԹՅԱՆ

ԳԻՏԱԿԱՆ

ՆՇԱՆԱԿՈՒԹՅՈՒՆՆ

ՈՒ

ԱՐԴԻԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ: Խորհրդային ժամանակաշրջանը, լինելով և՛ մեծ ձեռքբերումների ու զարգացման, և՛ կոպիտ սխալների, բացթողումների ու կորուստների շրջան, լեցուն է բարդ ու հակասական հիմնախնդիրներով, որոնք անկողմնակալ ուսումնասիրության կարիք ունեն: Այս ուղղությամբ խորհրդային տարիներին իրականացված աշխատանքները, բնականաբար, կատարվել են գաղափարախոսական կաշկանդվածության պայմաններում և մեծ մասամբ նպատակ են ունեցել ոչ այնքան բացահայտելու երևույթների ու իրադարձությունների օրինաչափություններն ու առանձնահատկությունները, որքան սրբազործելու տիրող կարգերը և տեսնելու կատարվածի համապատասխանությունը ընդունված գաղափարախոսությանը: Հետխորհրդային առաջին տարիներին նկատվում էր Խորհրդային Հայաստանի պատմության ուսումնասիրության նկատմամբ հետաքրքրության անկում: Ներկայումս այդ ժամանակաշրջանին վերաբերող շատ հիմնահարցեր նորովի, գիտական նոր մոտեցումներին համապատասխանող ուսումնասիրության կարիք են զգում:

Խնդիրն ավելի բարդ է մեր կողմից ուսումնասիրվող թեմայի պարագայում: Հետխորհրդային շրջանում որևէ աշխատանք այս ուղղությամբ չի կատարվել, իսկ խորհրդային շրջանում կատարվածները խիստ սակավաթիվ են և չունեն բազմակողմանի ընդգրկում: Ճիշտ է՝ անկախության շրջանում ձևավորված պատմագիտության մեջ բացարձակ ընդունելի է խորհրդային հասարակարգում տեղի ունեցող իրադարձությունների ամբողջական-կատարյալ վերահսկողության հանգամանքը, սակայն քննության չեն առնվել այդ վերահսկողության իրականացման եղանակները, օգտագործված մեթոդները, հետապնդած նպատակները և այլ հարցեր: Ուստի առաջին անգամ կատարվում է խնդրի բազմակողմանի ուսումնասիրություն՝ զերծ մնալով տարատեսակ աչառու մոտեցումներից:

Թեմայի արդիականությունը սերտորեն կապված է Հայաստանի Հանրապետությունում ծավալվող ներքին իրադարձությունների հետ: Տեղի ունեցող

ներքին ծավալուն փոփոխությունները, կարծում ենք, պետք է զուգակցվեն հստակ գործող վերահսկողության հետ, որը կապահովի անցման սահունությունը:

ԱՏԵՆԱԽՈՍՈՒԹՅԱՆ ՆՊԱՏԱԿՆ ՈՒ ԽՆԴԻՐՆԵՐԸ: Ատենախոսության նպատակն է արխիվային առատ նյութի, տպագիր ժողովածուների և այլ աղբյուրների օգտագործմամբ ուսումնասիրելու Խորհրդային Հայաստանի պետական և կուսակցական վերահսկողության մարմինների տեղն ու դերը իշխանական համակարգում, նրանց գործունեությունը 1921-1934 թթ.: Այս նպատակով մեր առջև խնդիր ենք դրել ատենախոսության մեջ քննության ենթարկել հետևյալ հարցերը.

- Վերահսկողության մարմինների կազմավորման գործընթացը և հայեցակարգային մոտեցումները Խորհրդային Ռուսաստանում,

- Վերահսկողության մարմինների բնույթը և նրանց լիազորությունների աստիճանական ընդարձակման գործընթացը,

- Պետական և կուսակցական վերահսկողության համակարգը Խորհրդային Հայաստանում, նրա գործունեության նպատակներն ու շրջանակները,

- Պետական և կուսակցական վերահսկողության մարմինների միավորումը, դրա դրդապատճառները և առաջացած ձևաբովանդակային հակասությունը,

- Պետական վերահսկողության մարմնի կողմից իրեն վերապահված՝ պետական համակարգը բարելավելու գործառույթի գործադրումը և հարաբերությունները մյուս ժողովրդական կոմիսարիատների հետ,

- Պետական և կուսակցական վերահսկողության ժողկոմատի կառուցվածքային փոփոխությունները և նոր ենթակառուցվածքների ստեղծումը որպես վերահսկողական աշխատանքները բարելավող միջոցներ,

- Պետությունում գործադրվող տնտեսական քաղաքականության և վերահսկողության մարմինների առաջ դրվող խնդիրների կապը,

- Պետական և կուսակցական վերահսկողությունը որպես օրինականությունը հսկող օղակ,

- Պետական և կուսակցական վերահսկողության ժողկոմատը որպես աշխատավորների առաջքաշմանը և սերնդափոխությանը նպաստող մարմին,

- Պետական և կուսակցական վերահսկողության մարմինների փաստացի գործունեությունը,

- Աշխատավորներին վերահսկողական աշխատանքներում ներգրավելը,

- Պետական և կուսակցական վերահսկողության մարմինների տեղական ներկայացուցչությունների և օժանդակող մարմինների դերը վերահսկողական աշխատանքներում:

ԱՏԵՆԱԽՈՍՈՒԹՅԱՆ ՄԵԹՈԴԱԲԱՆԱԿԱՆ ՀԻՄՔԸ: Ուսումնասիրությունը կատարել ենք սկզբնաղբյուրների և գրականության պատմաքննական, պատմահամեմատական, պատմավերլուծական մեթոդների հիման վրա, որոնք ենթադրում են փաստական նյութի և պատմական իրադարձությունների խոր ու բազմակողմանի քննական վերլուծություն՝ դրանից բխող համապատասխան եզրակացություններով: Ուսումնասիրության ընթացքում ղեկավարվել ենք պատմական ճշմարտության, պատմականության և անաչառության մեթոդաբանական սկզբունքներով՝ զերծ մնալով գաղափարական նախապաշարմունքներից:

ԱՏԵՆԱԽՈՍՈՒԹՅԱՆ ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐԱԿԱՆ ՇՐՋԱՆԱԿՆԵՐԸ:

Ուսումնասիրության հիմնական նյութի ժամանակագրական շրջանակը ընդգրկում է 1921-1934 թթ.՝ Հայաստանի խորհրդայնացումից մինչև պետական-կուսակցական վերահսկողության ժողկոմատի գործունեության դադարեցումը և ՀՍԽՀ ժողովրդական կոմիսարների խորհրդին ու ՀԿ(Բ)Կ Կենտկոմին կից պետական և կուսակցական առանձին գործող վերահսկողության հանձնաժողովների ստեղծումը: Խորհրդային Հայաստանի վերահսկողության մարմինների նպատակների և ունեցած դերի ամբողջական ըմբռնման համար ներկայացրել ենք նաև այդ մարմինների ձևավորման և զարգացման գործընթացը Խորհրդային Ռուսաստանում 1917-1922 թթ. ընթացքում:

ԱՏԵՆԱԽՈՍՈՒԹՅԱՆ ԳԻՏԱԿԱՆ ՆՈՐՈՒՅԹՆ ՈՒ ԳՈՐԾՆԱԿԱՆ

ՆՇԱՆԱԿՈՒԹՅՈՒՆԸ: Անկախության շրջանում առաջին անգամ փորձ է արվում նորահայտ բազմաթիվ սկզբնաղբյուրային նյութերի օգտագործմամբ և գիտական սկզբունքների պահպանմամբ քննելու պետական և կուսակցական վերահսկողության մարմինների գործունեությունը 1921-1934 թթ.՝ պարզելով պետական իշխանական

համակարգում դրանց տեղը, նպատակները, դրանց առջև դրված խնդիրների, գործունեության ոլորտների և կառուցվածքային փոփոխությունների պատճառահետևանքային կապը:

Թեմայի քննարկումն ունի կիրառական-գործնական կարևոր նշանակություն: Առաջին հերթին այն կարևորվում է ՀՀ-ում ներկայումս տեղի ունեցող ներքին փոփոխությունների և պետական վերահսկողության մարմնի՝ Պետական վերահսկողության ծառայության վերջերս կազմավորված լինելու համատեքստում: Ատենախոսության շրջանակներում ներկայացվում են վերահսկողության իրականացման նոր մոտեցումներ, եղանակներ ու մեթոդներ, որոնք կարող են իրենց նպաստն ունենալ ներկայիս վերահսկողության համակարգը կատարելագործելու գործում: Սա, իհարկե, չի նշանակում, որ պետք է կրկնօրինակվի նախկինը, այլ այն, որ այդ մոտեցումները կարող են համադրվել ներկայումս ՀՀ-ում, ինչպես նաև այլ երկրներում կենսագործվող վերահսկողական մոտեցումների հետ, ինչի շնորհիվ հնարավոր կլինի մշակել վերահսկողական համակարգի առաջընթացն ապահովող նոր սկզբունքներ:

Թեմայի քննարկումն օրինակ է տալիս մշակված պետական կառավարման տեսությունը (խոսքը միայն խորհրդային մոդելի մասին չէ, այլ ընդհանրապես պետական կառավարման վերաբերյալ ցանկացած տեսության) գործնականացնելու միջոցների մասին: Պետական կառավարման մոդելը, անշուշտ, իր առարկայական արտահայտությունն է գտնում ընդունված օրենքների, որոշումների և իրավական այլ ակտերի մեջ: Վերջիններիս ժամանակին և ճշգրիտ գործադրման վերահսկողությունը կնպաստի ընդհանուր մոդելի կենսագործմանը:

Ատենախոսության գործնական կարևոր նշանակությունը նաև այն է, որ տալիս է պետության և հասարակ ժողովրդի միջև կապի օրինակ: Խորհրդային Հայաստանում վերահսկողության մարմինների միջոցով պետական կառավարման համակարգում ներգրավվում էին հասարակ ժողովրդի շարքերից դուրս եկած անձինք (ճիշտ է, համապատասխան մտածողությամբ «դաստիարակվելուց» հետո), ինչպես նաև պետությունում անցկացվող քաղաքական գծի մասին տեղեկացնելով այդ նույն ժողովրդին՝ փորձ էր արվում այն դարձնել բոլորի կողմից ընդունելի:

ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՎԱԾՈՒԹՅԱՆ ԱՍՏԻՃԱՆԸ: Ուսումնասիրությունը պատշաճ մակարդակով կատարելու համար փորձել ենք օգտվել հնարավոր բոլոր աղբյուրներից: Օգտագործել ենք արխիվային վավերագրերը, տպագիր փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածուները, ՀՍԽՀ կառավարության և պետական-կուսակցական վերահսկողության ժողկոմատի հաշվետվությունները, ՀԿ(Բ)Կ համագումարների նյութերը, խորհրդային շրջանում գրված սակավաթիվ մենագրություններն ու հոդվածները, ժամանակի մամուլում հրատարակված տեղեկությունները և այլն:

Սկզբնաղբյուրների շարքում առաջնային կարևորություն ունեն Հայաստանի ազգային արխիվում պահվող վավերագրերը: Հայաստանի ազգային արխիվում մեր կողմից ուսումնասիրվող թեմայի վերաբերյալ առկա է հարուստ նյութ, որն ամփոփված է տարբեր ֆոնդերում ընդգրկված մոտավորապես 7000 արխիվային գործի շրջանակներում, որոնցից ուսումնասիրել ենք շուրջ 2500-ը: Վերջիններից առանձնացրել և մեր ատենախոսության մեջ օգտագործել ենք ութ ֆոնդերում ընդգրկված 135 արխիվային գործերում պահվող մոտ 350 փաստաթուղթ, որոնց մեծ մասը օգտագործվում է առաջին անգամ¹: Դրանք դեկրետներ, որոշումներ, հրահանգներ, կանոնադրություններ, արձանագրություններ, շրջաբերականներ, դիմումներ, զեկուցագրեր, հեռագրեր են, որոնք վկայություններ են պետական և կուսակցական վերահսկողության մարմինների կազմավորման, վերակառուցման, որպես ժողկոմատ վերացման, տեղական ներկայացուցչությունների և օժանդակ մարմինների, պետական և կուսակցական վերահսկողության մարմինների նպատակների, առաջադեպ խնդիրների, ծավալված գործունեության, այլ մարմինների հետ ունեցած հարաբերությունների և վերահսկողության գործընթացին վերաբերող այլ

¹ Տե՛ս Հայաստանի ազգային արխիվ (այսուհետև՝ ՀԱԱ), ֆ. 1, ց. 1, գ. 93; ց. 5, գ. 262; ց. 17, գ. 126; ց. 19, գ. 212; ֆ. 81, ց. 1, գ. 22; ց. 2, գ. 167; ց. 4, գ. 35; ց. 9, գ. 28; ց. 13, գ. 21; ց. 19, գ. 95, 115; ֆ. 91, ց. 2, գ. 1, 1_բ, 2_ա, 2_բ, 4_ա, 19, 21, 25, 63, 102, 125, 135, 161, 440; ֆ. 112, ց. 1, գ. 597; ֆ. 113, ց. 2, գ. 743; ց. 3, գ. 193, 194, 196; ց. 39, գ. 966; ֆ. 128, ց. 1, գ. 1, 2, 3, 5, 8, 12, 13, 20, 25, 27, 35, 38, 40, 42, 45, 48, 50, 55, 57, 60, 63, 66, 72, 75, 77, 79, 85, 88, 90, 92, 93, 96, 101, 103, 105, 106, 108, 114, 119, 122, 127, 132, 135, 138, 143, 150, 191, 193, 195, 202, 237, 278, 283, 286, 300, 313, 325, 326, 332, 358, 377, 380, 382, 415, 417, 440, 444, 470, 479, 504, 505, 510, 535, 605, 643, 676, 765. 771, 1067, 1090, 1094, 1206, 1207, 1208, 1210, 1216, 1272, 1652, 1669, 1672, 1706, 1755, 1762, 2205, 2225, 2229, 2253, 2833; ց. 2, գ. 7, 16, 20, 46; ֆ. 129, ց. 1, գ. 1760; ֆ. 1253, ց. 1, գ. 9:

հարցերի մասին: Ընդ որում՝ չորս ֆոնդեր (81, 91, 128, 129) ամբողջությամբ նվիրված են պետական և կուսակցական վերահսկողության մարմիններին:

Օգտագործված սկզբնաղբյուրների մեջ հաջորդ բազմաքանակ խումբը տպագիր ժողովածուներն են: Խորհրդային համակարգի մասին տեսական պատկերացում կազմելու համար կարևոր նշանակություն ունի Վ. Լենինի «Երկերի լիակատար ժողովածու» բազմահատորյակը²: Այստեղ հավաքված են տարբեր խնդիրների վերաբերյալ Լենինի տեսակետներն ու մեկնաբանությունները, որոնք, բնականաբար, ուղենիշ էին Խորհրդային Միությունում: Այս ժողովածուում վերահսկողության մասին տեղ գտած հոդվածներն ու նյութերը վերահսկողության մարմինների գործունեության քննության հետ համատեղ հնարավորություն են տալիս պատկերացում կազմելու հատկապես վերահսկողության մարմինների նպատակների և դերի մասին:

Խորհրդային Ռուսաստանի կոմունիստական (բանվորական) կուսակցության, իսկ ԽՍՀՄ-ի կազմավորումից հետո, Համամիութենական կոմունիստական (բանվորական) կուսակցության՝ քննարկվող խնդրի վերաբերյալ ունեցած դիրքորոշումը, որը ելակետային էր ինչպես ամբողջ միության, այնպես էլ միութենական հանրապետություններում գործողություններ ծավալելու համար, արտահայտվում է կուսակցության համագումարներում, կոնֆերանսներում, Կենտրոնական կոմիտեի լիագումար նիստերում ընդունված որոշումներում և բանաձևերում: Այդ նյութերը հավաքված են «ՍՄԿԿ-ն համագումարների, կոնֆերանսների և Կենտկոմի պլենումների բանաձևերում և որոշումներում» ժողովածուում³, որտեղ վերահսկողության մարմինների մասին առկա ամբողջ նյութը մեր կողմից ենթարկվել է քննության և օգտագործվել ատենախոսության շարադրման ընթացքում:

Ատենախոսության թեմայի համար մեծ կարևորություն ունեն պետական կառավարման բարձրագույն մարմինների կողմից ընդունված իրավական ակտերը: 1921 թ. հրատարակվում է «Դեկրետների յեվ հրամանների ժողովածու»-ն, որը

² Տե՛ս Լենին Վ. Ի., Երկերի լիակատար ժողովածու (այսուհետև՝ ԵԼԺ), հ. 34, Երևան, 1981; հ. 35, Երևան, 1981; հ. 37, Երևան, 1981; հ. 42, Երևան, 1982; հ. 43, Երևան, 1982; հ. 44, Երևան, 1982; հ. 45, Երևան, 1983; հ. 50, Երևան, 1983, հ. 52, Երևան, 1983; հ. 53, Երևան, 1983; հ. 54, Երևան, 1983:

³ Տե՛ս ՍՄԿԿ-ն համագումարների, կոնֆերանսների և Կենտկոմի պլենումների բանաձևերում և որոշումներում (այսուհետև՝ ՍՄԿԿ-ն ... որոշումներում), հ. 2, Երևան, 1986; հ. 3, Երևան, 1987, հ. 4, Երևան, 1987; հ. 5, Երևան, 1989; հ. 6, Երևան, 1989:

բաղկացած է 2 հատորից⁴: Առաջին հատորում տեղ են գտել Հայաստանի խորհրդայնացումից մինչև Փետրվարյան ապստամբության բռնկումն ու Երևանի գրավումն ընկած ժամանակահատվածում, իսկ երկրորդում՝ ապստամբության ճնշումից մինչև օգոստոսի 1-ն ընկած ժամանակահատվածում ընդունված իրավական ակտերը: Այս ժողովածուում, ի թիվս այլ դեկրետների, որոշումների, հրահանգների, առկա են նաև Բանվորա-գյուղացիական տեսչության կազմավորման մասին դեկրետը, Բողոքների բյուրո ձևավորելու վերաբերյալ որոշումը և այլ ակտեր:

1921 թ. կեսերից Խորհրդային Հայաստանի կառավարման բարձրագույն մարմինների ընդունած իրավական ակտերն սկսեցին հրատարակվել ամեն ամիս լույս տեսնող «Դեկրետների յեվ վորոշումների հավաքածու»-ներում⁵, ապա «Որենքների յեվ կարգադրությունների ժողովածու»-ներում⁶: Դրանցում հրատարակված ակտերից մեր թեմային են վերաբերում ԲԳՏ կանոնադրությունը, ԲԳՏ սեկցիաների ստեղծման որոշումներն ու հրահանգները, ԿՎՀ-ԲԳՏ ժողկոմների նշանակման-ազատման մասին որոշումները, ԿՎՀ-ԲԳՏ ժողկոմատի վերացման մասին որոշումը և այլն:

ԱՍԴԽՀ Ժողկոմխորհի և Կենտգործկոմի ընդունած օրենսդրական ակտերը հավաքված և հրատարակված են ԱՍԴԽՀ «Որենքների յեվ վորոշումների հավաքածու»-ներում⁷, որոնցում ներառված են նաև ԱՍԴԽՀ ԲԳՏ ժողկոմատին վերաբերող իրավական ակտեր՝ կանոնադրություն, լիազորությունների փոփոխման վերաբերյալ որոշում, Անդրկովկասի երկաթուղիների միացյալ ԲԳՏ ձևավորելու մասին որոշումը և այլն:

ԿՎՀ-ԲԳՏ ժողկոմատի ծավալած գործունեության մասին տեղեկություններ ենք ստանում նրա տված հաշվետվություններից: Հայաստանի ազգային արխիվում պահվող հաշվետվությունների նյութերից բացի՝ օգտագործել ենք նաև հրապարակված և տպագրված հաշվետվությունները: Այս շարքում ընդգրկված են կառավարության

⁴ Տե՛ս ՀՍԽՀ «Դեկրետների յեվ հրամանների ժողովածու», պրակ I, էջմիածին, 1921; պրակ II, էջմիածին, 1921:

⁵ Տե՛ս ՀՍԽՀ «Դեկրետների յեվ վորոշումների հավաքածու», N 9, Երևան, նոյեմբեր-դեկտեմբեր 1923; N 9, մայիս-հունիս 1924:

⁶ Տե՛ս ՀՍԽՀ «Որենքների յեվ կարգադրությունների ժողովածու», Բաժին II, N 1, Երևան, հունվար-մարտ 1929; Բաժին I, N 6, հունիս 1929; N 2, ապրիլ-հունիս 1931; N 4, ապրիլ 1934:

⁷ Տե՛ս ԱՍՖԽՀ «Որենքների յեվ վորոշումների հավաքածու», մաս Առաջին, N 5, Թիֆլիս, 6 սեպտեմբեր 1923; N 1, 25 փետրվար 1924:

հաշվետվությունները, որոնցում, ի թիվս մյուս ժողովրդատնտեսական գործունեությանը, համառոտ կերպով ներկայացվում է նաև ԲԳՏ գործունեությունը⁸: Առավել ընդգրկում են ԿՎՀ-ԲԳՏ ժողովրդատնտեսական Աղասի Գալոյանի կողմից կազմված և առանձին գրքույկով հրատարակված հաշվետվությունները⁹: Դրանցում, բացի ԲԳՏ գործունեությունից, ներկայացվում է նաև ԿՎՀ գործունեությունը: ԿՎՀ, ապա ԿՎՀ-ԲԳՏ ժողովրդատնտեսական վերաբերյալ հաշվետվություններ էին ներկայացվում նաև ՀԿ(Բ)Կ համագումարներում, որտեղ վերջինների վերաբերյալ ընդունվում էին համապատասխան որոշումներ և ուղեգծվում էին ԿՎՀ-ԲԳՏ առաջիկա գործունեության ուղղությունները¹⁰:

ԽՍՀՄ-ում պետական և կուսակցական վերահսկողության մարմինների զարգացման ընթացքը ներկայացվում էր խորհրդային շրջանում կազմված մի շարք փաստաթղթերի ժողովածուների միջոցով: Առենախոսության մեջ օգտագործել ենք «Деятельность органов партийно-государственного контроля по совершенствованию государственного аппарата»¹¹ և «Народный контроль в СССР»¹² ժողովածուները: Առաջին ժողովածուն ունի յոթ տարվա՝ 1923-1929 թթ., ժամանակագրական ընդգրկում և պարունակում է փաստաթղթեր՝ ԽՍՀՄ ԲԳՏ-ԿՎՀ կազմավորման, կանոնադրության, ՀամԿ(Բ)Կ համագումարներում վերահսկողության մարմինների վերաբերյալ ընդունված որոշումների, տեղական և միութենական վերահսկիչ հանձնաժողովների և այլ հարցերի մասին: Երկրորդ ժողովածուն, բացի ԽՍՀՄ-ին վերաբերող փաստաթղթերից, ընդգրկում է նաև Խորհրդային Ռուսաստանում 1917-1922 թթ.

⁸ Տե՛ս Հայաստանի Սոցիալիստական Խորհրդային Հանրապետության ժողովրդական կոմիսարիատների 1920-1922 թթ. հաշվետվություն, Յերևան, 1923, էջ 224; Հայաստանի Սոցիալիստական Խորհրդային Հանրապետության ժողովրդական կոմիսարիատների 1922-1923 թթ. հաշվետվություն, Յերևան, 1925; ՀՍԽՀ կառավարության հաշվետվության նյութեր 1926/27 յեվ 1927/28 թթ., Յերևան, 1929, էջ 357; ՀՍԽՀ կառավարության հաշվետվության նյութեր 1928/29-1929/30), Յերևան, 1931, էջ 208:

⁹ Տե՛ս Գալոյան Ա., ԿՎՀ-ԲԳՏ հաշվետվությունը: Ձեկուցում ՀԿ(Բ)Կ VIII համագումարում (այսուհետև՝ ԿՎՀ-ԲԳՏ հաշվետվությունը), Յերևան, 1932; նույնի, ՀԿ(Բ)Կ կենտրոնական վերահսկիչ հանձնաժողովի հաշվետվությունը ՀԿ(Բ)Կ IX համագումարում, Յերևան, 1934:

¹⁰ Տե՛ս Հայաստանի կոմունիստական կուսակցության 4-րդ համագումարի բանաձևերը, Յերևան, 1926; ՀԿ(Բ)Կ 7-րդ համագումարի որոշումները, Յերևան, 1930; Հայաստանի կոմունիստական (բաշխիկների) կուսակցության 8-րդ համագումարի բանաձևերը, Յերևան, 1932; ՀԿ(Բ)Կ IX համագումարի սղագրական հաշվետվություն, Յերևան, 1935:

¹¹ Տե՛ս Деятельность органов партийно-государственного контроля по совершенствованию государственного аппарата: (от XII до XVI съезда партии), сборник документов (այսուհետև՝ Деятельность органов), Москва, 1964.

¹² Տե՛ս Народный контроль в СССР, Москва, 1967.

ընթացքում վերահսկողության մարմինների զարգացման ընթացքին վերաբերող փաստաթղթեր:

Վերը հիշված երկու ընդհանուր նշանակության փաստաթղթերի ժողովածուների կողքին օգտագործել ենք նաև տեղական նշանակության երկու ժողովածու՝ «Рабочий контроль и национализация промышленных предприятий Петрограда в 1917-1919 гг.»¹³ և «Рабочий контроль и национализация промышленности в Костромской губернии (1917-1919 гг.)»¹⁴: Վերջինների հիմնական նյութը վերաբերում է Պետրոգրադում և Կոստրոմայի նահանգում վերահսկողության մարմինների ձևավորմանն ու գործունեությանը, աշխատավորների շրջանում դրանց առաջ բերած արձագանքներին:

Թեմայի վերաբերյալ կատարված ուսումնասիրությունները և տպագրված աշխատանքները խիստ սակավաթիվ են: Դրանցից մեկը Արշավիր Հակոբյանի աշխատությունն է¹⁵: Դրանում հեղինակը ներկայացրել է ԲԳՏ-ի՝ որպես ժողկոմատի գործունեության ողջ ժամանակահատվածը: Աշխատության մեջ հիմնական շեշտադրումն արված է վերահսկողության մարմինների վերաբերյալ լենինյան գաղափարների և այդ մարմինների կատարած ստուգումների ներկայացման վրա: Ինչպես հեղինակն ինքն է խոստովանում «աշխատությունը չի ընդգրկում ԿՎՀ-ԲԳՏ օրգանների բազմակողմանի և բազմաբովանդակ գործունեությունը»¹⁶: Օգտագործել ենք նաև Ա. Հակոբյանի «Կուսակցական-պետական վերահսկողության լենինյան պլանը և նրա կենսագործումը» հոդվածը¹⁷, որտեղ քննարկվում են այդ մարմինների ձևավորման տեսական մոտեցումներն ու գործնական քայլերը:

Խորհրդային շրջանում թեմայի ուսումնասիրությամբ զբաղվել է Շահեն Պողոսյանը, ով 1970 թ. այդ թեմայով պաշտպանել է թեկնածուականատենախոսություն, իսկ 1978 թ. հրատարակել «Լենինյան վերահսկողությունը

¹³ Տե՛ս Рабочий контроль и национализация промышленных предприятий Петрограда в 1917-1919 гг., сборник документов (այսուհետև՝ Рабочий контроль и национализация), т. I, Ленинград, 1947.

¹⁴ Տե՛ս Рабочий контроль и национализация промышленности в Костромской губернии (1917-1919 гг.), сборник документов, Кострома, 1974.

¹⁵ Տե՛ս Հակոբյան Ա., Հայաստանի Բանգյուղտեսչությունը սոցիալիզմի համար մղված պայքարում (1920-1934 թթ.), Երևան, 1974:

¹⁶ Նույն տեղում, էջ 22:

¹⁷ Տե՛ս Հակոբյան Ա., Կուսակցական-պետական վերահսկողության լենինյան պլանը և նրա կենսագործումը, «Լրաբեր հասրակական գիտությունների» ամսագիր, N 4, Երևան, 1970

գործողության մեջ»¹⁸ աշխատությունը: Նախորդ հեղինակի հետ համեմատած՝ Շ. Պողոսյանը կատարել է ավելի բարեխիղճ աշխատանք, բայց նրա ուսումնասիրությունը ևս ունի գաղափարական կաշկանդվածություն, չի քննարկում պետական և կուսակցական վերահսկողության մարմինների ձևավորմանն ու զարգացմանը վերաբերող բազմաթիվ հարցեր, չի վերլուծում կատարվող փոփոխությունների պատճառահետևանքային կապը: Աշխատանքում առկա են նաև սխալներ և հակասական շարադրանքի հատվածներ:

Օգտագործել ենք նաև Շ. Պողոսյանի «Органы партийного и государственного контроля ЗСФСР в борьбе за победу социализма в 1922-1937 гг.»¹⁹ աշխատությունը: Այստեղ քննարկվում է ԱՍԴԽՀ ԿՎՀ-ԲԳՏ ժողկոմատի գործունեությունը՝ նրա գոյության ամբողջ ժամանակահատվածում: Կարևորել ենք հատկապես այն հատվածները, որոնք վերաբերում են Անդրկովկասի երեք հանրապետություններում ԲԳՏ ինքնուրույն ժողկոմատի վերացմանը և ԱՍԴԽՀ ԲԳՏ հանրապետական լիազորությունների ստեղծմանը:

Օգտագործել ենք նաև Շ. Պողոսյանի հեղինակած չորս հոդվածներ: «Բանգյուղտեսչությունը Հայաստանում սովետական իշխանության առաջին տարում (1921 թ.)»²⁰ հոդվածում հեղինակը ներկայացվում է պետական վերահսկողության ձևավորման գործընթացը, ««Թեթև հեծելազոր»-ը որպես աշխատավոր երիտասարդության վերահսկողության ձև Հայաստանում առաջին հնգամյակի տարիներին»²¹ հոդվածում քննարկվում է «թեթև հեծելազորի» ձևավորման, հետապնդած նպատակներին, ծավալած գործունեությանը վերաբերող հարցեր, «ԿՎՀ-ԲԳՏ-ն և կոլտնտեսային շինարարությունը Հայաստանում (1927-1934 թթ.)»²²

¹⁸ Տե՛ս Պողոսյան Շ., Լենինյան վերահսկողությունը գործողության մեջ, Երևան, 1978:

¹⁹ Տե՛ս Погосян Ш., Органы партийного и государственного контроля ЗСФСР в борьбе за победу социализма в 1922-1937 гг., Ереван, 1986.

²⁰ Տե՛ս Պողոսյան Շ., Բանգյուղտեսչությունը Հայաստանում սովետական իշխանության առաջին տարում (1921 թ.) (այսուհետև՝ Բանգյուղտեսչությունը Հայաստանում), «Բանբեր Հայաստանի արխիվների» ամսագիր, N 3, Երևան, 1965:

²¹ Տե՛ս Պողոսյան Շ., «Թեթև հեծելազոր»-ը որպես աշխատավոր երիտասարդության վերահսկողության ձև Հայաստանում առաջին հնգամյակի տարիներին (այսուհետև՝ «Թեթև հեծելազոր»-ը), Երևանի պոլիտեխնիկական ինստիտուտի «Գիտական աշխատությունների ժողովածու» ամսագիր, հտ. 24, Հասարակական գիտությունների սերիա, թողարկում N 1, Երևան, 1966:

²² Տե՛ս Պողոսյան Շ., ԿՎՀ-ԲԳՏ-ն և կոլտնտեսային շինարարությունը Հայաստանում (1927-1934 թթ.), «Լրաբեր հասարակական գիտությունների» ամսագիր, N 1, Երևան, 1973:

հողվածում ներկայացվում է գյուղատնտեսության կոլեկտիվացման գործընթացում ԿՎՀ-ԲԳՏ ունեցած դերը, իսկ «Ленинский партийно-государственный контроль в Армении в 1923-1925 гг.»²³ հողվածում ներկայացվում է նշված ժամանակահատվածում պետական և կուսակցական վերահսկողության մարմինների կատարած ստուգումները:

Օգտագործել ենք Վիկտոր Դալլաքյանի «Հայաստանի բանվոր դասակարգի պատմությունից (1920-1930-ական թվականներ)»²⁴ աշխատությունը, որտեղ քննարկվում է նաև ԿՎՀ-ԲԳՏ աշխատանքներում բանվորների ներգրավման հարցը:

Մեր կողմից հետազոտվող թեմային մասամբ վերաբերում է Մանուկ Մանուկյանի «Վերահսկում է ժողովուրդը»²⁵ աշխատությունը: Այստեղ հիմնականում ներկայացվում է պետական և կուսակցական վերահսկողության մարմինների՝ 1962-1970 թթ. գործունեությունը: Սակայն աշխատության առաջին գլխի մի զգալի հատված նվիրված է Խորհրդային Ռուսաստանում և Խորհրդային Հայաստանում պետական և կուսակցական վերահսկողության մարմինների ձևավորմանը, դրանց միավորմանը և գործունեության նպատակների քննարկմանը:

Օգտագործել ենք նաև Վ. Ներկարարյանի «Հայաստանի կոմունիստական կուսակցության պայքարը երկրի ինդուստրացման և գյուղատնտեսության սոցիալիստական վերակառուցման համար (1926-1929 թթ.)»²⁶ աշխատությունը, որտեղ գյուղատնտեսությանն ու արդյունաբերությանը վերաբերող շատ հարցերի քննարկման կողքին ներկայացվում է նաև տրոցկիստների, բուխարինականների, «նոր օպոզիցիայի» և ընդդիմադիր այլ ուղղությունների վերացման համար ԿՎՀ-ի կատարած աշխատանքները:

²³ Տե՛ս Погосян Ш., Ленинский партийно-государственный контроль в Армении в 1923-1925 гг. (այսուհետև՝ Ленинский партийно-государственный контроль), Երևանի պոլիտեխնիկական ինստիտուտի «Գիտական աշխատությունների ժողովածու» ամսագիր, հտ. 28, Հասարակական գիտությունների սերիա, թողարկում N 3, Երևան, 1970:

²⁴ Տե՛ս Դալլաքյան Վ., Հայաստանի բանվոր դասակարգի պատմությունից (1920-1930-ական թվականներ), Երևան, 1991:

²⁵ Տե՛ս Մանուկյան Մ., Վերահսկում է ժողովուրդը, Երևան, 1971:

²⁶ Տե՛ս Ներկարարյան Վ., Հայաստանի կոմունիստական կուսակցության պայքարը երկրի ինդուստրացման և գյուղատնտեսության սոցիալիստական վերակառուցման համար (1926-1929 թթ.), Երևան, 1971:

Օգտագործել ենք նաև «История государства и права Советской Армении»²⁷ աշխատությունը, որի երկու ենթագլուխ նվիրված է Հայաստանի ԿՎՀ-ԲԳՏ ժողկոմատին: Այդ ենթագլուխներում քննարկվում են Բանգյուղտեսչության ժողկոմատի կազմավորման, նրա նպատակներին ու խնդիրներին, Բողոքների բյուրոյի նշանակության, ժողկոմատի ծավալած գործունեության և այլ հարցերի վերաբերյալ բազմաթիվ խնդիրներ:

Թեմայի վերաբերյալ արձարծումներ կան Սամվել Ալիխանյանի, Շահեն Պետրոսյանի, Արտաշես Հայրապետյանի, Արշավիր Հակոբյանի, Շմավոն Հարությունյանի, Վլադիմիր Ղազախեցյանի, Վլադիմիր Նազարյանի և այլ հեղինակների աշխատություններում, որոնց հարկ չենք համարում անդրադառնալ մանրամասնորեն այդ արձարծումների ոչ նշանակալի լինելու պատճառով²⁸:

Օգտագործել ենք նաև Խորհրդային Միության, Խորհրդային Ռուսաստանի և միութենական այլ հանրապետությունների պետական և կուսակցական վերահսկողության մարմիններին վերաբերող մի շարք աշխատություններ:

Խորհրդային Ռուսաստանում պետական և կուսակցական վերահսկողության մարմինների ձևավորման ուսումնասիրությանն է նվիրված Գալինա Դորոխովայի «Рабоче-крестьянская инспекция 1920-1923 гг.»²⁹ աշխատությունը: Այս աշխատանքում քննարկված են պետական և կուսակցական վերահսկողության մարմինների կազմավորման տեսական հիմքերն ու դրանց գործնականացման ուղղությամբ ձեռնարկված քայլերը, այդ մարմինների կառուցվածքը, նրանց նպատակները, ինչպես նաև պետական և կուսակցական մարմինների միավորումն ու դրա պատճառները:

²⁷ Տե՛ս История Государства и права Советской Армении, книга первая, Ереван, 1974:

²⁸ Տե՛ս Ալիխանյան Ս., Պետական կառավարման լենինյան սկզբունքները, Երևան, 1978; Պետրոսյան Շ., Սովետական պետականության հաստատումը և ամրապնդումը Հայաստանում (1920 թ. նոյեմբեր-1922 թ. փետրվար), Երևան, 1958; Հայրապետյան Ա., Սոցիալիզմի կառուցումը և կադրերի պատրաստումը Հայաստանում, Երևան, 1974, Հակոբյան Ա., Սովետական Հայաստանը ժողովրդական տնտեսության վերականգնման ժամանակաշրջանում (1921-1925 թթ.), Երևան, 1955; Հարությունյան Շ., Սովետական Հայաստան: Տարեգրություն, 1920-1980, Երևան, 1982; Ղազախեցյան Վ., Սովետական Հայաստանի գյուղացիության պատմությունը 1920-1929, Երևան, 1975; Նազարյան Վ., Սովետական Հայաստանի պետական իշխանության բարձրագույն մարմինները (1920-1922), Երևան, 1974, Հայաստանի կոմունիստական պարտիայի պատմության ուրվագծեր, Երևան, 1963 և այլն:

²⁹ Տե՛ս Дорохова Г., Рабоче-крестьянская инспекция 1920-1923 гг., Москва, 1959.

ԽՍՀՄ վերահսկողության համակարգին նվիրված կարևոր ուսումնասիրություն է Բագրատ Բորյանի «Государственный контроль в Союзе ССР и Западной Европе»³⁰ աշխատությունը: Հեղինակը նախ քննարկում է «բանվորական վերահսկողություն», «պետական վերահսկողություն» և «կուսակցական վերահսկողություն» հասկացություններն ու դրանց դրսևորման ձևերը, պետական վերահսկողությունը եվրոպական երեք պետություններում, ապա ներկայացնում է Խորհրդային Ռուսաստանում բանվորական, պետական և կուսակցական վերահսկողության մարմինների ձևավորման գործընթացը, դրանց միավորումն ու զարգացումը Խորհրդային Միությունում, դրանց գործունեության շրջանակները և այլն:

Հետխորհրդային շրջանում վերահսկողության մարմինների գործունեության ուսումնասիրման ուղղությամբ զգալի աշխատանք է կատարվում Ռուսաստանի Դաշնությունում: Պաշտպանվող ատենախոսությունների³¹ կողքին հրատարակվում են բազմաթիվ ուսումնասիրություններ, որոնք քննարկում են Ռուսաստանի տարբեր երկրամասերի վերահսկողության մարմինների գործունեությանը վերաբերող զանազան հարցեր³²:

Ուսումնասիրության ընթացքում օգտագործել ենք նաև Խորհրդային Վրաստանում ԿՎՀ-ԲԳՏ գործունեությունը ներկայացնող Դևի Ստուրուայի «В борьбе за единство рядов партии: деятельность ЦКК-РКИ Грузии (1924-1934 г.)»³³ աշխատությունը, որտեղ նախ ներկայացվում է վերահսկողության համակարգի ձևավորումը Խորհրդային Ռուսաստանում, ապա քննարկման հիմնական առարկա է դարձվում Խորհրդային Վրաստանի ԿՎՀ-ԲԳՏ գործունեությունը:

³⁰ Տե՛ս Борьян Б., Государственный контроль в Союзе ССР и Западной Европе, Москва, 1928.

³¹ Տե՛ս Голотов Д., Организационно-правовые основы возникновения и деятельности Рабоче-крестьянской инспекции в Советском государстве в 1918-1923 гг., диссертация, Краснодар, 2005; Терещук С., Становление и развитие органов государственного контроля в РСФСР-СССР (1917-1934 гг.), диссертация, Москва, 2005.

³² Տե՛ս Юдин К., Внутривластьный контроль в СССР 1930 – начала 1940-х гг.: идейно-институциональный облик, Иваново, 2015; Иванцов И., Некоторые вопросы Кубани в документах комиссий внутривластьного контроля ВКП(б) (1920-е – начало 1930-х гг.), Краснодар, 2012; նույնի, Некоторые методы партийно-государственного управления в СССР в 1920-1934 гг. (на материалах Кубани), Научный вестник ЮИМ, N 1, Москва, 2018; նույնի, Некоторые инструменты партийно-государственного контроля советского общества 1920-х – начала 1930-х гг., Международный журнал прикладных и фундаментальных исследований, Москва, N 6-2, 2015.

³³ Տե՛ս Стуря Д., В борьбе за единство рядов партии: деятельность ЦКК-РКИ Грузии (1924-1934 гг.), Тбилиси, 1972.

Օգտագործել ենք նաև խորհրդային շրջանում հրատարակված թեմային վերաբերող հոդվածներ, որոնցում քննարկվում են պետական և կուսակցական վերահսկողության մարմինների ձևավորմանն ու գործունեությանը վերաբերող տարբեր հարցեր: Ա. Աբաջյանի «Деятельность ЦКК-РКИ Армении (1924-1933)», Եղիշե Ասճատրյանի «Վերահսկողության օրգանների հայրենասիրական գործունեությունը», Լև Տրոցկու «О рабочем контроле над производством», «Открытое письмо большевикам-ленинцам (оппозиционерам), подписавшим заявление в ЦК и ЦКК тов. В. Кассиора, М. Окуджава и Х. Раковского»³⁴:

Ուսումնասիրության ընթացքում օգտագործել ենք նաև ժամանակի պարբերական մամուլում՝ «Կոմունիստ», «Խորհրդային Հայաստան», «Ավանգարդ», «Մարտակոչ», «Известия ВЦИК», եղած հրապարակումները: Այդպիսիք են պետական և կուսակցական վերահսկողության մարմինների կանոնադրությունները, Բողոքների բյուրոյին նպատակների և գործունեության մասին հաղորդումները, պետական և կուսակցական վերահսկողության մարմինների կատարած ստուգումների, օժանդակ մարմինների դերի մասին տեղեկությունները և այլն:

³⁴ Տե՛ս Աբադյան Ա., Деятельность ЦКК-РКИ Армении (1924-1933), «Լրաբեր հասրակական գիտությունների» ամսագիր, N 1, Երևան, 1989; Ասճատրյան Ե., Վերահսկողության օրգանների հայրենասիրական գործունեությունը, «Լենինյան ուղիով» ամսագիր, N 3, Երևան, 1968; Троцкий Л., О рабочем контроле над производством, <http://magister.msk.ru/library/trotsky/trotm306.htm>, 14.01.2019; նույնի, Открытое письмо большевикам-ленинцам (оппозиционерам), подписавшим заявление в ЦК и ЦКК тов. В. Кассиора, М. Окуджава и Х. Раковского, <http://magister.msk.ru/library/trotsky/trotm255.htm>, 14.01.2019:

ԳԼՈՒԽ ԱՌԱՋԻՆ
ՊԵՏԱԿԱՆ ԵՎ ԿՈՒՍԱԿՑԱԿԱՆ ՎԵՐԱՀՍԿՈՂՈՒԹՅԱՆ ՄԱՐՄԻՆՆԵՐԻ
ՁԵՎԱՎՈՐՈՒՄԸ ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ՌՈՒՍԱՍՏԱՆՈՒՄ ՈՒ ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ
ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ

1.1. Վերահսկողության մարմինների ձևավորման հայեցակարգային մոտեցումները և կազմակերպական միջոցառումները Խորհրդային Ռուսաստանում 1917-1922 թթ.

Հայաստանում Խորհրդային իշխանությունը հաստատվեց 1917 թ. բոլշևիկյան հեղաշրջումից երեք տարի անց, հետևաբար Խորհրդային Հայաստանում պետական և կուսակցական վերահսկողությունը սկսեց գործել այն փուլից, որին հասել էր Խորհրդային Ռուսաստանում իր գոյության երեք տարիների ընթացքում: Հայաստանում այդ մարմինների ձևավորումը ընթանում էր Խորհրդային Ռուսաստանում ծավալված իրադարձությունների հենքի վրա, ուստի կարևոր ենք համարում Խորհրդային Ռուսաստանում վերահսկողության մարմինների ստեղծման գործընթացի քննարկումը: Այն հնարավորություն կտա հնարավորինս լավ պատկերացնելու Խորհրդային Հայաստանի պետական և կուսակցական վերահսկողության մարմինների գործունեության նպատակներն ու խնդիրներ, ոլորտները, պետական համակարգում խաղացած դերը և այլ հարցեր:

1917 թ. հոկտեմբերին կազմակերպված հեղաշրջմամբ Ռուսաստանում հաստատվում է բոլշևիկյան-խորհրդային իշխանություն, որի ամրապնդման գործում կարևոր դերակատարում հատկացվեց վերահսկողության մարմինների ձևավորմանը և նրանց արդյունավետ գործունեության ծավալմանը: Գործունեություն, որի շնորհիվ Խորհրդային իշխանության կառավարման բարձրագույն մարմինների կողմից ընդունելի մտածողությունը պետք է դառնար ողջ ժողովրդի սեփականությունը և իրերի ըմբռման առանցքը, ինչպես նաև պետական կառավարման հիմնասյունը: Նման մարմինները գնահատվում էին որպես հզոր օղակներ, որոնք պետք է ապահովեին երկրում տվյալ պահին փաստացի գոյություն ունեցող նյութական արժեքների պահպանումը, աջակցեին Խորհրդային իշխանական համակարգի ձևավորմանն ու

ամրապնդմանը և նպաստեին կոմունիստական հայեցակարգային մոտեցումները երկրի բոլոր ոլորտներում պարտադիր կիրառելի դարձնելուն:

Վերահսկողության մարմինների ձևավորման գործընթացում որպես առաջին փուլ ընդունվում է բանվորական վերահսկողություն կազմակերպելու մոտեցումը: Բանվորական վերահսկողության կազմակերպման օգտին նոր իշխանությունների առաջնորդ Վլադիմիր Լենինը սկսել էր ակտիվորեն հանդես գալ Փետրվարյան հեղափոխությունից հետո: Բանվորական վերահսկողությունը համարելով տնտեսության ամբողջական կազմալուծումը կանխարգելիչ միջոց՝ նա հանդես էր գալիս ֆաբրիկա-գործարանային կոմիտեների և բանվորական այլ մարմինների ստեղծման, նրանց վերահսկման ու կառավարման լիազորություններ տալու դիրքերից³⁵:

Հոկտեմբերյան հեղաշրջումից հետո Լենինը ձեռնամուխ է լինում բանվորական վերահսկողության կազմակերպմանը: «Սովետական իշխանությունը,- հայտարարվում է «Բանվորներին, զինվորներին և գյուղացիներին» ուղղված 1917 թ. հոկտեմբերի 26-ին գումարված Խորհուրդների համառուսաստանյան երկրորդ համագումարի կոչում³⁶,- կսահմանի բանվորական վերահսկողություն արտադրության վրա»³⁷: 1917 թ. հոկտեմբերի 26-ին կամ 27-ին (նոյեմբերի 8-ին կամ 9-ին) Լենինը պատրաստում և Ժողովրդական կոմիսարների խորհրդի ու Կենտրոնական գործադիր կոմիտեի քննարկման է ներկայացնում «Կանոնադրության նախագիծ բանվորական վերահսկողության մասին»³⁸: 1917 թ. նոյեմբերի 14 (27)-ին Համառուսաստանյան Կենտգործկոմը, իսկ նոյեմբերի 15 (28)-ին ՌՍԴԽՀ Ժողկոմխորհը հաստատում են «Բանվորական վերահսկողության մասին» կանոնադրությունը³⁹:

Համաձայն նշված կանոնադրության՝ վերահսկողություն էր սահմանվում ձեռնարկությունների արտադրության կազմակերպման, ապրանքների և հումքի

³⁵ Մանրամասն տե՛ս Сломинская М., В. И. Ленин о рабочем контроле, Душамбе, 1970, էջ 1-69:

³⁶ 1917 թ. հոկտեմբերի 21-ին կայացած ՌՍԴԲ(բ)Կ կենտկոմի նիստում որոշվում է երկրորդ համագումարում քննարկելու համար պատերազմի, իշխանության, հողի, ազգային հարցի թեմաների հետ զեկուցում պատրաստել նաև վերահսկողության հարցի մասին:

³⁷ ՍՄԿԿ-ն որոշումներում, հ. 2, էջ 8:

³⁸ Տե՛ս Լենին Վ. Ի., ԵԼԺ, հ. 35, էջ 32-33:

³⁹ Տե՛ս Силантьев Н., Народный контроль и строительство коммунизма (այսուհետև՝ Народный контроль), Москва, 1965, էջ 27:

գնման, վաճառման ու պահպանման, ֆինանսական գործունեության վրա: Բանվորական վերահսկողության մարմիններին⁴⁰ պետք է ներկայացվեն ձեռնարկությունների բոլոր գրանցամատյանները, հաշվետվությունները, ընթացիկ գրագրությունները: Վերացվում էր առևտրական գաղտնիությունը: Բանվորական վերահսկողության մարմինների որոշումները ենթակա էին պարտադիր կատարման ձեռնարկությունների ղեկավարների կողմից (վերջինները որոշումներին համաձայն չլինելու դեպքում կարող էին բողոք ներկայացնել վերահսկողության ավելի բարձր մարմին): Վերահսկողության մարմինների աշխատանքների համակարգման նպատակով պետք է ստեղծվեն բանվորական վերահսկողության խորհուրդներ, որոնց աշխատանքը համակարգելու էր Համառուսաստանյան բանվորական վերահսկողության խորհուրդը⁴¹:

Կանոնադրությունից երևում է, որ ձեռնարկություններում հաստատվում է կողմերի իրավունքները չսահմանազատող երկիշխանություն. մի կողմից ղեկավարման դիրքերից չէին հեռացվում ձեռնարկատերերը, մյուս կողմից սահմանվում էր վերահսկողության բանվորական մարմինների որոշումների կատարման պարտադիրություն: Հարց է առաջանում, եթե պարտադիր կատարման էին ենթակա վերահսկողության մարմինների որոշումները, ապա ինչո՞ւ միանգամից պաշտոններից չհեռացվեցին նախկին ղեկավարները: Այստեղ պարզ է դառնում, որ բանվորական վերահսկողության մարմինների ղեկավարման կարողությունները անվստահություն են հարուցել: Երկիշխանությամբ փորձ էր արվում նախկին ղեկավար անձանց դնելու այնպիսի շրջանակի մեջ, որը թույլ կտար նրանց գիտելիքներն ու փորձը ծառայեցնել նոր համակարգի կառուցմանը: Այս առումով հատկապես կարևորվում էր «բուրժուական մասնագետներին» վերահսկողական աշխատանքներում ներգրավելու աշխատանքը⁴²: «Բանվորական վերահսկողության մասին» կանոնադրության 5-րդ

⁴⁰ Այդպիսի մարմիններ էին ֆաբրիկա-գործարանային կոմիտեները, ավագների խորհուրդը, վերահսկողության հանձնաժողովները և բանվորների կողմից ստեղծվող այլ մարմիններ:

⁴¹ Ст'а Рабочий контроль и национализация ..., т. I, документ N 202, էջ 233-235:

⁴² Ընդհանրապես տնտեսական և քաղաքական նոր համակարգի կառուցման գործում խիստ կարևորվում էր «բուրժուական մասնագետների» դերը: ՌԿ(Բ)Կ 8-րդ համագումարի ընդունած բանաձևում այս մասին սահմանվում է. «Կազմակերպական ստեղծարար համերաշխ աշխատանքը պետք է բուրժուական մասնագետներին այնպես սեղմի, որպեսզի նրանք ընթանան պրոլետարիատի շարքերում, որքան էլ, որ նրանք դիմադրելու լինեն և յուրաքանչյուր քայլափոխին կոչվեն: Մենք պետք է նրանց աշխատանքի դնենք, որպես տեխնիկական և կուլտուրական ուժ, որպեսզի նրանց պահպանենք

կետը նախատեսում էր ստեղծել վերահսկության մարմիններին կից մասնագետ-վերստուգողների (տեխնիկներ, հաշվապահներ և այլն) հանձնախմբեր, որոնք վճռական դեր էին խաղալու ձեռնարկությունների ֆիանանսական և տեխնիկական ոլորտների ստուգման ժամանակ⁴³: Արդեն 1918 թ. աշնանը ֆաբրիկա-գործարանային կոմիտեների 26,8 տոկոսը, վերահսկողության հանձնաժողովների 38 տոկոսը համալրված էին «բուրժուական մասնագետներով»⁴⁴:

Հաջորդ հարցը, որն առաջանում է (որի առնչությամբ բազմաթիվ էին քննադատությունները), այն է, թե բանվորները կարո՞ղ էին արդյոք իրականացնել պատշաճ վերահսկողություն: Խորհրդային իշխանության առաջնորդներից Լև Տրոցկին, իր «Արտադրության բանվորական վերահսկողության մասին» հոդվածում քննարկելով հարցը, եզրահանգում է, որ բանվորական վերահսկողությունը չի կարող լինել մշտական կանոնավոր ռեժիմ: Նա դեմ է արտահայտվում ձեռնարկությունում երկիշխանություն ձևավորելու մոտեցմանը, աշխատող-ղեկավար հակասության արմատավորմանը և առաջարկում հակասության ու պայքարի փոխարեն ստեղծել համագործակցություն⁴⁵: Բանվորական վերահսկողության խնդրահարույց լինելը ընդունել է նաև Վ. Ի. Լենինը՝ գրելով. «.... մենք մտցրինք բանվորական վերահսկողություն, գիտենալով, որ դա հակասական քայլ է, թերի քայլ է, բայց անհրաժեշտ է, որպեսզի բանվորներն իրենք ձեռնամուխ լինեն հսկայական երկրի արդյունաբերությունը կառուցելու մեծ գործին»⁴⁶: Այստեղ կարևոր է այն, որ բանվորական վերահսկողության առջև դրվում էր պարզ, բայց անցումային ժամանակաշրջանի համար կարևորագույն երկու խնդիր: Նախ՝ բանվորական վերահսկողության միջոցով պետք է ապահովվեր արտադրության շարունակականությունը (բնականաբար բնագդի միջոցով. յուրաքանչյուր աշխատող պետք է կատարեր այն աշխատանքը, որը կատարել էր մինչև հեղաշրջումը)՝ թույլ

և անկուլտուրական ու վայրենի երկիրը դարձնենք կուլտուրական կոմունիստական երկիր» (ՍՄԿԿ-ն որոշումներում, հ. 2, էջ 165):

⁴³ Ст'у Рабочий контроль и национализация, т. I, документ N 202, էջ 234:

⁴⁴ Ст'у Виноградов В. А., Рабочий контроль над производством: теория, история, современность, Москва, 1983, էջ 118:

⁴⁵ Ст'у Троцкий Л., О рабочем контроле над производством, <http://magister.msk.ru/library/trotsky/trotm306.htm>, 21.10.2017:

⁴⁶ Լենին Վ. Ի., ԵԼԺ, հ. 35, էջ 531:

չտալով արտադրության կանգնեցում, որը կհանգեցնեի տնտեսության ամբողջական կազմալուծմանը: Երկրորդ՝ բանվորական վերահսկողությունը պետք է հետևեր երկրում առկա նյութական հարստության պահպանմանը՝ թույլ չտալով, որ հեռացող շրջանակը կազմակերպի պետության թալան, իր հետ տանի այն ամենը, ինչ հնարավոր է:

Փաստորեն, բոլշևիկների և նրանց ղեկավար Լենինի կողմից վերահսկողության «.... հանրահայտ, ամենապարզ, միանգամայն գործադրելի եղանակն ու ուղին»⁴⁷ գործադրելու միջոցով, փորձ էր արվում հաստատելու համընդհանուր վերահսկողություն՝ օգտագործելով հասարակության տարբեր շերտերի միջև առկա հակասությունները, և այդ կերպ պետությունը զերծ պահելու հետհեղափոխական թալանից ու տնտեսական ամբողջական կազմաքանդումից: Կարծում ենք, այն չի թելադրվել «պրոլետարիատի դիկտատուրայի ամրապնդման» հիմնականից, ինչպես ներկայացվում է խորհրդային պատմագրության մեջ⁴⁸:

Ինչո՞վ էր նախընտրելի բանվորական վերահսկողության կիրառումը: Բանվորական վերահսկողության կազմակերպումը չէր պահանջում կազմակերպական դժվարին և երկարատև գործընթացի իրականացում: Բանվորական վերահսկողության հռչակումից անմիջապես հետո տարերայնորեն սկսեցին ձևավորվել վերահսկողության հանձնաժողովներ և ֆաբրիկա-գործարանային կոմիտեներ: Արդեն 1918 թ. սկզբին Մոսկվայի ձեռնարկությունների մոտ 80 տոկոսում գործում էին վերահսկողության հանձնաժողովներ և մոտ 90 տոկոսում՝ ֆաբրիկա-գործարանային կոմիտեներ⁴⁹: Բանվորական վերահսկողության կազմակերպումը չէր պահանջում նաև որակական պատրաստվածություն ունեցող անհրաժեշտ քանակությամբ մասնագետներ, որպիսիք տվյալ պահին չկային բոլշևիկյան կուսակցության և նրա համակիրների շարքերում: Ավելին բանվորական վերահսկողության միջոցով պետք է պատրաստվեր կադրային այն բազան, որը հետագայում ոչ միայն կհամալրեր պետական վերահսկողության շարքերը, այլ նաև կապահովեր արդյունաբերության պետականացման իրագործումը, ապա նաև՝ կառավարման ամբողջ համակարգի սերնդափոխությունը:

⁴⁷ Նույն տեղում, հ. 34, էջ 203:

⁴⁸ Տե՛ս Силантьев Н., Рабочий контроль и совнархозы, Москва, 1957, էջ 65:

⁴⁹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 88:

Կարևոր հանգամանք էր նաև այն, որ բանվորական վերահսկողությամբ ժողովրդական լայն զանգվածների շրջանում տպավորություն էր ստեղծվում, թե իրենք են կառավարում պետությունը, որի հետևանքով սկսում էին աջակցություն ցուցաբերել բոլշևիկյան ուժերին: Այդ զանգվածը դառնում էր այն ընդարձակ հենարանը, որի միջոցով պետք է կառուցվեր խորհրդային պետական, տնտեսական համակարգը: Մյուս կողմից՝ բանվորական վերահսկողությունը օգնում էր «վերադաստիարակելու» ժողովրդական զանգվածներին: Այդ կերպ նրանք ծանոթանում էին բոլշևիկյան գաղափարախոսությանը, պետական կառավարման ընդունված սկզբունքներին և իրավական ակտերին:

Բանվորական վերահսկողության գործունեության շրջանակները, իրավասություններն ու պարտականությունները, վերահսկման եղանակները հստակեցվում էին 1918 թ. հունվարին Արհեստակցական միությունների համառուսաստանյան համագումարի կողմից հաստատված «Բանվորական վերահսկողության մասին հրահանգ»-ով⁵⁰: Նշված հրահանգում ևս հստակ ընդգծվում էր, որ վերահսկողության մարմինների նպատակներն են արտադրության կազմակերպումը և նյութական արժեքների հաշվառումն ու պահպանումը: Բանվորական վերահսկողության մարմինները պետք է պարզեին աշխատավորների և աշխատանքային միջոցների քանակությունը, ձեռնարկությունների աշխատանքների կրճատման կամ դադարեցման պատճառները և վտանգավորությունը, ձեռնարկությունների գործունեության համար անհրաժեշտ հումքի և վառելանյութի ապահովածության աստիճանը, հետևեին աշխատանքային կարգապահությանը: Նրանք պետք է կանգնեցնեին ձեռնարկությունների մեքենաների, նյութերի, վառելիքի ինքնակամ դուրսգրումը, հետևեին գույքի պահպանմանը, ձեռնարկությունների համար սահմանված արտադրական չափաքանակների կենսագործմանը, արտադրանքների ինքնարժեքների սահմանմանը, աջակցեին ձեռնարկության արտադրական հնարավորությունների բացահայտմանն ու աշխատանքների ծավալների

⁵⁰ Ст'я Рабочий контроль и национализация, т. I, էջ 35: Հրահանգը սկսվել էր մշակվել վերահսկողության հանձնաժողովների համառուսաստանյան խորհրդի առաջին ժողովի որոշմամբ «Բանվորական վերահսկողության կանոնադրության» հաստատումից կարճ ժամանակ անց: 1917 թ. դեկտեմբերի 13 (26)-ին հրապարակվել է «Известия ВЦИК»-ում, ապա նաև բոլոր կենտրոնական թերթերում: Այն պարտադիր կիրառելի էր բանվորական վերահսկողության բոլոր մարմինների համար:

ավելացմանը⁵¹: Ինչպես տեսնում ենք վերը թվարկվածները ոչ այնքան վերահսկողական իրավունքներ էին, որքան արտադրության կազմակերպման և ապրանքների պահպանման պարտականություններ:

Հրահանգով որոշակիորեն սահմանազատվում են վերահսկողության մարմինների և ձեռնարկատերերի ղեկավարման իրավունքները: Բանվորական վերահսկողության մարմիններին իրավունք էր վերապահվում հետազոտելու ձեռնարկությունների ընթացիկ և նախորդ տարիների գրագրությունները, բոլոր գրանցամատյաններն ու հաշվետվությունները, ստուգելու ձեռնարկությունների բոլոր բաժինները, պահեստները, գրասենյակները, մասնակցելու կառավարման մարմինների նիստերին, որոնցում կարող էին կատարել հայտարարություններ և հարցադրումներ: Ձեռնարկությունների կառավարման վարչական իրավունքները և դրանց գործադրումը թողնվում էին ձեռնարկատերերին: Վերահսկողության մարմինները չպետք է խառնվեին ձեռնարկությունների կառավարման և ֆինանսավորման հարցերին⁵²: Փաստորեն, «Բանվորական վերահսկողության կանոնադրության» հետ համեմատած կատարվում էին կարևոր գիշումներ հոգուտ ձեռնարկատերերի: Խիստ սահմանափակվում էր կանոնադրության՝ բանվորներին բացարձակ իրավունքներ տվող 8-րդ կետը, որով, ըստ երևույթին, ձեռնարկատերերի համար պարտադիր էին համարվում վերահսկողության մարմինների բոլոր որոշումները:

1918 թ. վերջերից սկսում են հանդես գալ բանվորական վերահսկողության նոր ձևեր՝ բանվորա-գյուղացիական տեսչությունները⁵³: Վերջինները կազմակերպական առումով ավելի զարգացած ձևեր էին և պետք է գործեին ըստ տնտեսական ոլորտների:

Քաջ գիտակցելով, որ բանվորական վերահսկողությունը չի կարող լուծել դժվարին խնդիրներ, չի կարող ունենալ պատասխանատու և ընդարձակ գործառույթներ, չի կարող իրականացնել համընդհանուր և կանոնավորված վերահսկողություն, 1917 թ. վերջից քայլեր են ձեռնարկվում պետական վերահսկողության համակարգի ձևավորման և զարգացման ուղղությամբ:

⁵¹ Տե՛ս նույն տեղում, документ N 205, էջ 244-245:

⁵² Տե՛ս նույն տեղում, էջ 245:

⁵³ Տե՛ս Մանուկյան Մ., նշվ. աշխ., էջ 13:

1917 թ. դեկտեմբերի 5 (18)-ին ՌՍԴԽՀ Ժողկոմխորհը Լենինի ստորագրությամբ դեկրետ է ընդունում «Պետական վերահսկողության կոլլեգիա կազմելու մասին»: Կոլլեգիայի ղեկավար է նշանակվում 1898 թվականից ՌՍԴԲ(բ)Կ անդամ Էդուարդ Էսսենը⁵⁴: Կոլլեգիան գործելու էր Ժողկոմխորհին կից, որտեղ նրա ղեկավարը քաղաքական հարցերի քննարկման ժամանակ ունենալու էր որոշիչ ձայնի իրավունք, իսկ ֆինանսատնտեսական հարցերի քննարկման ժամանակ՝ խորհրդակցական ձայնի իրավունք⁵⁵: Տեսնում ենք, որ կարևորվում էր կոլլեգիայի՝ քաղաքական ոլորտում ծավալվող գործունեությունը: Այս հանգամանքը կարող էր լրացնել բանվորական վերահսկողությանը, որի գլխավոր ուղղվածությունը տնտեսական ոլորտի կարգավորումն էր: Մյուս կողմից՝ բանվորական վերահսկողության մարմինները իրավասություններ չունեին պետական մարմինների գործունեության վերահսկման գործում: Այս խնդիրը իր վրա պետք է վերցնեի պետական վերահսկողության կոլլեգիան: Հենց այս հանգամանքն էլ Բագրատ Բորյանը համարում է պետական վերահսկողության կազմակերպման դրդապատճառ՝ գրելով. «.... բանվորական վերահսկողությունը չէր կարող իր վրա վերցնել այս խնդիրները և իրականացնել պետական հիմնարկների գործունեության վերահսկման գործառույթ»⁵⁶:

1918 թ. հունվարի 23-ին ՌՍԴԽՀ Ժողկոմխորհը որոշում է ընդունում պետական վերահսկողության տեղական մարմինների ստեղծման վերաբերյալ: Ձևավորվում են բանվորների, գյուղացիների և զինվորների պատգամավորների նահանգային և շրջանային խորհուրդներին կից գործող հաշվառման-վերահսկման կոլլեգիաներ: Վերջինները խնդիր ունեին միասնականացնելու և հրահանգավորելու տեղական վերահսկողության մարմինների գործունեությունը, մշակելու և ամփոփելու նրանցից ստացած տեղեկությունները, կատարելու պայմանագրերի նախնական քննություն, ձեռնարկությունների հերթական և հանկարծակի ստուգումներ⁵⁷: Հետաքրքիր է այն, որ այս որոշմամբ առաջին քայլն է արվում բանվորական վերահսկողությունը պետականի ենթակայության տակ դնելու ուղղությամբ: Որոշումը սահմանում էր, որ բանվորական

⁵⁴ Ст'у Силантьев Н., Народный контроль, էջ 9:

⁵⁵ Ст'у Борьян Б., նշվ. աշխ., էջ 216:

⁵⁶ Նույն տեղում, էջ 215:

⁵⁷ Ст'у «Известия государственного контроля», Москва, апрель-май 1918, N 1-2, էջ 1:

վերահսկողության հանձնաժողովները ենթարկվելու են հաշվառման-վերահսկման կողմնակցության⁵⁸: Սակայն որոշման այս հատվածը փաստացի չի կիրառվում:

Պետական վերահսկողության կողմնակցության մշակվում և 1918 թ. մարտի 8-ին գործածության մեջ է դրվում «Պետական վերահսկողության ժամանակավոր կանոնադրությունը»: Պետական վերահսկողությունը պետք է զբաղվեր բյուրոկրատական ձգձգումների վերացմամբ, իրականացվող ծախսերի օրինականության, տնտեսվարության և նպատակահարմարության գնահատմամբ: Ընդարձակելով պետական վերահսկողության գործառնությունները՝ նրան թույլատրվում էր զբաղվել պետական համակարգի բոլոր ոլորտների բարելավմամբ⁵⁹: Կարծում ենք, որ կանոնադրության ժամանակավոր լինելը վկայում է պետական վերահսկողության հետագա բարեփոխման մտադրության մասին:

Ընդհանրապես, Վ. Լենինը պետության հասարակական-քաղաքական, տնտեսական հարաբերությունների փոփոխմանը զուգահեռ նախաձեռնում էր պետական վերահսկողության բարեփոխում՝ աստիճանաբար ընդարձակելով նրա գործունեության շրջանակները, տալով ավելի ընդարձակ լիազորություններ և նրա առաջ դնելով ավելի լուրջ, պատասխանատու ու դժվար կենսագործելի խնդիրներ: Լիազորությունների ընդարձակման մասին է խոսում 1918 թ. դեկտեմբերին Լենինի կազմած «Պետական վերահսկողությունն օգտագործելու վերաբերյալ որոշման նախագիծը», որտեղ պետական վերահսկողության նպատակների մասին ասվում է. «Վերահսկողության խնդիրները երկակի են.

Ամենապարզը՝ պահեստների, մթերքների ստուգումն է և այլն.

Ավելի բարդ խնդիր է աշխատանքի ճշտության ստուգումը, պայքարը սաբոտաժի դեմ, դրա լիակատար բացահայտումը, աշխատանքի առավելագույն արդյունավետության ապահովումը և այլն:

1-ին հերթին դրվում է գործի բարելավումը պարենավորման և հաղորդակցության ճանապարհների կոմիսարիատներում⁶⁰: Նման առաջնահերթության հիմքը, կարծում ենք, պետության ներքաղաքական վիճակն էր՝

⁵⁸ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 2:

⁵⁹ Տե՛ս Борьба Б., նշվ. աշխ., էջ 217:

⁶⁰ Լենին Վ. Ի., ԵԼԺ, հ. 37, էջ 420:

սով, քաղաքացիական պատերազմ և այլն: Խորհրդային համակարգի հաստատման համար կարևորվում էր այս ոլորտների անհապաղ կարգավորումը:

1918 թ. մայիսի 11-ին ՌՍԴԽՀ Ժողկոմխորհը ընդունում է դեկրետ, որով պետական վերահսկողության կոլլեգիան վերաժվում է ժողովրդական կոմիսարիատի: Վերահսկողության ժողկոմատի առաջին ժողկոմ է նշանակվում բոլշևիկ Կարլ Լանդերը⁶¹:

1919 թ. նոր փոփոխություններ են կատարվում պետական վերահսկողության ժողկոմատում: Փոխվում է նրա կառուցվածքը, ընդարձակվում է լիազորությունների ու գործունեության շրջանակը: 1919 թ. մարտի 8-ին ՌՍԴԽՀ Ժողկոմխորհը քննության առարկա է դարձնում պետական վերահսկողության ժողկոմատի վերակազմակերպման նախագիծը⁶², որը ներկայացրել էր պետական վերահսկողության ժողկոմ Իոսիֆ Ստալինը⁶³: Նախագիծը առաջացրեց սկզբունքային հակասություններ և չհաստատվեց: Մասնավորապես այնտեղ բացակայում էր ժողովրդական լայն զանգվածներին պետական վերահսկողության աշխատանքներին մասնակից դարձնելու սկզբունքը: 1919 թ. ապրիլի 9-ին Համառուսաստանյան Կենտգործկոմը քննում է բարեփոխված նախագիծը և ընդունում դեկրետ «Պետական վերահսկողության մասին»⁶⁴: Դեկրետի ներածական մասում նշվում էր. «Խորհրդային իշխանությունը հայտարարում է, որ պետության կառավարման և կառավարական մարմինների վրա լայն վերահսկողության գործում գյուղացիական և բանվորական լայն զանգվածների ներգրավումը կվերացնի համակարգի թերությունները, կմաքրի խորհրդային հիմնարկները բյուրոկրատական կեղտոտությունից, վճռականորեն առաջ կմղի սոցիալիստական շինարարության գործը»⁶⁵: Կարծում ենք, աշխատավորական ոչ ղեկավար շրջանակներին վերահսկողության աշխատանքներին մասնակից դարձնելը նպաստում է ինչպես վերահսկող մարմինների, այնպես էլ վերահսկվող հիմնարկների, ձեռնարկությունների գործունեության թափանցիկության բարձրացմանը: Հիմնարկություններում, ձեռնարկություններում և ընդհանրապես բոլոր

⁶¹ Ст'у Народный контроль в СССР, Москва, 1967, էջ 50:

⁶² Ст'у Озеров Л., Ленинские принципы организации контроля, Москва, 1965, էջ 6:

⁶³ Ի. Ստալինը պետական վերահսկողության ժողկոմի պաշտոնը զբաղեցրել է 1919 թ. մարտից մինչև 1922 թ. ապրիլը՝ այն համատեղելով ազգությունների ժողկոմի պաշտոնի հետ:

⁶⁴ Ст'у «Известия ВЦИК», Москва, 12 апреля 1919, N 79, էջ 3:

⁶⁵ Նույն տեղում:

կազմակերպություններում տեղի ունեցող գործողությունների մասին աշխատավորական ոչ ղեկավար շրջանակների տեղեկացվածությունը, անշուշտ, լինելու է ղեկավար շրջանակների անօրինական գործողությունները և չարաշահումները զսպող կարևոր միջոց: Միաժամանակ պետք է ընդունենք, որ վերահսկողական աշխատանքներում ընդգրկված բանվորա-գյուղացիական լայն զանգվածները պետք է գործեին հստակորեն գծված սահմաններում: Այս առումով համաձայն ենք Վ. Դալլաքյանի այն կարծիքի հետ, որ «գ) Նման պայմաններում (խոսքը միակուսակցական, ամբողջատիրական համակարգի մասին է – Գ.Կ. բանվորների գործունեությունն ընթանում էր սահմանված շրջանակներում, թելադրվում վերևից և ուներ որոշակի քաղաքական ուղղվածություն և նպատակներ: դ) Հետևաբար վերահսկողության մարմիններում բանվորների ընդգրկումը դեռևս չէր վկայում այնտեղ նրանց իրական ազդեցության մասին»⁶⁶:

«Պետական վերահսկողության մասին» դեկրետի առաջին հոդվածով պետական վերահսկողության ժողկոմատին իրավունք էր տրվում հետևելու խորհրդային իշխանության բոլոր մարմինների կողմից կառավարման բարձրագույն մարմինների ընդունած դեկրետների, որոշումների և իրավական այլ ակտերի արագ և անշեղ իրականացմանը⁶⁷: Վերջին հանգամանքը կարևոր դերակատարում ուներ խորհրդային համակարգի կայունացման և ամրապնդման գործում: Դեկրետները, օրենքները և որոշումները արտացոլում են պետական համակարգի վերաբերյալ գաղափարախոսական-հայեցակարգային պատկերացումները, իսկ դրանց ճշգրիտ կիրառումը նպաստում է տվյալ հայեցակարգի կենսագործմանը և պետական համակարգի ամրապնդմանը:

Դեկրետի մյուս կետով պետական վերահսկողության ժողկոմատին իրավունք էր վերապահվում ստուգելու ժողովրդական բոլոր կոմիսարիատների գործունեությունը և կատարելու աշխատանքների բարելավման առաջարկություններ⁶⁸: Այս եղանակով պետական վերահսկողության ժողկոմատին տրվում էր կառավարությանը բնորոշ գործառույթ՝ վերահսկել և ուղղորդել ժողկոմատների գործունեությունը: Այս

⁶⁶ Դալլաքյան Վ., նշվ. աշխ., էջ 102:

⁶⁷ Նույն տեղում:

⁶⁸ Նույն տեղում:

հանգամանքը հաճախ տարաձայնություններ էր առաջացնում պետական վերահսկողության և մյուս ժողկոմատների միջև: Մասնավորապես 1920 թ. ՌՍԴԽՀ արտաքին գործերի ժողկոմի տեղակալ Լևոն Կարախանը հայտարարում էր, որ պետական վերահսկողության ժողկոմատի հրահանգները պարտադիր չեն իրենց համար⁶⁹: 1922 թ. մարտին Ի. Ստալինին ուղարկած նամակում Լենինը գրում էր, որ ժողկոմխորիը ծանրաբեռնվածության պատճառով չի կարողանում վերահսկել ժողկոմատների գործունեությունը, հետևել նրանց պարտականությունների կատարմանը, և այդ գործը պետք է ստանձնի պետական վերահսկողության ժողկոմատը: Լենինն առաջարկում էր, որ պետական վերահսկողության ժողկոմատի բարձրակարգ մասնագետներից ստեղծվի մի խումբ, որը կստուգի ժողկոմատների պարտականությունների կատարման ընթացքը, նրանց աշխատակազմերի ճշտությունը և կկատարի համապատասխան հրահանգավորումներ⁷⁰:

«Պետական վերահսկողության մասին» դեկրետը սահմանում է, որ վերահսկման-վերստուգման բոլոր մարմինները պետք է ընդգրկվեն պետական վերահսկողության կազմում⁷¹: Փաստորեն, մեկ անգամ ևս պաշտոնապես սահմանվում է բանվորական վերահսկողության մարմինների ենթակայությունը պետական վերահսկողությանը:

Դեկրետը վերստուգումների իրականացման մեթոդ է ընտրում թռուցիկ ստուգումների եղանակը⁷²: Վերջինը նպատակահարմար էր համարվում արագության առումով. ստուգումները տևելու էին 2-3 օր: Այս տարբերակին բնորոշ էր որակական մակարդակի թուլությունը:

Պետական վերահսկողության ժողկոմատի վրա պարտականություն էր դրվում նաև ընդունելու պետական հիմնարկների և պաշտոնատար անձանց չարաշահումների, շահագործման դեպքերի, օրինազանցությունների դեմ ուղղված բողոքներն ու հայտարարությունները և կազմակերպելու համապատասխան հետազոտություններ⁷³:

⁶⁹ Ст'ю Ветомкин М., Что делает Рабоче-крестьянская инспекция, Москва, 1921, էջ 6:

⁷⁰ Ст'ю Струа Д., նշվ. աշխ., էջ 40:

⁷¹ Ст'ю «Известия ВЦИК», 12 апреля 1919, N 79, էջ 3:

⁷² Ст'ю նույն տեղում:

⁷³ Ст'ю նույն տեղում:

Դեկրետի ընդունումից հետո փոփոխություններ են արվում նաև պետական վերահսկողության ժողկոմատի կազմում: Նախկին 25 բաժինները վերակազմավորվում են, և ձևավորվում է 11 բաժին⁷⁴:

1919 թ. վերջին սկսվում է վերահսկողության մարմինների վերակազմակերպման նոր գործընթաց: 1919 թ. դեկտեմբերի 12-ին Համառուսաստանյան Կենտգործկոմը որոշում է կազմավորել պետական վերահսկողության վերակազմակերպման հարցն ուսումնասիրող հանձնաժողով՝ Ի. Ստալինի գլխավորությամբ, որի աշխատանքներին մասնակցելու էին Կենտգործկոմի, արհմիությունների խորհրդի, պետական վերահսկողության ժողկոմատի, Մոսկվայի բանվորական և երկաթուղային տեսչությունների ներկայացուցիչները: Պետական վերահսկողության համակարգի վերակազմավորման վերաբերյալ ներկայացվել էր 3 տարբերակ: Առաջինը առաջարկվել էր ՌՍԴԽՀ Կենտգործկոմի, Արհմիությունների խորհրդի և երկաթուղիների տեսչության, երկրորդը՝ Մոսկվայի բանվորական տեսչության, երրորդը՝ պետական վերահսկողության կողմից: Առաջին երկու տարբերակների համաձայն պետք է զուգահեռաբար գործեին բանվորական և պետական վերահսկողության մարմինները, իսկ պետական վերահսկողության առաջարկած տարբերակի համաձայն բանվորական ու պետական վերահսկողության մարմինները պետք է միավորվեին⁷⁵: 1920 թ. հունվարի 31-ին ՌԿ(Բ)Կ Կենտկոմի լիազույժար նիստը հաստատում է վերը նշված հանձնաժողովի հավանությանն արժանացած՝ պետական վերահսկողության ժողկոմատի մշակած նախագիծը, որը 1920 թ. փետրվարի 7-ին հաստատվում է նաև ՌՍԴԽՀ Կենտգործկոմի նիստում⁷⁶:

Դեկրետը բանվորական վերահսկողությունը միաձուլում էր պետական վերահսկողությանը: Այդուհետ գործելու էր միայն պետական վերահսկողության ժողկոմատը, որը, վերցնելով հասարակական վերահսկողության անվանումը, կոչվելու էր Բանվորա-գյուղացիական տեսչություն: Դեկրետը ուժի մեջ էր թողնում 1919 թ. ապրիլի 9-ի դեկրետով պետական վերահսկողությանը տրված բոլոր լիազորությունները: ԲԳՏ ժողկոմատը պետք է պայքարեր բյուրոկրատական

⁷⁴ Տե՛ս Մանուկյան Մ., նշվ. աշխ., էջ 16:

⁷⁵ Տե՛ս Голотов Д., նշվ. աշխ., էջ 69-70:

⁷⁶ Տե՛ս Дорохова Г., նշվ. աշխ., էջ 24-25:

քաշքշուկների վերացման համար, հետազոտեր պետական, տնտեսական և հասարակական կյանքի բոլոր ոլորտները, հետևել կառավարման բարձրագույն մարմինների ընդունած դեկրետների և որոշումների կենսագործմանը, կազմակերպել բյուրո՝ հիմնարկների և պաշտոնատար անձանց դեմ ստացվող բոլոր բողոքների և հայտարարությունների ընդունման ու քննման համար, կատարված հետազոտությունների հիման վրա հիմնարկներին, ձեռնարկություններին պետք է անել առաջարկություններ նրանց աշխատակազմերի կրճատման, աշխատանքների զուգահեռականության դադարեցման, անտնտեսվարության և գրասենյակային քաշքշուկների վերացման, կառավարչական ողջ համակարգի վերակառուցման վերաբերյալ⁷⁷:

Դեկրետը պետական վերահսկողության ժողկոմատի լիազորությունները հավելում էր շատ կարևոր կետով՝ տալով նրան ստեղծագործական աշխատանքի իրավունք: Համաձայն այդ իրավունքի՝ ԲԳՏ-ն իր կատարած վերստուգման աշխատանքների հիման վրա մշակում և իշխանական բարձրագույն մարմինների քննարկման էր ներկայացնում առաջարկություններ աշխատանքի արտադրողականության բարձրացման, տնտեսական ու վարչական ապարատների կրճատման, պետական այս կամ այն ոլորտի վերակազմակերպման և նմանատիպ այլ հարցերի վերաբերյալ⁷⁸:

ԲԳՏ ժողկոմատի առջև դրված կարևոր խնդիր էր մասնագետների պատրաստումը: Պետք է ստեղծվեին այնպիսի պայմաններ, որ վերահսկողության աշխատանքներում ներգրավված զանգվածները կարողանային սովորել և պատրաստվել պետական կառավարման համակարգում ընդգրկվելու համար: Վերահսկողական աշխատանքներով կառավարման մեթոդներին ծանոթանալուց բացի՝ ԲԳՏ անդամները՝ որպես պրակտիկանտներ, կարող էին գործուղվել պետական հիմնարկներ և ընդգրկվել նրանց ամենօրյա աշխատանքներում: ԲԳՏ անդամներին իրավունք էր տրվում մասնակցելու պետական համակարգի և հասարակական բոլոր կազմակերպությունների խորհրդակցություններին ու նիստերին⁷⁹: «ԲԳՏ ժողկոմատը

⁷⁷ Տե՛ս «Известия ВЦИК», 8 февраля 1920, N 28, էջ 3:

⁷⁸ Տե՛ս նույն տեղում:

⁷⁹ Տե՛ս նույն տեղում:

հանդիսանում է այն նախնական դպրոցը, որտեղ բանվորներն ու գյուղացիները կարող են ուսումնասիրել վարչական մարմիններին իրենց աշխատանքի ընթացքում, հետևել նրանց արժանիքներին ու թերություններին և պետությունը ղեկավարելու համար փորձառություն ձեռք բերել», - կարդում ենք ՀՍԽՀ Կենտգործկոմի և Ժողկոմխորհի կազմած հնգամյա տեղեկագրում⁸⁰:

«Պետական վերահսկողության մասին» դեկրետը սահմանում էր նաև ԲԳՏ անդամների ընտրության նոր կարգ, որի նպատակն էր հիմնարկների և ձեռնարկությունների բոլոր աշխատողներին (բացառությամբ ղեկավար պաշտոն զբաղեցնողների) վերահսկողության աշխատանքներում ներգրավել: Հատուկ ուշադրություն էր դարձվում կանանց ներգրավման հանգամանքին: ԲԳՏ աշխատանքներին մասնակցողները բաժանվում էին մի քանի խմբերի՝ մշտական աշխատողների, ժողկոմատի հանձնարարությունները կատարող փաստացի վերահսկիչների, բաժինների վարիչների, պրակտիկանտների և աջակցող խմբերի: Ժողկոմատի անդամների թիվը չէր սահմանափակվում⁸¹: 1920 թ. մայիսի 11-ին հրապարակվում է հրահանգ «ԲԳՏ-ում բանվորների և գյուղացիների ընտրության և մասնակցության կարգի մասին», որով կանոնակարգվում էր ընտրության ամբողջ ընթացակարգը⁸²:

ԲԳՏ կազմի համալրման վերը նշված ձևը գործում է շատ կարճ ժամանակ: Նման ձևի ընտրությունը, կարծում ենք, պայմանավորված էր բանվորական վերահսկողությունը աստիճանաբար վերացնելու հանգամանքով: Աշխատավորական ստորին շրջանակներին վերահսկողության աշխատանքներում ընդգրկելը նպաստելու էր բանվորական վերահսկողության, ավելին՝ բանվորների կողմից պետությունը կառավարելու մոտեցման քարոզչությանը և խորհրդային իշխանության դեմ ժողովրդական ըմբոստացման կանխարգելմանը: Բանվորական վերահսկողության անհիմն տպավորության ստեղծմանն էր միտված նաև ժողկոմատի անվանման ընտրությունը: Իրականում գործել է պետական վերահսկողություն՝ դրանում աշխատավորներին ընդգրկելու սկզբունքի գործադրմամբ:

⁸⁰ Խորհրդային Հայաստան: Հինգ տարի, 1920-1925, Յերևան, 1926, էջ 397:

⁸¹ Տե՛ս «Известия ВЦИК», 8 февраля 1920, N 28, էջ 3:

⁸² Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 128, ց. 1, գ. 2, թթ. 6-11:

1920 թ. փետրվարի 20-ին ՌՍԴԽՀ Կենտգործկոմի քարտուղար, ԲԳՏ ժողկոմի տեղակալ Վարլամ Ավանեսովի կողմից հաստատվում է «ԲԳՏ ընդհանուր հրահանգը (հիմնական կանոնադրություն)»⁸³: Վերջինը, հիմք ունենալով վերը հիշված դեկրետի պահանջները, սահմանում է ԲԳՏ խնդիրները, վերստուգման և ստեղծագործական աշխատանքի գործառույթների շրջանակները, փաստացի և փաստաթղթային, նախնական և հետագա ստուգումների իրականացման ձևերը, մշտական ու մեկանգամյա ստուգումների գործադրման ոլորտներն ու եղանակները, պետական հիմնարկների նիստերին ու խորհրդակցություններին մասնակցելու և այլ լիազորություններ⁸⁴:

Ինչպես տեսնում ենք, ԲԳՏ ժողկոմատին լիազորություն էր տրվում ոչ միայն բացահայտելու հիմնարկների ու ձեռնարկությունների կառուցվածքում և գործունեության մեջ առկա թերությունները, այլ նաև մշակելու միջոցառումների ծրագրեր, որոնք կնպաստեին թերությունների վերացմանը և աշխատանքների բարելավմանը: 1921 թ. սեպտեմբերի 11-ին ԲԳՏ ժողկոմ Ի. Ստալինին ուղղված նամակում Վ. Լենինը գրում է. «Բանվորագյուղացիական տեսչության խնդիրն է՝ ո՛չ միայն և նույնիսկ ո՛չ այնքան «որսալ», «մերկացնել» (սա դատարանի խնդիր է, դատարան, որի հետ բանգյուղտեսչությունը շփվում է մոտիկից, բայց որին բնավ նույնական չէ)՝ որքան կարողանալ ուղղել:

Ժամանակին հմտորեն ուղղել՝ ահա Բանգյուղտեսչության գլխավոր խնդիրը:

Ուղղել կարողանալու համար հարկավոր է 1-ին, ուսումնասիրել և հետազոտել գործի վարումը այս կամ այն հիմնարկում, ձեռնարկությունում, բաժնում և այլն. 2-րդ ժամանակին կատարել անհրաժեշտ գործնական փոփոխություններ, կենսագործել դրանք իրականում»⁸⁵:

Վերոհիշյալ նամակով հրահանգ է տրվում նաև վերահսկողական աշխատանքների կազմակերպման առնչությամբ. «Պետք է Բանգյուղտեսչությունում առնձնացնել մի քանի, թեկուզ 2-3 (այդքան, հավանաբար, կգտնվեն) անպայման բարեխիղճ, բանիմաց և հմուտ աշխատողների և նրանց ստիպելու մշակելու

⁸³ Տե՛ս նույն տեղում, գ. 19, թ. 1:

⁸⁴ Տե՛ս նույն տեղում, թթ. 1-12:

⁸⁵ Տե՛ս Լենին Վ. Ի., ԵԼԺ, հ. 44, էջ 152:

վերահսկիչների աշխատանքների խելացի պլան»⁸⁶: Շարունակելով Լենինը գրում է. «Բանգյուղտեսչության խնդիրն է՝ գործարար տեսչության փորձի հիման վրա պատրաստել մի խումբ ղեկավար, փորձված, իրազեկ անձեր, որոնք ի վիճակի լինեն ձևակերպելու հարցերը (հմուտ, ճիշտ հարցադրման դեպքում արդեն իսկ հարցադրումը կանխորոշում է վերստուգման հաջողությունը և ուղղելու հնարավորություն է տալիս), ուղղություն տալ վերստուգմանը և տեսչությանը, ստուգել ուղղումը և այլն»⁸⁷:

1922 թ. հունվարի 9-ին ՌՍԴԽՀ Կենտգործկոմը հաստատում է Բանվորագյուղացիական տեսչության վերաբերյալ կանոնադրությունը, որի կազմման վրա էականորեն ազդել էր Նոր տնտեսական քաղաքականության կենսագործման հանգամանքը: Կանոնադրությամբ ԲԳՏ լիազորությունների շրջանակում են ներառվում տնտեսական բոլոր գործարքների կանոնավոր ու նպատակահարմար կատարման, ֆինանսական, նյութական ու նախահաշվային նախագծերի, առաջարկությունների ու պայմանագրերի, պետական բյուջեի նախագծերի վերահսկողության գործառույթները: ԲԳՏ-ն պետք է իրականացնե՝ր պետական գույքի հաշվառում, պահպանում և բաշխում, տնտեսության գրանցած արդյունքների հաշվառում, հետևե՝ր պետության կողմից հիմնարկներին ու ձեռնարկություններին տրամադրված դրամական ու նյութական միջոցների նպատակահարմար օգտագործմանը, պետության առջև ձեռնարկությունների ստանձնած պարտավորությունների կատարմանը: Կարևոր էր այն հանգամանքը, որ ԲԳՏ-ին իրավունք էր վերապահված պարզելու գործող օրենքների համապատասխանությունը ժամանակի պահանջներին, ինչպես նաև հավաքելու նյութեր, որոնք հիմք կծառայեին օրենսդրական դաշտի բարելավման համար⁸⁸:

Նոր ընդունված կանոնադրությունը խնդիրներ էր առաջացնում մասնավոր ձեռնարկությունների նկատմամբ վերահսկողություն իրականացնելու հարցում: 1922 թ. փետրվարի 14-ին Վ. Լենինը դիմում է արդարադատության ժողկոմ Դմիտրի Կուրսկուն՝ խնդրելով պարզաբանել մասնավոր ձեռնարկությունների նկատմամբ վերահսկողություն իրականացնելու ԲԳՏ լիազորության հարցը՝ միաժամանակ

⁸⁶ Նույն տեղում, էջ 158:

⁸⁷ Նույն տեղում, էջ 152:

⁸⁸ Տե՛ս Խորհրդային Հայաստան: Հինգ տարի, 1920-1925, էջ 398:

հավելելով. «Ես հիշում եմ, որ բազմիցս խոսք է եղել այն մասին, որ ոչ մի բանում չսահմանափակվեն Բանգյուղտեսչության իրավունքները պետական ձեռնարկությունների կատեգորիայի մեջ չմտնող ամեն տեսակի ձեռնարկությունների նկատմամբ»⁸⁹: Ի պատասխան՝ 1922 թ. փետրվարի 15-ին ՌՍԴԽՀ արդարադատության ժողկոմատի խորհրդատու Իգրաիլ Կոբլենցի կողմից ժողկոմխորհին է ուղարկվում տեղեկանք, որով պարզաբանվում է, որ, համաձայն ԲԳՏ կանոնադրության նրան իրավունք չի վերապահվում վերահսկելու մասնավոր ձեռնարկությունների գործունեությունը⁹⁰: Նույն օրը Վ. Լենինը նամակ է ուղարկում Դ. Կուրսկուն՝ նշելով, որ «Կոբլենցը ակնհայտ «մոռացել է», որ սովիշխանությունից վարձակալած ձեռնարկությունը նույնպես սովետական ձեռնարկություն է»⁹¹, և հանձնարարում է. «Հենց այժմ է հարկավոր շտապ կերպով մշակել պարզ և ստույգ օրենք այն մասին, որ Բանգյուղտեսչության՝ ստուգելու և տեղեկանալու իրավունքները տարածվում են բոլոր և ամեն տեսակ (և՛ մասնավոր, և՛ կոոպերատիվ, և՛ կոնսեցիոն և այլն) հաստատությունների և ձեռնարկությունների վրա»⁹²:

1922 թ. փետրվարի 21-ին Լ. Կամենսկին և Ի. Ստալինին գրած նամակում Վ. Լենինը առաջարկում է. «Բանգյուղտեսչության վերաբերյալ դեկրետի նախագիծը հարկավոր է վերամշակել, կշռադատել, ճշտել, ընդլայնել, իսկ ներկայացնել որպես գործող օրենքների մեկնաբանություն ու ամփոփագիր»⁹³: 1922 թ. փետրվարի 28-ին ՌՍԴԽՀ արդարադատության ժողկոմատի կոլլեգիայի անդամ Վլադիմիր Յախոնտովը ժողկոմխորհին է ներկայացնում խնդրի վերաբերյալ ԲԳՏ կանոնադրության նոր մեկնաբանություն և առաջարկում այն լրացնել համապատասխան հոդվածներով⁹⁴: 1922 թ. մարտի 16-ին ՌՍԽՀ Կենտգործկոմը որոշում է ընդունում 1922 թ. հունվարի 9-ի ԲԳՏ կանոնադրության 1-3 կետերը «պարզաբանելու» մասին, որով ամրագրվում է մասնավոր ձեռնարկությունները ստուգելու ԲԳՏ իրավունքը⁹⁵:

⁸⁹ Լենին Վ. Ի., ԵԼԺ, հ. 54, էջ 413:

⁹⁰ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 196:

⁹¹ Նույն տեղում, էջ 199:

⁹² Նույն տեղում, էջ 198:

⁹³ Նույն տեղում, էջ 211-212:

⁹⁴ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 230-232:

⁹⁵ Տե՛ս «Известия ВЦИК», 24 марта 1922, N 67, էջ 2:

ԲԳՏ գործունեության առաջնահերթ ուղղությունների սահմանման էր նվիրված ՌՍԴԽՀ ԲԳՏ կոլլեգիայի՝ 1922 թ. մարտի 3-ի որոշումը: Այդ որոշմամբ առաջարկվում էր առաջնահերթ համարել տեսչական այն աշխատանքները, որոնք վերաբերում էին տնտեսության կարևորագույն ճյուղերի պլանային հետազոտություններին: Խնդիր էր դրվում ստուգելու նաև օրենսդրական միջոցառումների արդյունքները՝ անելով օրենքների մեջ ուղղումներ կատարելու առաջարկություններ⁹⁶:

Ինչպես տեսնում ենք, պետական վերահսկողության լիազորությունների ընդլայնման ճանապարհով ստեղծվում է մի մարմին, որին իրավունք էր վերապահված ստուգելու բոլոր կազմակերպությունները, մուտք գործելու բոլոր ոլորտները: Միաժամանակ նրա վրա էր դրված կատարելու պետական ողջ համակարգի կատարելագործման աշխատանքներ կատարելու պարտականություններ: «ԲԳՏ-ն, որը պետք է իրականացնի կատարման ստուգման, վերահսկման մարմնի գործառույթներ, համարվում է կառավարության և կուսակցության որոշումների կենսագործումն ապահովող, ժողկոմատների ապարատների, աշխատանքների ճիշտ, ռացիոնալ կազմակերպմանն օժանդակող մարմին, և վերջապես համարվում է աշխատավորական զանգվածներին պետական կառավարմանը ներգրավելու, այդ զանգվածների կոմունիստական դաստիարակության դպրոցի առավել արդյունավետ ձև», - գրում է վրաց պատմաբան Դևի Ստուրուան⁹⁷:

Անհրաժեշտ էր արդյոք վերահսկողության նման համակարգ ունենալ: Նախ պետք է ընդունենք՝ ցանկացած պետության համար առաջնահերթ խնդիր է սեփական պետության ներսում տեղի ունեցող իրադարձությունների վերաբերյալ մանրամասն տեղեկություններ ունենալ: «Վերահսկողությունը որպես կառավարման և քաղաքական ղեկավարման պարտադիր բաղադրատար համարվում է ցանկացած հասարակության անբաժանելի մաս», - գրում է ռուս պատմաբան Ստանիսլավ Տերեշչուկը⁹⁸: Այդ կերպ հնարավոր կլինի բացահայտել թերություններն ու չարաշահումները, արժևորել ձեռքբերումները և իրադարձությունների զարգացմանը տալ ցանկալի ուղղություն: Տեղեկությունների ձեռքբերման և մշակման բնագավառում

⁹⁶ Տե՛ս Խորհրդային Հայաստան: Հինգ տարի, 1920-1925, էջ 398:

⁹⁷ Струа Д., указ. соч., с. 44:

⁹⁸ Терещук С., указ. соч., с. 190.

խորհրդային համակարգում կարևորագույն դերը հատկացվում էր վերահսկողության մարմիններին:

Հաջորդ հանգամանքը, որ վկայում է վերահսկողության մարմինների գործունեության կարևորության օգտին, պետական կառավարման նոր համակարգի ամրապնդման գործում նրանց ունեցած ավանդն է: Ընդհանրապես, անցումային ժամանակաշրջանում (այդպիսի ժամանակ է, անկասկած, հետհեղափոխական շրջանը) կենտրոնացված իշխանությունն առավելապես ապահովում է անցման արդյունավետությունը և նպաստում նորի ամրապնդմանը: Իշխանության կենտրոնացվածությանն էր միտված վերահսկողության մարմինների գործունեությունը: Ավելին, հետևելով ընդունված օրենքների, որոշումների, կարգադրությունների և իրավական այլ ակտերի ճշգրիտ ու ժամանակին կատարմանը վերահսկողության մարմիններն նպաստում էին պետական կառավարման նոր հայեցակարգի հնարավորինս սահուն կենսագործմանը:

Խորհրդային համակարգում կար մեկ այլ նուրբ երևույթ: Քանի որ երկրում չկային նոր վարչակարգը ընդունող և միաժամանակ մասնագիտական համապատասխան պատրաստվածություն ունեցող անձինք՝ պետական կառավարման բոլոր ոլորտները համալրելու համար, ղեկավար շատ պաշտոններում թողնվեցին մտածողությամբ և գործելաոճով նախկին հասարակարգին պատկանող անձինք: Հետևաբար անհրաժեշտություն էր դառնում նրանց գործունեությունը նոր պայմաններին համապատասխանեցնելը: Այսինքն՝ նրանց համար պետք է գծվեր գործունեության թույլատրելի շրջանակ և ապահովվեր նրանց գործունեությունը այդ շրջանակում: Խնդրի լուծումը դրված էր վերահսկողության համակարգի վրա, որը անընդհատ ստուգումների և վերահսկողության միջոցով պետք է հայտնաբերեր նրանց գործունեության շեղումներն ու թերությունները և ժամանակին կանխարգելեր դրանց գործադրումը, ինչպես նաև գծեր ապագա գործունեության ուղիները:

Վերահսկողության մարմինների գլխավոր խնդիրներից էր նաև պետության ունեցվածքի պահպանումը, որի թալանը հետհեղափոխական շրջանում անխուսափելի էր: Պետական ունեցվածքի թալանը առանց այն էլ քայքայված երկրում հարցականի տակ կոչներ այդ երկրի հետագա գոյությունը, առավել ևս նոր կարգերի ամրապնդումը:

Վերը նշված հանգամանքներն ավելի են կարևորվում, երբ հաշվի ենք առնում, որ դրանք պետք է կիրառվեն հսկայածավալ տարածության վրա: Այն ավելի էր դժվարացնում վերահսկողության մարմինների գործունեությունը, ընդարձակում նրա ծավալները:

Հոկտեմբերյան հեղաշրջումից հետո առանձնապես կարևորվում են բոլշևիկյան-կոմունիստական կուսակցության միասնականությունը, նրա շարքերից խմբակայնության վերացումը: Վերջինի լուծման նպատակով նախաձեռնվում է կուսակցության Կենտրոնական վերահսկիչ հանձնաժողովի ստեղծումը: Հարցին առաջին անգամ անդրադարձ է կատարվում 1920 թ. սեպտեմբերի 20-25-ը կայացած ՌԿ(Բ)Կ 9-րդ կոնֆերանսում: Վերջինը որոշում է. «Անհրաժեշտ համարել Կենտկոմի հետ համատեղ ստեղծել վերահսկիչ հանձնաժողով, որը պետք է բաղկացած լինի կուսակցական ամենամեծ պատրաստություն ունեցող, ամենից ավելի փորձված, անաչառ և կուսակցական վերահսկողությունը խստորեն իրականացնելու ընդունակ ընկերներից: Կուսակցության համագումարի կողմից ընտրվող վերահսկիչ հանձնաժողովը պետք է իրավունք ունենա ընդունելու ամեն տեսակ բողոքներ (կուսակցության անդամների դեմ ուղղված - Գ.Կ.) և քննելու դրանք»⁹⁹:

Կուսակցական վերահսկողության հարցն ավելի մանրամասն քննարկվում է 1921 թ. մարտի 8-16-ը կայացած ՌԿ(Բ)Կ 10-րդ համագումարում, և ընդունվում է որոշում «Վերահսկիչ հանձնաժողովների մասին»: Համաձայն որոշման՝ վերահսկիչ հանձնաժողովների նպատակն էր լինելու կուսակցության միասնության և հեղինակության ամրապնդումը: Այս հանգամանքը կարևորվում էր, քանի որ կուսակցությունը ծուլված էր պետական ապարատի հետ և հանդիսանում էր պետությունը կառավարող գլխավոր ուժը: Հետևաբար կուսակցության միասնականությունը ապահովելու էր պետությունում անցկացվող քաղաքական գծի անխաթարությունը: Վերահսկիչ հանձնաժողովները պետք է բացահայտեին և կանխարգելեին կուսակցության անդամների կողմից կուսակցական և պետական դիրքի չարաշահումները, կուսակցության գործունեության մեջ դրսևորվող բյուրոկրատիզմի և կարիերիզմի երևույթները, կուսակցությունը կամ նրա առանձին

⁹⁹ ՍՄԿԿ-ն որոշումներում, հ. 2, էջ 396:

անդամներին վարկաբեկող լուրերի տարածումը: Միաժամանակ նրանք պետք է զբաղվեին կուսակցականների հանցագործությունների ու զանցանքների վերաբերյալ բոլոր բողոքների և դիմումների ընդունմամբ ու լուծմամբ: Վերահսկիչ հանձնաժողովներ պետք է կազմվեին կենտրոնում, մարզերում ու նահանգներում և համալրվեին առավել փորձառու, հեղինակություն վայելող և համապատասխան կուսակցական ստաժ ունեցող կուսակցականներով: Վերահսկիչ հանձնաժողովների անդամները չէին կարող լինել կուսակցական կոմիտեների անդամներ և չէին կարող զբաղեցնել վարչական պատասխանատու պաշտոններ: Վերահսկիչ հանձնաժողովների անդամները խորհրդակցական ձայնով կարող էին մասնակցել կուսակցական կոմիտեների բոլոր նիստերին: Նրանք չունեին սեփական աշխատակազմ, օգտվում էին համապատասխան կոմիտեների աշխատակազմից և կարող էին հանձնարարություններ տալ ցանկացած կուսակցականի կամ կուսակցական մարմնի: Հաշվետու էին համապատասխան համագումարի և կոնֆերանսի առաջ¹⁰⁰: Համագումարում ընտրվում է նաև Կենտրոնական վերահսկիչ հանձնաժողովի կազմը, որը բաղկանում է 7 անդամից և 3 թեկնածուից: Վերջինները կուսակցությանը անդամակցել էին մինչև հեղափոխությունները¹⁰¹:

ՌԿ(բ)Կ 11-րդ համագումարը (27 մարտի-2 ապրիլի 1922 թ.) ընդունում է վերահսկիչ հանձնաժողովների կանոնադրություն, որը կրկնում էր նույն սկզբունքները, որոնք սահմանվում էին վերը քննարկված որոշմամբ¹⁰²:

Կուսակցական Կենտրոնական վերահսկիչ հանձնաժողովի դերը միակուսակցական համակարգի պայմաններում համարվում էր նշանակալի: Այն պետք է ապահովեր այնպիսի պայմաններ, որոնք թույլ չէին տա կուսակցական մեկ մարմնի կամ մեկ անձի ձեռքում արտակարգ լիազորությունների կենտրոնացում, որը, Լենինի կարծիքով, կլիներ կործանարար խորհրդային համակարգի համար¹⁰³:

Վերահսկիչ հանձնաժողովները նպաստելու էին կուսակցության գերակայող-միապետական դիրքերի հաստատմանն ու ամրապնդմանը, քանի որ հետևում էին

¹⁰⁰ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 447-448:

¹⁰¹ Տե՛ս Иконников С., Создание и деятельность объединенных органов ЦКК-РКИ в 1923-1934 гг., Москва, 1971, էջ 43:

¹⁰² Տե՛ս ՍՄԿԿ-ն որոշումներում, հ. 2, էջ 678-679:

¹⁰³ Տե՛ս Струпа Д., նշվ. աշխ., էջ 50:

պետական համակարգում և ամենուր կուսակցական գծի տարածմանն ու շեղումների կանխարգելմանը:

Այսպիսով՝ Ռուսաստանում խորհրդային իշխանության հաստատումից անմիջապես հետո նախաձեռնվում է վերահսկողության մարմինների ձևավորման գործը: Նախ ձևավորվում է բանվորական վերահսկողությունը, որը պետք է ապահովեր արտադրության շարունակականությունը և կանխարգելեր պետության ունեցվածքի թալանը: Դրան զուգահեռ ձևավորվում է պետական վերահսկողությունը, որը աստիճանաբար բարձրացվում է ժողկոմատի կարգավիճակի: 1920 թ. սկզբին տեղի է ունենում վերահսկողության նշված երկու ձևերի միաձուլում, որի հետևանքով ձևավորվում է ԲԳՏ ժողովրդական կոմիսարիատը: 1920 թ. ձևավորվում է նաև կուսակցության վերահսկողության մարմինը, որը միտված էր լինելու կուսակցական շարքերի միասնականության ապահովմանը և հեղինակության բարձրացմանը: Վերահսկողության մարմինների լիազորությունների աստիճանական ընդլայնմամբ ի վերջո ստեղծվում է պետության բոլոր ոլորտները վերահսկող և ուղղորդող մարմին:

1.2. Վերահսկողության կենտրոնական մարմինների ձևավորումը և վերակազմակերպումները ՀՍԽՀ-ում 1921-1924 թթ.

Հայաստանում խորհրդային իշխանության հաստատումից անմիջապես հետո առաջին քայլերն ուղղվեցին նոր իշխանության կառավարման մարմինների ձևավորման ուղղությամբ: Այդ գործընթացից, բնականաբար, չէր կարող դուրս մնալ վերահսկողության մարմինների՝ նորովի, ժամանակի և վարչակարգի ոգուն համապատասխան կազմավորումը: Խորհրդային Հայաստանում վերահսկողության համակարգն ընթացավ պետական և կուսակցական վերահսկողության մարմինների առանձին¹⁰⁴, ապա երկուսի համաձույլ գործունեության սկզբունքով մինչև 1934թ., որից հետո կտրուկ նվազեցվեց այդ մարմինների դերակատարությունը: Այս ժամանակահատվածում վերջինները պետությունում անցկացվող քաղաքականության

¹⁰⁴ Խորհրդային Հայաստանում չստեղծվեցին բանվորական վերահսկողության մարմիններ՝ որպես վերահսկողության համակարգի ձևավորման առաջին քայլ: Վերահսկողության համակարգն սկսեց գործել պետական վերահսկողության աստիճանից:

և խորհրդային իշխանության ամրապնդման գործընթացին համապատասխան ունեցան գործունեության ձևերի ու առաջնահերթ ոլորտների, նպատակների ու խնդիրների, կառուցվածքի, կազմակերպարավական ձևի փոփոխություններ:

1920 թ. դեկտեմբերի սկզբին Հայաստանի առաջին հանրապետության վերահսկողության մարմինները վերցվեցին Հայաստանի հեղափոխական կոմիտեի վերահսկողության ներքո, և այնտեղ ուղարկվեց փորձված բոլշևիկ Մարտին Սահակյանը¹⁰⁵: Այս առաջին քայլով էլ սկսվեց խորհրդային պետական վերահսկողության մարմնի կազմավորումը:

1921 թ. հունվարի 4-ին Հայաստանի հեղափոխական կոմիտեի նիստում քննարկվում և հավանության է արժանանում Մ. Սահակյանի՝ պետական վերահսկողության վերակազմակերպման մասին զեկուցումը¹⁰⁶: Նույն օրը Հայհեղկոմի նախագահ Սարգիս Կասյանի ստորագրությամբ ընդունվում է «Պետական վերահսկողությունը ՀՍԽՀ Բանվորա-Գյուղացիական Տեսչության վերակազմելու մասին» դեկրետը¹⁰⁷: Համաձայն այդ փաստաթղթի՝ պետական վերահսկողությունը կրելու էր Բանվորա-գյուղացիական տեսչություն անվանումը և ունենալու էր ժողովրդական կոմիսարիատի կարգավիճակ: ԲԳՏ ստեղծման՝ պետապարատի բարելավումն իրագործելու ընդհանուր նպատակը դեկրետը մասնավորեցնում և հանգեցնում էր հանրապետության տնտեսական կյանքի ու պետական կառավարման վերաբերյալ դեկրետների և որոշումների արագ ու նպատակահարմար կատարումն ապահովելուն, ինչպես նաև պետական վերահսկողության գործին աշխատավորական լայն զանգվածներին մասնակից դարձնելու անհրաժեշտությանը: ԲԳՏ-ին էին փոխանցվում նախկին պետական վերահսկողության բոլոր լիազորությունները¹⁰⁸, և, որպես հավելում, նրա առաջ էր դրվում հետևյալ խնդիրների իրագործումը.

¹⁰⁵ Տե՛ս Պողոսյան Շ., Բանգյուղտեսչությունը Հայաստանում, «Բանբեր Հայաստանի արխիվների», N 3, Երևան, 1965, էջ 160:

¹⁰⁶ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 128, ց. 1, գ. 96, թ. 46 շրջ.:

¹⁰⁷ Տե՛ս ՀՍԽՀ «Դեկրետների եւ հրամանների ժողովածու», պրակ I, էջ 49-51:

¹⁰⁸ Համաձայն Հայաստանի խորհրդարանի կողմից 1919 թ. դեկտեմբերի 30-ին հաստատված «Պետական վերահսկողության ընդհանուր կանոնների մասին» օրենքի՝ պետական վերահսկողության հանձնաժողովը գործելու էր խորհրդարանին կից և իրականացնելու էր ֆինանսական վերահսկողություն: Այսպես՝ պետական վերահսկողությունը քննելու էր կառավարության ֆինանսական գործունեությունը, ստուգելու էր պետական հիմնարկների դրամական ու նյութական միջոցները, եզրակացություն էր տալու խորհրդարանի հաստատմանը ներկայացվող բոլոր նախահաշիվների,

«ա) Խորհրդային հիմնարկների մեջ պայքարել գործերի բիրտկրատականության և ձգձգման դեմ. Ուժեղացնել նախնական, հետևական ու փաստական վերահսկողությունը. Կազմակերպել թռուցիկ վերստուգումներ և քննումներ Խորհրդային բոլոր մարմինների թե՛ վարչական և թե՛ տնտեսական կողմերի, նաև հասարակական կազմակերպությունների. Հսկել կենտրոնական իշխանության դեկրետների ու որոշումների իրագործմանը...

բ) Հսկել բոլոր հիմնարկություններում ամեն տեսակ գանգատների ու յայտերի ընդունելությունների կազմակերպմանը և նրանց կանոնաւոր ընթացքին, նաև կազմակերպել Բանւորա-Գիւղացիական Տեսչութեան կից յատուկ բիւրօ՝ պաշտոնատար անձանց անկանոն գործողությունների, զեղծումների ու իրաւազանցումների վերայիշեալ յայտերն ընդունելու համար:

գ) Ներկայացնել ի քննութիւն կենտրոնական և տեղական իշխանութիւնների՝ դիտումների և քննումների վրա հիմնաւորաժ առաջադրութիւն Խորհրդային իշխանութեան մարմինները պարզ դարձնելու, աշխատանքի մեջ զուգահեռականութիւնն, անտնտեսութիւնն, դիւանական ձգձգումները վերացնելու մասին...

դ) Դատի ենթարկել պաշտոնատար անձերին զանցառութիւնների ու յանցանքների համար և առաջադրումներ անել համապատասխան իշխանութեանն այդպիսիներին պաշտօնից հեռացնելու մասին»¹⁰⁹:

Դեկրետը սահմանում էր նաև, որ առանձին վարչություններին, կազմակերպություններին և ձեռնարկություններին կից գոյություն ունեցող վերահսկման գործառույթ իրականացնող մարմինները անցնում են ԲԳՏ իրավասության տակ և գործելու են վերջինի նպատակների համապատասխան¹¹⁰:

նախահաշիվներից դուրս բաց թողնվող վարկերի, ինչպես նաև կառավարչական մարմինների ֆինանսական գործունեության նպատակահարմարության վերաբերյալ և այլն (Հայաստանի Հանրապետություն, օրենքների հաւաքածու, N 10, Երևան, 31 դեկտեմբերի 1919, էջ 90-93):

¹⁰⁹ ՀՍԽՀ «Դեկրետների եւ իրամանների ժողովածու», պրակ I, էջ 50-51:

¹¹⁰ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 51:

Բանվորա-գյուղացիական տեսչության ժողկոմի տեղակալի պաշտոնում նշանակվում է Մ. Սահակյանը, իսկ հունվարի 5-ի Հայիեղկոմի հրամանով պետական վերահսկիչի պաշտոնից հեռացվում է Գրիգոր Զաղեթյանը¹¹¹:

Չնայած պետական համակարգի բարելավման նպատակադրմանը՝ սկզբնական շրջանում ժողկոմատը իր գործնական գործունեությունը կենտրոնացնում է ֆինանսատնտեսական, գլխավորապես դրամարկղային-հաշվապահական քննությունների, պահեստների ստուգումների, հանրային ունեցվածքի պահպանության վրա: Անմիջապես ձեռնամուխ է լինում ՀՀ կառավարական նախկին մարմինների և տեսչությունների հաշիվների ու ծախսերի, պահեստների ստուգմանը, երկրում առկա ապրանքների հաշվառմանն ու պահպանմանը: Վերահսկողություն է սահմանվում գանձատան, բոլոր գանձարկղերի, ինչպես նաև ֆինանսական մարմինների վրա:

«Կոմունիստ» թերթի համարներից մեկում կարդում ենք. «Պետական օրգանների քիջէների հաստատման և ծախսերի օրինաւորութեանն ու կանոնաւորութեանը հետևելը թէպէտ բռնում է ԲԳՏ գործունէության մէջ կարևոր տեղ, բայց այնուամենայնիւ, դա համարում է նրա գործունէութեան ձևական կողմը:

Ինսպեկցիան (ԲԳՏ-ն - Գ.Կ.) նախ և առաջ նպատակ ունի հսկել երկրի նիւթական հարստութիւնների, արտադրական ուժերի և միջոցների ռացիոնալ և համաչափ օգտագործման, բաշխման վրա»¹¹²: Նաև նշվում է, որ ստուգումների միջոցով ԲԳՏ-ն բացահայտում է պահեստներում պահված մթերքների առկայությունը, հետևում դրանց բռնագրավման և բաշխման գործընթացի ճիշտ կազմակերպմանը:

ԲԳՏ գործունեության վերը նշված առաջնահերթության մասին է վկայում նաև 1921 թ. ընդունված «Ստուգման կանոնադրություն»-ը, որը ամբողջովին կառուցված էր պետական սեփականություն հանդիսացող միջոցների, գույքերի և գումարների ստուգման, հաշվառման և պահպանման եղանակների շուրջ¹¹³:

ԲԳՏ այդպիսի նպատակադրումը միանգամայն հասկանալի է դառնում, երբ այն համադրում ենք երկրում անցկացվող տնտեսական քաղաքականության հետ: Այս շրջանում Խորհրդային Հայաստանում գործադրվում էր ռազամական կոմունիզմի

¹¹¹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 128, ց. 1, գ. 96, թ. 34:

¹¹² «Կոմունիստ», Երևան, 4 փետրվարի 1921, N 47, էջ 3:

¹¹³ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 128, ց. 1, գ. 105, թթ. 1-17:

տնտեսական քաղաքականությունը, որի հիմքում ընկած էր պարենմասնատրումը, որն էլ իրենից ներկայացնում էր մթերքների ավելցուկի բռնագրավում բնակչությունից: Հասկանալի է, որ բռնագրավման ընթացքի ճիշտ կազմակերպման և նրա արդյունքների կառավարման համար անհրաժեշտ էր համապատասխան մարմինների կողմից հսկողության իրականացում:

ԲԳՏ կառուցվածքը անմիջապես և ամբողջովին վերակազմելու համար համապատասխան կադրեր և հնարավորություններ չունենալու պատճառով գործողության մեջ են թողնվում նախկին պետական վերահսկողության կազմակերպական համակարգը և աշխատողները: ԲԳՏ ժողկոմի տեղակալի 1921 թ. հունվարի 5-ի հրամանում ասվում է. «Առաջարկում են նախկին պետական վերահսկողութեան բոլոր պաշտոնեաներին մինչև Բանվորա-գիւղացիական տեսչութեան շտատների կազմակերպելը, մնալ իրենց տեղերում և կատարել իրենց պարտականութիւնները»¹¹⁴: Հրամանն արդեն իսկ հստակ ասում է, որ պետական վերահսկողության նախկին աշխատողների գործունեությունը ԲԳՏ-ում ժամանակավոր է և տևելու է մինչև կազմակերպական հարցերի լուծումը: Կարճ ժամանակ անց՝ 1921 թ. հունվարի 17-ին ընդունվում է հրաման, որով «նախկին ՀՀ Պետական վերահսկողության բոլոր պաշտոնյաները այդօրվանից համարվում էին ազատ իրենց պաշտոններից»¹¹⁵: Նշենք, որ հրամանը չիրագործվեց միանգամից, և նախկին պաշտոնյաների մի մասը շարունակեց իր գործունեությունը ԲԳՏ-ում: Վերջինների դեմ ուղղված նոր հրաման ընդունվեց 1921 թ. փետրվարի 8-ին: Հրամանը «առաջարկում» էր ԲԳՏ-ում աշխատող նախկին պետական վերահսկողության բոլոր աշխատակիցներին «մի օրվա ընթացքում հանձնել դիվանին իրենց մոտ գտնված պետական գույքերը, գրքերը, պապկաները և այլ իրերը: Զանցառուները կհանձնվեին հեղափոխական տրիբունալին մեղադրվելով պետական գույքերը սեփականացնելու մեջ»¹¹⁶:

Կոմիսարիատի 1921 թ. հունվարի 8-ին հրամանով սահմանվում է ԲԳՏ կառուցվածքը, իսկ հունվարի 17-ին նշանակվում են բաժինների ղեկավարները:

¹¹⁴ Նույն տեղում, գ. 3, թ. 1:

¹¹⁵ Նույն տեղում, թ. 2:

¹¹⁶ Նույն տեղում, թ. 6:

ժողկոմատում գործելու էին 7 բաժիններ՝ զինվորական բաժինը վերահսկելու էր զորամասերն ու զինվորական հիմնարկները (բաժինը ղեկավարելու էր Իվան Վասիլևիչը), ֆինանսա-պարենավորման բաժինը՝ ֆինանսավորման և պարենավորման ժողկոմատների գործունեությունը (բաժնի վարիչ՝ Հ. Խորենյան), 3-րդ բաժինը՝ սոցիալական ապահովության, առողջապահության և լուսավորության ժողկոմատների գործունեությունը (բաժնի վարիչ՝ Ռ. Ենգիբարյան), 4-րդ բաժինը՝ ժողտնտխորհի և հողագործության ժողկոմատների գործունեությունը (բաժնի վարիչ՝ Բ. Հասան-Ջալալյան), 5-րդ բաժինը՝ փոստ-հեռագրական և աշխատանքի ժողկոմատների գործունեությունը (բաժնի վարիչ՝ Ի. Ստանիսլասովիչ Պոդչևսկին), 6-րդ բաժինը՝ արդարադատության, ներքին գործերի, արտաքին գործերի ժողկոմատները (բաժնի վարիչ՝ Գ. Տեր-Իսահակյան), 7-րդ բաժինը (բաժնի վարիչ՝ Ս. Ճգնավորյանը) ԲԳՏ ղեկավարությունն էր, որը բաժանվում էր 3 բաժանմունքների՝ քարտուղարության և ֆինանսատնտեսական, կազմակերպիչ-հրահանգչական, գանգատների¹¹⁷: ԲԳՏ բարձրագույն ղեկավարությունը գտնվելու էր ժողկոմի, նրա տեղակալի և ժողկոմի նախագահությամբ գործող կոլլեգիայի ձեռքում:

1921 թ. հունվարի 26-ին Հայկեղկոմը որոշում է կայացնում, որով բոլոր ժողկոմատներին պարտավորեցնում է իրենց կարևոր որոշումների ու հրամանների պատճեններն ուղարկել ԲԳՏ-ին¹¹⁸: Այս հանգամանքը վկայություն է օրինականության վերահսկման ասպարեզում ԲԳՏ գործունեությանը բացառիկ կարևորություն տալու վերաբերյալ: Այս կերպ ԲԳՏ-ն մի կողմից ստուգելու էր այդ որոշումների և հրահանգների համապատասխանությունը բարձրագույն իրավական ուժ ունեցող ակտերին, մյուս կողմից դրանք կիրառելու էր իր ստուգումների ընթացքում՝ նվազեցնելով սխալվելու հավանականությունը:

1921 թ. փետրվարի 2-ին, ի կատարում ԲԳՏ ստեղծման մասին Հայկեղկոմի կողմից ընդունված վերը նշված դեկրետի 4-րդ կետի, ընդունվում է հրաման «Բանվորա-Գյուղացիական Տեսչությանը կից բողոքների ընդունելության բյուրոյի մասին», որով ստեղծվում էր հատուկ բյուրո՝ նպատակ ունենալով ստանալ հայտարարություններ և բողոքներ պաշտոնատար անձանց կողմից կատարված

¹¹⁷ Տե՛ս նույն տեղում, թ. 1:

¹¹⁸ Տե՛ս նույն տեղում, գ. 2205, թ. 26:

ապօրինի գործողությունների, իրավազանցությունների և զեղծարարությունների մասին¹¹⁹: Բողոքների բյուրոն ԲԳՏ գործունեության ողջ ընթացքում պետության բոլոր ոլորտների գործունեության վերաբերյալ ժողովրդի դժգոհությունները լսելու առումով կարևոր դեր ունեցավ:

Բողոքների բյուրո դիմում կարող էին ներկայացնել անխտիր բոլոր քաղաքացիները՝ անկախ կուսակցական պատկանելությունից. բողոքի համար չէր գանձվելու որևէ վարձատրություն: Բողոք կարելի էր ներկայացնել անձամբ և փոստի միջոցով, բանավոր կամ գրավոր կերպով: Բողոք կարող էին ներկայացնել ոչ միայն տուժողները, այլ նաև այն բոլոր հիմնարկություններն ու անձինք, որոնք որևէ վնաս չէին կրել բողոքի առարկա գործողությունից¹²⁰: Բողոք չէր կարելի ներկայացնել միայն Հայհեղկոմի և դատական մարմինների որոշումների դեմ: Նշենք, որ բողոքներ կարող էին տրվել առանց բողոքատուի անձնական տվյալների նշման: Դեկրետը չէր սահմանում նաև պատասխանատվություն կեղծ բողոքների հարուցման դեպքում, որի պատճառով հաճախ հարուցվում էին անհիմն բողոքներ:

Այսպիսով՝ ստեղծվում էր մի մարմին, որը ժողովրդի միջոցով տեղեկություններ էր ստանում հասարակության ներսում կատարվող իրադարձությունների մասին և համապատասխան լծակների միջոցով ձեռնարկում անհրաժեշտ քայլեր՝ կատարվելիք գործողությունները խորհրդային օրենքների ոգուն ու տառին համահունչ դարձնելու համար: Մյուս կողմից, պաշտոնյաներին «հսկելով», հասարակ ժողովուրդը ծանոթանում էր այդ օրենքներին և «դաստիարակվում» դրանց թելադրանքին համապատասխան:

Կազմակերպական սկզբնական քայլերից շատ չանցած ընդհատվում է ԲԳՏ գործունեությունը: 1921 թ. Փետրվարյան ապստամբության ժամանակ դադարեցվում է ինչպես բոլոր խորհրդային հիմնարկների, այնպես էլ ԲԳՏ ժողկոմատի գործունեությունը: Այն վերականգնվում է ապստամբության ճնշումից հետո և ընդունած առաջին իսկ հրամանով հստակեցնում է անցած շուրջ 2 ամիսների ընթացքում կատարված փոփոխությունների նկատմամբ վերաբերմունքը: Հրամանում նշվում է. «ԲԳՏ բոլոր պաշտոնյաներին հրամայում եմ մնալ իրենց պաշտոններում և կրել իրենց

¹¹⁹ Տե՛ս ՀՍԽՀ «Դեկրետների եւ հրամանների ժողովածու», պրակ I, էջ 101:

¹²⁰ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 101-102:

նախկին կոչումները: Ն[ախկին] պետական վերահսկողության (խոսքը Հայաստանի փրկության կոմիտեի կազմում գործած պետական վերահսկողության մասին է – Գ.Կ.) բոլոր հրամանները համարել անվավեր. Փետրվարի 18-ից մինչև ապրիլի 3-ը ընդունված պաշտոնյաները համարվում են արձակված՝ վերապահելով ռոճիկով բավարարվելու իրավունքը: Մինչև ապրիլի 3-ը տրված բոլոր վկայականները պաշտոնյաներին համարվում են անվավեր»¹²¹: Վերաձևավորումից հետո ԲԳՏ ժողկոմատում աշխատանքի անցան Զարմայր Աշրաֆյանը, Սահակ Լալայանը, Աշխեն Ապրեսյանը և ուրիշներ, որոնք հայտնի բոլշևիկներ էին և նպատակ ունեին աշխուժացնելու ժողկոմատի գործունեությունը:

Պետական վերահսկողության մեջ նոր փոփոխություններ են կատարվում 1921թ. մայիսին: 1921 թ. մայիսի 15-ի ԲԳՏ ժողկոմի հրամանով փոփոխություններ են կատարվում ԲԳՏ կառուցվածքում: Նախկին 7 բաժինները վերակազմավորվում են 6 բաժինների, դրանց թվում ընդգրկվում է բողոքների և հայտարարությունների ընդունման բաժինը¹²²: Ալեքսանդր Մյասնիկյանի՝ Հայաստան գալուց հետո վերակազմավորման է ենթարկվում ժողկոմխորհը: 1921 մայիսի 21-ին հրապարակվում է նոր կառավարության կազմը: Բանվորա-գյուղացիական տեսչության ժողկոմի պաշտոնում նշանակվում է Ալեքսանդր Շահվերդյանը¹²³:

ԲԳՏ ժողկոմատի գործունեության ոլորտների և խնդիրների հստակեցման առումով կարևոր նշանակություն ունեցավ 1922 թ. հուլիսին նրա կանոնադրության ընդունումը: 1922 թ. նոյեմբերի 3-ի ԲԳՏ կոլլեգիայի նիստում քննարկվում է կանոնադրության հարցը և ընդունվում որոշում հետևյալ ձևակերպմամբ. «ընդունել ի գիտություն և ի գործադրություն նոր ստացված կանոնադրությունը»¹²⁴: Ինչպես տեսնում ենք, կանոնադրությունը բավական ուշացումով է սկսում գործադրվել, որը, կարծում ենք, անթույլատրելի էր գործերի օրինականությունը վերահսկող մարմնի համար:

Համաձայն կանոնադրության՝ ԲԳՏ-ն ՀՍԽՀ պետական ձեռնարկների և հիմնարկների, ինչպես նաև հասարակական կազմակերպությունների

¹²¹ ՀԱԱ, ֆ. 128, ց. 1, գ. 3, թ. 7:

¹²² Տե՛ս նույն տեղում, թ. 15:

¹²³ Տե՛ս նույն տեղում, ֆ. 1253, ց. 1, գ. 9, թ. 7:

¹²⁴ Նույն տեղում, ֆ. 128, ց. 1, գ. 13, թ. 14:

գործունեությունը վերահսկող միակ մարմինն է: Նշենք, որ կանոնադրությունը ևս ակնհայտ է դարձնում տնտեսական ոլորտի վերահսկման առաջնահերթությունը: ԲԳՏ-ն պետք է քննության ենթարկեր հիմնարկների, ձեռնարկությունների եկամուտներն ու ծախսերը, ծավալած տնտեսական գործունեության նպատակահարմարությունը, ֆինանսական, նյութական և տնտեսական պլանների իրականացումը, պետական բյուջեի նախագիծը և բազմաթիվ այլ հարցեր¹²⁵:

Մյուս կարևոր խնդիրը, որ դրվում էր ԲԳՏ-ի առաջ, օրինականության վերահսկումն էր: Սա մի միջոց էր, որ պետք է ապահովեր խորհրդային կարգերի հաստատման սահունությունը: ԲԳՏ-ն պետք է հետևեր խորհրդային իշխանության բոլոր դեկրետների, կանոնակարգերի և հրամանների անշեղ կատարմանը, տնտեսության և կառավարման բոլոր ոլորտներում պետական ու հասարակական մարմինների գործողությունների և հրամանների օրինականությանն ու նպատակահարմարությանը¹²⁶:

ԲԳՏ-ի առաջ դրված մեկ այլ խնդիր էր պետական կառավարման կարողություն և խորհրդային մտածողություն ունեցող մարդու ձևավորումը: Այդ նպատակով ԲԳՏ-ն պարտավորվում էր ստուգման աշխատանքներում ներգրավել բանվորների և գյուղացիների լայն զանգվածների, իր կազմում ունենալ նրանցից ընտրված ներկայացուցիչներ և, որն ամենկարևորն էր, բանվորների և գյուղացիների լայն զանգվածների համար կազմակերպել պետական կառավարման ձևի պարբերական ուսուցում¹²⁷: Այս միջոցով պետք է ստեղծվեր այն մարդկային ներուժը, որը հնարավորություն կտար վերակազմելու խորհրդային կառավարման համակարգը:

Պետական պաշտոնյաների և հիմնարկների գործողությունների նկատմամբ ժողովրդական դժգոհությունը լսելու և այդ գործողությունների օրինականության և նպատակահարմարության հետազոտում նախապատրաստելու համար իր գործունեությունը շարունակելու էր Բոլորքների բյուրոն:

ԲԳՏ 1920-1922 թթ. հաշվետվության մեջ կանոնադրությամբ սահմանված ԲԳՏ գործունեության շրջանակները ևս բաժանվում են չորս խոշոր խմբերի՝ քննա-

¹²⁵ Տե՛ս նույն տեղում, գ. 5, թ. 5:

¹²⁶ Տե՛ս նույն տեղում:

¹²⁷ Տե՛ս նույն տեղում:

վերահսկչական գործունեություն, օրենսդրական գործունեություն, քաղաքացիների բողոքների ու հայտարարությունների ընդունում և դրանց քննության կազմակերպում, ժողովրդական զանգվածների դաստիարակություն¹²⁸:

ԲԳՏ կանխարգելիչ և պատժիչ գործառույթների վերաբերյալ կանոնադրությունը սահմանում էր, որ ԲԳՏ-ն կարող է հիմնարկություններից պահանջել վերացնել կազմակերպության աշխատանքներում արձանագրված թերությունները, կասեցնել կամ դադարեցնել հիմնարկությունների ընդունած ապօրինի որոշումները, պաշտոնյաներին հեռացնել զբաղեցրած պաշտոններից, կատարել նկատողություն և դիտողություն, հանցավորների նկատմամբ հարուցել դատական վարույթներ, նշանակել տուգանքներ¹²⁹: Միաժամանակ ԲԳՏ իր կատարած հետազոտությունների ընթացքում հայտնաբերած բացթողումների, անճշտությունների, անօրինականությունների վերացման, աշխատանքի ընթացքի պարզեցման և բարելավման նպատակով պետք է ներկայացներ համապատասխան առաջարկություններ:

Օրինականության վերահսկման բնագավառում կարծես հատվում էին ԲԳՏ և դատական մարմինների իրավասությունները: Այդ իրավասությունների սահմանազատման համար ԲԳՏ և արդարադատության ժողկոմները 1922 թ. ընդունում են հրահանգ, որը, սակայն, ամբողջովին չի սահմանում երկու մարմինների գործունեությունների բաժանարար գիծը: Համաձայն հրահանգի՝ դատական մարմինների որոշումները պարտադիր են բոլոր մարմինների, այդ թվում՝ ԲԳՏ-ի համար: Վերջինը չի կարող կասեցնել դատական որոշումները: Բոլոր հայցերը և պահանջները, որոնք վերաբերում են անձանց կամ հիմնարկներին հասցված վնասների հատուցմանը, քննվում են դատական կարգով: Բանգյուղտեսչությունը, մասնավորապես Բողոքների բյուրոն, քննում է բողոքների այն կողմը, որոնք վերաբերում են պաշտոնյաների չարաշահումներին¹³⁰:

Տրամաբանական քննության ենթարկելով երկու մարմինների գործունեության շրջանակները՝ կարող ենք հանգել հետևյալ եզրակացությանը. դատական մարմինների

¹²⁸ Տե՛ս Հայաստանի Սոցիալիստական Խորհրդային Հանրապետության ժողովրդական կոմիսարիատների 1920-1922 թթ. հաշվետվություն, էջ 201-202:

¹²⁹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 128, ց. 1, գ. 5, թ. 5 և շրջ.:

¹³⁰ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 128, ց. 1, գ. 114, թ. 3:

դեպքում անհրաժեշտ է հայցի առկայություն, որպեսզի կազմակերպվի անհրաժեշտ քննությունը՝ անօրինականությունները և մեղավորներին բացահայտելու համար, իսկ ԲԳՏ-ի դեպքում հենց ինքն էր նախաձեռնում քննությունների կատարումը և կարող էր ցանկացած ժամանակ ստուգել ցանկացած կազմակերպություն և վերհանել թերություններն ու խախտումները: Նշենք նաև, որ ԲԳՏ-ն չուներ պատժի կիրառման այնպիսի համակարգ, ինչպիսին վերապահված էր դատարաններին:

ԲԳՏ-ին վերապահված էր մեկ այլ լիազորություն ևս՝ քննել գործը նաև նպատակահարմարության դիտանկյունից: ԲԳՏ նման իրավասությունը թեև հնարավորություն էր տալիս ստուգելու գործողությունների համապատասխանությունը իշխող գաղափարախոսությանը, սակայն այն, ըստ էության, հակաժողովրդավարական, հակաիրավական լիազորություն էր, քանի որ այս դեպքում որևէ մեկը երաշխավորված չէր լինում, որ իր արարքը չի որակվի աննպատակահարմար, և ինքը պատասխանատվության չի ենթարկվի: Նպատակահարմարությունը անորոշ եզրույթ էր, չէր հստակեցվում սկզբունքներ թելադրող իրավական ինչ-ինչ նորմերով:

ԲԳՏ-ն ուներ նաև մեկ այլ կարևոր գործառույթ, այն է՝ մշակել և ներկայացնել ծրագրեր՝ հիմնարկների, ձեռնարկությունների աշխատանքներում նկատված թերությունները վերացնելու և աշխատանքի արտադրողականությունը բարձրացնելու համար:

ԲԳՏ-ում գործում էր իրավաբանական ենթաբաժին, որը եզրակացություն էր տալիս ընդունվող օրենքների, որոշումների, հրահանգների և իրավական այլ ակտերի վերաբերյալ, ինչպես նաև անհրաժեշտության դեպքում տալիս էր դրանց կիրառման վերաբերյալ պարզաբանումներ: Միաժամանակ կարող էր մշակել առանձին ոլորտներ ու հարաբերություններ կարգավորող կանոնների, օրենքների և որոշումների նախագծեր:

ԲԳՏ գործունեության արդյունավետության և արդարացիության տեսանկյունից կարևոր էր ստուգում-հետազոտությունների կարգի հստակեցումը: 1921 թ. ընդունված «Ստուգման կանոնադրություն» փաստաթղթով սահմանվում էր, որ ԲԳՏ ստուգումները բաժանվում են երկու խմբի՝ փաստաթղթային և փաստացի: Փաստաթղթային

ստուգումներն իրենց հերթին բաժանվում են նախնական և հետագա ստուգումների խմբերի¹³¹: Փաստաթղթային ստուգումն իրենից ենթադրում էր կազմակերպությունների գործունեության ստուգում՝ համաձայն տվյալ կազմակերպության փաստաթղթերի, ակտերի և գրանցագրքերի բովանդակության: Փաստացի ստուգումն իրականացվում էր տեղերում, որի ժամանակ ստուգվում էին պահեստներում միջոցների, գույքի և գումարի ամբողջականությունն ու անվտանգությունը, գործողությունների ճշտությունը, իրական և փաստաթղթային ցուցանիշների նույնությունը¹³²:

ԲԳՏ նախնական քննությանն էին ներկայացվում հաշիվների նախագծերը, տնտեսական և գնումների ծրագրերը, շինարարական կառուցումների տեխնիկական նախագծերը, տնտեսական ոլորտում առաջ քաշվող առաջարկությունները, գնի հաստատման վերաբերյալ գործերը և այլն¹³³: 1921 թ. նոյեմբերի 22-ի Ժողկոմխորհի որոշմամբ ԲԳՏ-ին պետք է ներկայացվեին բոլոր պայմանագրերը՝ նախնական քննություն անցկացնելու, օրինականության և նպատակահարմարության վերաբերյալ եզրակացություններ տալու համար: Նախնական ստուգման շրջանակում ԲԳՏ ներկայացուցիչները իրավունք ունեին խորհրդակցական ծայնով մասնակցելու բոլոր հիմնարկների, ձեռնարկությունների նիստերի և հանձնաժողովների աշխատանքներին¹³⁴: Հետագա քննության ընթացքում ստուգվում էին գործունեության համապատասխանությունը հաշվետվությանը, արդյոք վերջիններում կատարվե՞լ են փոփոխություններ, թե՞ ոչ, ներքին գործավարության ճիշտ կազմակերպումը, կատարվե՞լ են ներկայացված առաջարկներն ու հրահանգները, վերացվե՞լ են աշխատանքներում նախկինում նկատված թերությունները և այլն¹³⁵: Ստուգումների ընթացքում առանց խոչընդոտների ԲԳՏ-ին պետք է տրամադրվեին բոլոր պահանջված փաստաթղթերը:

¹³¹ Տե՛ս նույն տեղում, գ. 105, թ. 1 շրջ.:

¹³² Տե՛ս նույն տեղում:

¹³³ 1922 թ. հունվարի 1-ից դադարեցվում է ֆինանսական գործերի նախաքննության իրականացումը (Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 128, ց. 1, գ. 12, թ. 38):

¹³⁴ Երբեմն խախտվում էր միայն խորհրդակցական ծայնի իրավունքով մասնակցելու պահանջը, և ԲԳՏ ներկայացուցիչները ստանում էին վճռական ծայնի իրավունք: Այս երևույթի դեմ էր ուղղված 1922 թ. սեպտեմբերի 7-ին հրապարակված ԲԳՏ շրջաբերականը, որով, ԲԳՏ ներկայացուցիչների ծանրաբեռնվածությունը և կազմակերպությունների թերություններին մեղսակից դառնալու հանգամանքները հաշվի առնելով, արգելվում էր նիստերի և հանձնաժողովների աշխատանքներին մասնակցել վճռական ծայնի իրավունքով (Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 128, ց. 1, գ. 12, թ. 7 և շրջ.):

¹³⁵ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 128, ց. 1, գ. 105, թթ. 5-10 շրջ.:

ԲԳՏ-ն համագործակցային փոխհարաբերություններ էր ձևավորում տարբեր մարմինների հետ: Հատկապես ակտիվ էին կապերը Արհեստակցական միությունների խորհրդի հետ: Արհմիությունների խորհուրդը ԲԳՏ-ին էր ներկայացնում թեկնածուներ՝ ԲԳՏ բաժինների ղեկավարների, նրանց տեղակալների և ավագ տեսուչների պաշտոններում նշանակելու համար, ԲԳՏ էր գործուղում պրակտիկանտներ, որոնք պետք է ընդգրկվեին ԲԳՏ աշխատանքներում և ծանոթացվեին պետական կառավարման գործին: ԲԳՏ-ն ստուգումների ժամանակ կարող էր օգտագործել Արհմիության խորհրդի աշխատակիցներին: Միմյանց պետք է տրամադրեին տեղեկություններ, սոցիալիստական շինարարության, սոցիալիստական վերահսկողության հարցերի վերաբերյալ կազմակերպեին դասախոսություններ և այլ միջոցառումներ, հանրայնացնեին ԲԳՏ նպատակները¹³⁶:

Պետական վերահսկողության մարմնի կազմակերպական ամբողջությունն ընդգրկում է նաև տեղական մարմինների ձևավորումը, որոնց հիմքերը դրվել էին ԲԳՏ ստեղծման մասին դեկրետով:

ԲԳՏ գործունեության առաջին՝ կազմակերպական շրջանում ԲԳՏ ամենամեծ թերությունը համապատասխան որակավորում ունեցող, անհրաժեշտ թվաքանակով աշխատակիցներ չունենալն էր: 1921 թ. կեսերին «Խորհրդային Հայաստան» թերթում հաղորդում է տպագրվում, որ «մասնագետների անհրաժեշտ քանակի բացակայությունը՝ վերաքննության տարբեր ճյուղերում, այլև պատրաստված աշխատակիցների չգոյությունը, ուժեղ կերպով կասեցնում է աշխատանքը: Ամենուրեք պաշտոնեանների թիվը թերի է»¹³⁷: ԲԳՏ տեսուչների՝ 1923 թ. հուլիսի վերջերին կազմակերպված քննության արդյունքները ներկայացրեցին տխուր պատկեր: «Պարզվեց վոր, վոչ միայն վերաքննչական պատրաստություն չունեն տեսուչները, այլ և ընդհանուր կրթական. նրանցից շատերը չեն ըմբռնել հաշվետվության, հաշվապահական վերաքննության հիմնական սկզբունքները, շատերը տեղյակ չեն

¹³⁶ Տե՛ս նույն տեղում, գ. 114, թ. 19 և շրջ.:

¹³⁷ «Խորհրդային Հայաստան», Երևան, 3 հունիսի 1921, N 99, էջ 2:

քաղաքատնտեսական հարցերի հետ, խորհրդային շինարարության և որենսդրության հետ», - ասվում է ԲԳՏ 1923 թ. հաշվետվության մեջ¹³⁸:

Խնդիրներ կային նաև կարգապահական հարցերի առնչությամբ: ԲԳՏ աշխատողները պատշաճ չէին կատարում իրենց աշխատանքային պարտավորությունները, հաճախակի էին ուշացումները, կանոնավոր չէր գործավարությունը:

Պետական վերահսկողությանը զուգահեռ ձևավորվում է նաև ՀԿ(Բ)Կ վերահսկողության մարմինը՝ Կենտրոնական վերահսկիչ հանձնաժողովը¹³⁹, որը պետք է հետևեր կուսակցության միասնության պահպանմանը: 1921 թ. մայիսի 23-ին տեղի է ունենում ԿՎՀ առաջին նիստը: Մինչև խորհուրդների առաջին համագումարը ԿՎՀ անդամներն էին Սերգո Մարտիկյանը, Աշոտ Հովհաննիսյանը և Լևոն Հովհաննիսյանը¹⁴⁰: Մինչև տարվա վերջ հանձնաժողովն ունենում է 15 նիստ: Ուշագրավ է, որ այդ նիստերում քննարկվում էին ոչ միայն կուսակցության ներսում տեղի ունեցող երևույթները, այլև ընդհանրապես ամեն ինչ, որ առնչվում է կուսակցականների հետ, այդ թվում՝ նրանց վարքագիծը աշխատանքում, կենցաղում և ընդհանրապես ամենուր: Քննության են առնվել նաև կուսակցական բջիջներին վերաբերող հարցերը:

1921 թ. Հայաստանի կոմունիստական կուսակցության կանոնադրությունը սահմանում էր նաև ԿՎՀ գործունեության և լիազորությունների շրջանակները: Համաձայն կանոնադրության՝ ԿՎՀ-ն ձևավորվելու էր Կենտկոմին կից, իր կազմում ունենալու էր ՀԿԿ 5 անդամ և 3 թեկնածու, որոնք բոլշևիկյան կուսակցության մեջ պետք է ընդգրկված լինեին մինչև 1917 թ. հոկտեմբերը: ԿՎՀ անդամները չէին կարող լինել կուսակցական ուրիշ կոմիտեների անդամ և զբաղեցնել վարչական պատասխանատու պաշտոններ: ԿՎՀ-ն կարող էր հանձնարարություն տալ բոլոր

¹³⁸ Հայաստանի Սոցիալիստական Խորհրդային Հանրապետության ժողովրդական կոմիսարիատների 1922-1923 թթ. հաշվետվությունը, էջ 417:

¹³⁹ Կենտրոնական վերահսկիչ հանձնաժողովից զատ՝ Կենտկոմին կից գոյություն ուներ Կենտրոնական վերստուգիչ հանձնաժողով, որն ստուգելու էր կուսակցության կենտրոնական մարմինների գործերի կանոնավորությունը և Կենտկոմի դրամարկղը: Պաշտոնական գրագրություններում և հաղորդումներում այս երկու մարմինները հաճախ նույնացվում են և առաջացնում շփոթ: Նրանց տարբերակման լավագույն ձևը քննարկվող խնդիրների շրջանակի հստակեցումն է:

¹⁴⁰ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 91, ց. 2, գ. 1, թ. 2:

կուսակցականներին և կուսակցական կազմակերպություններին: Նրա որոշումները կարող էին բեկանվել միայն կուսակցության համագումարների և կոնֆերանսների կողմից¹⁴¹:

Ինչպես տեսնում ենք, ի տարբերություն Խորհրդային Ռուսաստանի, Խորհրդային Հայաստանում սահմանվում է ԿՎՀ ենթակայությունը Կենտկոմին: Այս հանգամանքը, սակայն, գոյություն է ունենում շատ կարճ ժամանակ և վերացվում է 1921 թ. հուլիսի սկզբից¹⁴²:

Առանձին հանրապետություններում ստեծվելիք ԿՎՀ-ներին անդրադառնում է նաև 1922 թ. կայացած ՌԿ(Բ)Կ 11-րդ համագումարի ընդունած վերահսկիչ հանձնաժողովների կանոնադրությունը, որում նշվում է. «Ադրբեջանում, Վրաստանում, Հայաստանում, Թուրքեստանում, Ուկրաինայում և այլուր, որտեղ գոյություն ունեն կուսակցության իրենց կենտկոմները, ընտրվում են նաև ԿՎՀ-ներ այն նույն հիմունքներով, ինչպես կուսակցության կենտկոմները, որոնք իրենց գործունեության համար հաշվետվություն են տալիս իրենց համագումարներին»¹⁴³:

1922 թ. սկզբին կայացած ՀԿԿ առաջին համագումարում ընտրվում է ԿՎՀ նոր, ավելի ընդլայնված կազմ: Բացի վերը հիշատակված անձանցից՝ կազմի մեջ ընդգրկվում են նաև Արամ Սահակյանը և Ասատուր Տեր-Վարդանյանը¹⁴⁴: Նորընտիր կազմն իր աշխատանքներն սկսում է 1922 թ. փետրվարի 2-ին, որտեղ քննվում են ԿՎՀ նախագահի և իրավասությունների հարցերը: Նախագահ է ընտրվում Սերգո Մարտիրոսյանը¹⁴⁵: Իրավասությունների վերաբերյալ որոշվում է, որ ԿՎՀ-ն կարող է.

«1) քննութեան առնել կուսակց[ական] ընկերների գործերը կուսակցական դիսցիպլինան խանգարելու դեպքում, նրանց հանցանքները իրենց աշխատանքի մեջ կուսակցական օրգաններում:

2) քննութեան առնել, կուսակցական կարգով, բոլոր Սովետական հիմնարկութիւններում ու պրոֆմիություններում աշխատող ընկերների մեղադրական

¹⁴¹ Տե՛ս նույն տեղում, ֆ. 1, ց. 1, գ. 93, թթ. 19-20:

¹⁴² Տե՛ս նույն տեղում, ֆ. 91, ց. 2, գ. 1, թ. 6:

¹⁴³ ՍՄԿԿ-ն որոշումներում, հ. 2, էջ 679:

¹⁴⁴ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 91, ց. 2, գ. 1^բ, թ. 4:

¹⁴⁵ Տե՛ս նույն տեղում, թ. 1:

գործերը, որոնք քննուած կը լինեն համապատասխան դատական հիմնարկութիւններում:

3) նախնական քննութեան առնել կուսակցական ընկերների կողմից ցուցադրված [գործողությունները] իրենց աշխատանքներում: Կուսակցական հիմնարկությունների մեջ քրէական և քաղաքացիական բնոյթ կրող յանցանքները»¹⁴⁶:

ԿՎՀ-ի կողմից կուսակցականներին առաջադրվում էին տարաբնոյթ մեղադրանքներ՝ անհարազատ տարր՝ կասկածելի անցյալով, սպանություն, կուսակցությունը վարկաբեկող վարքագիծ, հարբեցողություն, անբարոյական վարք, կաշառակերություն, պաշտոնազանցություն, պետական գույքի հափշտակություններ, պաշտոնի չարաշահում և ինքնամատակարարում, եկեղեցական կարգով ամուսնություն, փաստաթղթերի խարդախություն և գողություն, կուսակցական կարգապահության խախտում, երաշխավորություն հակահեղափոխականներին, զտման չենթարկում, պաշտոնական գաղտնիքների հրապարակում և այլն¹⁴⁷:

Մեղադրանքների հաստատման դեպքում սահմանվում էին հետևյալ պատիժները՝ ժամանակավոր հեռացում կուսակցությունից, կուսացությունից հեռացվելու վերաբերյալ նախազգուշացում, հրապարակային հանդիմանություն, նախատինք, պաշտոնից հեռացում, կուսակցությունից հեռացում՝ զրկելով կուսակցության մեջ նորից մտնելու հնարավորությունից և/կամ ակտիվ և պասիվ ընտրողական իրավունքից, հեռացում Անդրկովկասի սահմաններից, անդամությունից թեկնածության իջեցում, պատասխանատու պաշտոններ զբաղեցնելու իրավունքից զրկում և այլն¹⁴⁸:

Պետա-կուսակցական վերահսկողության մարմինների պատմության ուսումնասիրման կազմակերպական հարցերի լուծմանը հաջորդած փուլն ընդգրկում է այդ մարմինների կազմակերպատիրական ձևի փոփոխությունների քննությունը: Այս ընթացքում տեղի ունեցած վերակազմակերպումների հետևանքով պետական վերահսկողությունը նախ դադարեց հանրապետական «ինքնուրույն» ժողովրդական կոմիսարիատ լինելուց, այնուհետև, վերականգնելով հանրապետական ժողովրդական

¹⁴⁶ Նույն տեղում, թ. 2 և շրջ.:

¹⁴⁷ Տե՛ս նույն տեղում, գ. 2^ա, թթ. 2-8:

¹⁴⁸ Տե՛ս նույն տեղում:

կոմիսարիատի կարգավիճակը, նախապատրաստական կարճ շրջանից հետո միավորվում է կուսակցության վերահսկողության մարմնի հետ:

Պետական վերահսկողության մարմնի վերակազմակերպումների առաջին փուլը կապվում է Անդրֆեդերացիայի կազմավորման հետ, որը, բնականաբար, անհրաժեշտ էր դարձնում իշխանական նոր մարմինների կազմակերպումը, այդ թվում նաև՝ հանրապետական իշխանական մարմինների իրավական կարգավիճակների փոփոխությունները: Կազմակերպական շրջափուլի մեջ ընդգրկվում է նաև Բանվորա-գյուղացիական տեսչության ժողովրդական կոմիսարիատը:

1922 թ. ապրիլի 22-ին ընդունված դեկրետով հիմնվում է ԱՍԴԽՀ Բանվորա-գյուղացիական տեսչության ժողկոմատը¹⁴⁹, որը չի հանգեցնում հանրապետական ԲԳՏ ժողկոմատների վերացմանը: Մայիսին ընդունված ԱՍԴԽՀ ԲԳՏ կանոնադրությամբ սահմանվում էր. «Միութենական ԲԳՏ-ն ուղղորդում, միավորում և ղեկավարում է առանձին հանրապետությունների ԲԳՏ աշխատանքները,- նշվում է կանոնադրության 5-րդ հոդվածում,- ինչպես նաև առանձին դեպքերում նրանց տալիս է կոնկրետ առաջադրանքներ և հետևում դրանց կատարմանը»¹⁵⁰: Ինչպես տեսնում ենք, կանոնադրությունը ևս ենթադրում է Անդրկովկասյան հանրապետություններում առանձին ԲԳՏ ժողկոմատների գոյություն: Այդ վիճակը տևում է մինչև 1922 թ. վերջը, երբ վերահսկողության հանրապետական ժողկոմատները դառնում են ԱՍԴԽՀ ԲԳՏ լիազորություններ տեղերում:

Մինչ հանրապետական ԲԳՏ-ների միավորումը ստեղծվել էր Անդրկովկասի երկաթուղիների միացյալ ԲԳՏ: 1921 թ. հոկտեմբերի 10-ին կայացած՝ Անդրկովկասի երկաթուղիների ԲԳՏ միացյալ խորհրդակցությունը քննարկում է Անդրկովկասի երկաթուղիների միացյալ ԲԳՏ ստեղծելու վերաբերյալ ՌՍԴԽՀ ԲԳՏ ներկայացուցչի առաջարկած նախագիծը և որոշում. «Անդրկովկասի երկաթուղիների աշխատանքի և գործուղությունների միասնական վերահսկման նպատակով Թիֆլիսում հիմնել վերահսկողական գերատեսչություն, որին ենթարկվում են Անդրկովկասի տերիտորիայի բոլոր երկաթուղիները»¹⁵¹: 1923 թ. մարտի 17-ին ԱՍԴԽՀ ժողկոմխորհը

¹⁴⁹ Տե՛ս Погосян Ш., նշվ. աշխ., էջ 22:

¹⁵⁰ ՀԱԱ, ֆ. 128, ց. 1, գ. 122, թ. 42:

¹⁵¹ Նույն տեղում, գ. 8, թ. 26:

հաստատում է երկաթուղիների միացյալ ԲԳՏ կանոնադրությունը: Ըստ այդ փաստաթղթի՝ «Անդրկովկասի Յերկաթուղիների Բանվորա-Գյուղացիական Տեսչությունը իրագործում է Անդրկովկասի յերկաթուղիների ցանցի՝ առանց բացառության բոլոր տնտեսական-ֆինանսական և տեխնիքական գործողությունների վերաբերմամբ վերստուգիչ տեսչությունը, Բանվորա-Գյուղացիական Տեսչության Ժողովրդական կոմիսարիատի կանոնադրության համաձայն»¹⁵²: Փաստորեն, սա առաջին քայլն էր Անդրկովկասյան հանրապետությունների պետական վերահսկողության մարմինների միավորման ուղղությամբ:

Անդրկովկասյան հանրապետությունների պետական վերահսկողության մարմինների միավորման հիմքը դրվում է 1922 թ. դեկտեմբերին ընդունված Անդրդաշնության Սահմանադրությամբ: Համաձայն այդ հիմնարար փաստաթղթի՝ հանրապետություններում առանձին գործող ԲԳՏ ժողկոմատներ այլևս չէին լինելու: Գործելու էր Միութենական ԲԳՏ ժողովրդական կոմիսարիատը, իսկ հանրապետություններում լինելու էին դրա լիազորությունները¹⁵³: 1923 թ. փետրվարի 26-ին նման բովանդակությամբ որոշում է ընդունում ԱՍԴԽՀ ժողկոմխորհը: Փոփոխությունը կենսագործվում է 1923 թ. մարտի 1-ից և հանրապետական ԲԳՏ ժողկոմատները վերակազմակերպվում են ԱՍԴԽՀ ԲԳՏ լիազորությունների¹⁵⁴:

Այս փոփոխությունը առաջ է բերում որոշ բարդություններ: Նախ վերահսկողությունը հեռացվում է տեղերից, ինչը խոչընդոտում է վերահսկողության կազմակերպմանը: Դրան նպաստում է նաև ԲԳՏ գավառական ներկայացուցչությունների վերացումը: Բաժանմունքներ են թողնվում միայն Ալեքսանդրապոլում և Զանգեզուրում (փոքր-ինչ ուշ սրանք նույնպես վերացվում են): Խնդիրներ էր ստեղծում նաև այն, որ կրճատվում էր ԲԳՏ աշխատողների քանակը՝ 27 պատասխանատու աշխատողներից թողնվում էին միայն 4-ը¹⁵⁵:

¹⁵² ԱՍՖԽՀ «Որենքների յեվ վորոշումների հավաքածու», մաս Առաջին, N 5, 6 սեպտեմբեր 1923, էջ 76:

¹⁵³ Տե՛ս Первый Закавказский Съезд Советов, Тифлис, 1923, էջ 138-142:

¹⁵⁴ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 128, ց. 1, գ. 122, թ. 60:

¹⁵⁵ Տե՛ս Հայաստանի Սոցիալիստական Խորհրդային Հանրապետության Ժողովրդական կոմիսարիատների 1922-1923 թթ. հաշվետվությունը, էջ 418:

Տեղի ունեցած փոփոխությունը գործում է շատ կարճ ժամանակ: Անդրդաշնության Կենտգործկոմի 1923 թ. հունիսի 29-ի ¹⁵⁶ և Անդրդաշնության Ժողկոմխորհի 1923 թ. օգոստոսի 12-ի ¹⁵⁷ որոշումներով նախատեսվում է վերակառուցել ազգային հանրապետությունների ԲԳՏ ժողկոմատները: Այդ որոշումները, սակայն, անմիջապես չեն իրագործվում: Նման հետդարձի պատճառը, կարծում ենք, ոչ միայն և ոչ այնքան վերը նշված խնդիրներն էին, որքան պետական վերահսկողությունը նոր վերակազմակերպման ենթարկելու ծրագրի գոյությունը:

Հայաստանում, ինչպես նաև Վրաստանում և Ադրբեջանում, ԲԳՏ ժողկոմատը վերականգնվեց 1924 թ. հունվարին, երբ հարցի վերաբերյալ որոշումներ ընդունեց նախ ԱՍԴԽՀ Ժողկոմխորհը, հետո՝ նաև ՀԿ(Բ)Կ ԿԿ-ը և Հայաստանի Ժողկոմխորհը: ԲԳՏ ժողկոմի պաշտոնում հաստատվում է Վահան Հովսեփյանը¹⁵⁸: Հարցը քննարկվում է նաև ՀԿ(Բ)Կ ԿԿՀ՝ 1924 թ. հունվարի 4-ի նիստում, որտեղ ևս հաստատվում է ԲԳՏ ժողկոմատի վերականգնումը, ինչպես նաև ժամանակավոր կառուցվածքը: ԲԳՏ-ն բաղկացած էր լինելու կոլլեգիայից, ընդհանուր և գործառնական բաժիններից, ունենալու էր 32 աշխատակից¹⁵⁹: Համաձայն 1924 թ. հունվարի 14-ին ԱՍԴԽՀ Կենտգործկոմի և Ժողկոմխորհի հաստատած կանոնադրության՝ Անդրդաշնության ԲԳՏ-ն «իբրև ղեկավար մարմին,- սահմանում է կանոնադրության 23-րդ հոդվածը,- համակերպում և ուղղություն ե տալիս Հանրապետական Բանվորա-Գյուղացիական Տեսչությունների գործունեությունը»¹⁶⁰:

Նույն թվականի կեսերին տեղի է ունենում պետական վերահսկողության նոր վերակազմակերպումը: Փոփոխության այս փուլն առնչվում է պետական և կուսակցական վերահսկողության մարմինների աշխատանքների միավորման հետ: Այս գործընթացն ավելի քան մեկ տարի առաջ տեսականորեն մշակվել էր Լենինի կողմից և արտացոլվել «Ինչպես վերակազմենք Բանգյուղտեսչությունը (առաջարկ կուսակցության 12-րդ համագումարին)» և «Լավ է քիչ, բայց լավ» հոդվածներում: Այս հոդվածներում ուրվագծվում են այն պատճառները, որոնց դրդմամբ պետք է տեղի

¹⁵⁶ Տե՛ս Հակոբյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 59:

¹⁵⁷ Տե՛ս Погосян Ш., նշվ. աշխ., էջ 27:

¹⁵⁸ Տե՛ս Պողոսյան Շ., նշվ. աշխ., էջ 65-66:

¹⁵⁹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 91, ց. 2, գ. 2^բ, թ. 79:

¹⁶⁰ ԱՍՖԽՀ «Որենքների յեվ վորոշումների հավաքածու», մաս Առաջին, N 1, 25 փետրվար 1924, էջ 21:

ունենար պետական և կուսակցական վերահսկողության մարմինների միավորումը: Լենինը նախ քննադատության է ենթարկում պետական վերահսկողությունը՝ գրելով «բոլորը գիտեն, որ չկան ավելի վատ կազմակերպված հիմնարկներ, քան մեր բանգյուղտեսչության հիմնարկներն են և որ ժամանակակից պայմաններում այդ ժողկոմատից ոչինչ էլ չի կարելի պահանջել»¹⁶¹, ապա, դրությունը համեմատելով քաղաքացիական պատերազմի հետ, տալիս է այն ընդհանուր ուղղությունը, որի հիման վրա պետք է շտկվեր վիճակը: «Մենք մեր կուսակցական լավագույն ուժերը կենտրոնացնում էինք կարմիր բանակում», - գրում է Լենինը¹⁶² և այդպիսով նախանշում ԲԳՏ-ում կուսակցական ուժերի կենտրոնացման քաղաքականության կենսագործումը:

Վերը նշված հոդվածներից կարելի է հասկանալ վերահսկողության մարմինների վերակազմակերպման մի քանի պատճառ: Նախ դրվում է ԲԳՏ հեղինակության բարձրացման խնդիրը: Նրա միավորումը կուսակցական վերահսկողության մարմնի՝ Կենտրոնական վերահսկիչ հանձնաժողովի հետ պետք է նրան բարձրացներ այն մակարդակի, որ բոլորի կողմից դիտվեր որպես «օրինակելի» և «վստահություն ներշնչող» մարմին: Հեղինակությունը կարևոր հանգամանք էր ԲԳՏ-ի և մյուս ժողկոմատների փոխհարաբերությունները սահունացնելու տեսակետից, քանի որ ԲԳՏ-ն, լինելով ժողկոմատ, պետք է վերահսկեր, ինչպես նաև ուղղորդեր մյուս ժողկոմատների գործունեությունը՝ ունենալով կառավարությանը բնորոշ յուրատեսակ գործառույթներ:

Պատճառների մի խումբ կապված է ԿՎՀ-ի միջոցով ԲԳՏ կարևորագույն գործառույթների գործադրումը վերահսկելու և ուղղորդելու հետ: Վերակազմությունից հետո ԲԳՏ ուշադրության առանցքը դառնում է պետական ապարատի բարելավումը, որը, բնականաբար, պետք է տեղի ունենար կուսակցական գաղափարախոսության հիման վրա: Հանգամանք, որով սկզբունքային է դառնում ԿՎՀ և ԲԳՏ միավորումը:

Նշված շարքին է պատկանում ԲԳՏ՝ կառավարման կարողություններով օժտված անձանց պատրաստման և պետապարատի մեջ ներգրավման գործառույթը: Նման անձինք առաջին հերթին պետք է պատրաստվեին և դաստիարակվեին կուսակցական ոգով:

¹⁶¹ Լենին Վ. Ի., ԵԼԺ, հ. 45, էջ 464:

¹⁶² Նույն տեղում, էջ 453:

Կարևոր գործոն էր նաև ՆԷՊ-ի կիրառման հանգամանքը: Ճիշտ է, թույլատրվում էր «բաց շրջանառության» գոյությունը, այնուամենայնիվ գծվում էին այդ գործունեության շրջանակները և հատուկ ուշադրություն էր դարձվում այդ շրջանակների պահպանման վրա: Կապիտալիստական տարրեր պարունակող գործունեությունը չէր կարող դուրս մնալ կուսակցական վերահսկողության և կուսակցության ուշադրության կենտրոնից:

Լենինը վերակազմության պատճառ է համարում նաև կուսակցական շարքերի միասնության ապահովումը: Պետք է բացառվեին կուսակցությունում թևերի գոյությունը, որևէ անձի հեղինակության բացարձականացումը, և պետք է ապահովվեր կուսակցության միասնականությունը: Հարց է առաջանում, թե վերահսկողության մարմինների վերակառուցումը ինչով պետք է օգներ նշված խնդրին: Չէ՞ որ ԲԳՏ-ին չէր թույլատրվելու միջամտել կուսակցության գործերին: Այսինքն՝ կուսակցության վերահսկողությունը իրականացնելու էր նույն մարմինը նույն ձևով: Միակ տարբերությունը ԿՎՀ անդամների թվի մեծացումն էր, որը, կարծում ենք, չէր կարող այս խնդրում էական նշանակություն ունենալ:

Փոփոխության պատճառների քննությունը Լենինը ավարտում է կուսակցական մարմնի գերակա դիրքը շեշտող մտքով. «Ահա թե ինչու եմ ես նրա (ԲԳՏ-ի – Գ.Կ.) համար պլանավորում կուսակցական ամենահեղինակավոր վերնախավի միաձուլումը **«շարքային» ժողկոմատի հետ** (ընդգծումը մերն է)»¹⁶³:

Քննելով վերակազմության համար ներկայացվող պատճառները՝ կարող ենք եզրակացնել, որ փոփոխության նպատակը կուսակցության վերահսկողական և ուղղորդող գործառույթների գործունեության շրջանակների ընդլայնումն է: Այս մասին նշել է նաև Լենինը՝ գրելով, որ միավորումը «հիմնված է մեր ԿՎՀ-ի յուրատեսակ ընդլայնման վրա»¹⁶⁴: Հարցն ավելի է հստակեցնում ժամանակի մամուլը: «Մարտակոչ» օրաթերթը հաղորդում է. «Յեվ նորերս միայն գլխի յեն ընկել (խոսքը հասարակ ժողովրդի մասին է - Գ.Կ.), վոր կոնտրոլի հանձնաժողովների գործունեությունը կուսակցական է, **վերջերս ստանալով ել ավելի լայն հնարավորություններ-միանալով, ավելի շուտ ղեկավարելով նաև Բանվորա-Գյուղացիական Տեսչությունը**

¹⁶³ Նույն տեղում, էջ 480:

¹⁶⁴ Նույն տեղում, էջ 454:

(ընդգծումը մերն է)»¹⁶⁵: «Խորհրդային Հայաստան»-ն իր հերթին գրում է. «ԲԳՏ-ի վերակազմությամբ ԿՎՀ-ի աշխատանքներն ել ավելի յե կենդանանում և նյութականն ել ավելի յե ծավալվում: Մի նոր, առավել ևս բարդ և պատասխանատու շրջան ե մտնում նա, աշխատանքի, վորի նպատակն ե ԲԳՏ-ի միջոցով բարեկարգել մեր պետապարատը, կատարելագործել յերկրում տնտեսվարության և կառավարելու տեխնիկան»¹⁶⁶: Ստացվում է, որ ԿՎՀ-ն ԲԳՏ-ի միջոցով վերահսկելու էր պետական ամբողջ համակարգը, տնտեսական կյանքը և ընդհանրապես այն ամենը, ինչ տեղի էր ունենում երկրում: Սա, փաստորեն, կուսակցական ամենատիրություն հաստատելու ուղղությամբ կատարված կարևոր քայլ էր:

ԲԳՏ վերակազմանը համահունչ խստացվում են ԲԳՏ-ում աշխատանքի անցնելու համար անհրաժեշտ պահանջները: «Այն պաշտոնատար անձինք, որոնց մենք կորոշենք, իբրև բացառություն, միանգամից դնելու բանգյուղտեսչության ծառայողների պաշտոնին պետք է բավարարեն հետևյալ պայմանները.

առաջին, նրանք պետք է երաշխավորված լինեն մի քանի կոմունիստների կոմից.

երկրորդ, նրանք պետք է մեր պետական ապարատը գիտենալու քննություն տան.

երրորդ, նրանք պետք է մեր պետական ապարատի հարցի վերաբերյալ թեորիայի հիմքերը գիտենալու, կառավարման, գործավարման գիտության հիմքերը գիտենալու քննություն տան և այլն.

չորրորդ, նրանք իրենց աշխատանքն այնպես պետք է ներդաշնակեն ԿՎՀ-ի աշխատանքի և իրենց քարտուղարության աշխատանքի հետ, որպեսզի մենք կարողանանք երաշխավոր լինել, ամբողջությամբ վերցրած, այդ բովանդակ աշխատանքի համար»¹⁶⁷:

Պետական և կուսակցական վերահսկողության մարմինների միավորման հարցը քննարկվում է 1923 թ. ապրիլի 17-25-ը կայացած ՌԿ(Բ)Կ 12-րդ համագումարում և արժանանում հավանության: Համագումարը հույս է հայտնում, որ այս կերպ հնարավոր կլինի հասնել 2 նպատակների իրագործմանը. «1) ձեռնամուխ լինել պետապարատի

¹⁶⁵ «Մարտակոչ», Թիֆլիս, 1 հունվարի 1924, N 1, էջ 1:

¹⁶⁶ «Խորհրդային Հայաստան», 15 մարտի 1924, N 61, էջ 3:

¹⁶⁷ Լենին Վ. Ի., ԵԼԺ, հ. 45, էջ 465-466:

վճռական բարելավմանը և 2) կուսակցությունն անվտանգ դարձնել գծի խեղաթյուրումից և աշխատողների առանձին խմբերի՝ ամբողջ կուսակցությունից փաստորեն կտրվելուց»¹⁶⁸: Համագումարն արձանագրում է նաև, որ «ԲԳՏ-ն և ՌԿԿ ԿՎՀ-ն միմյանց հետ կազմակերպորեն կապված են պետական ապարատի կատարելագործման ուղղությամբ իրենց վրա դրվող խնդրի կատարման հողի վրա: Դրա համար անհրաժեշտ է ԿՎՀ ֆունկցիաները և կազմն ընդլայնել, իսկ ԲԳՏ-ն արմատականորեն վերակազմել ինչպես աշխատանքի կառուցվածքի ու մեթոդների տեսակետից, այնպես էլ կազմի տեսակետից»¹⁶⁹:

Տեղի ունեցած վերակազմակերպումը սկզբում վերաբերում էր միայն ԲԳՏ և ԿՎՀ կենտրոնական մարմինների միավորմանը: Վերահսկողության տեղական մարմինների միավորման ուղղությամբ քայլեր են ձեռնարկվում 1924 թ. սկզբներից: 1924 թ. մարտի 3-ին ԽՍՀՄ ԲԳՏ ժողկոմի տեղակալ Վառլամ Ավանեսովի ստորագրությամբ ընդունվում է հրաման «ԲԳՏ տեղական մարմինների և ՌԿ(բ)Կ տեղական վերահսկողության հանձնաժողովի կապերի ամրապնդման մասին»¹⁷⁰, որով դրվում է տեղական վերահսկողության մարմինների միավորման հիմքը: Նոր ձևավորվող մարմինների նպատակներ էին սահմանվում պետական ապարատի աշխատանքի ստուգումն ու ուսումնասիրումը, կառավարման ձևի և տեխնիկայի բարելավումը, աշխատանքի արտադրողականության բարձրացմանը նպաստելը և այլն:

Վերահսկողության տեղական մարմինների հարցը քննարկվում է նաև 1924 թ. մայիսի 22-31-ը կայացած ՌԿ(բ)Կ 13-րդ համագումարում և որոշվում է, որ «.... հասունացել է պահանջը և բավականաչափ պայմաններ կան տեղական վերահսկիչ հանձնաժողովները և բանգյուղտեսչությունը վերակազմելու համար՝ ԿՎՀ և ԲԳՏ վերաբերյալ կուսակցության XII համագումարի որոշումների հիման վրա: Այդ պատճառով համագումարը որոշում է վերահսկիչ հանձնաժողովների և բանգյուղտեսչության աշխատաքների միավորումը տարածել բոլոր տեղական մարմինների վրա»¹⁷¹:

¹⁶⁸ ՍՄԿԿ-ն որոշումներում, հ. 3, էջ 70:

¹⁶⁹ Նույն տեղում, էջ 116:

¹⁷⁰ Ст'я Деятельность органов, էջ 43:

¹⁷¹ ՍՄԿԿ-ն բանաձևերում, հ. 3, էջ 294:

Տեսական մշակում անցնելուց և կենտրոնում գործնական կիրառություն ստանալուց հետո վերակազմակերպումը պետք է կիրառվեր նաև միութենական հանրապետություններում: Այս ուղղությամբ կատարված առաջին քայլը 1923 թ. սեպտեմբերի 6-ին ԽՍՀՄ Ժողկոմխորհի և Կենտգործկոմի կողմից «Միութենական հանրապետություններում ԲԳՏ ժողկոմատների վերակազմավորման մասին» դեկրետի ընդունումն էր¹⁷²: Դեկրետում վերակազմավորման հիմնական շարժառիթ է համարվում սոցիալական շինարարության առաջին պլան մղվելը, որի իրագործմանը խանգարում էր «հին պետական ապարատից մնացած ժառանգությունը»: Իր առջև դրվելիք խնդիրներն իրականացնելու համար ԲԳՏ-ն ազատվում էր մի շարք պարտականություններից և իր ուշադրությունը պետք է կենտրոնացներ արտադրության, խորհրդային տնտեսական և կառավարման ապարատի բարելավման, հրամանատարական հանգուցային կետերի (համաձայն ԲԳՏ-ի կողմից նախօրոք առաջադրված և բարձրագույն օրենսդրական մարմինների կողմից հաստատված պլանի) վերստուգիչ-տեսչական հետազոտությունների վրա: ԲԳՏ-ի կողմից այդպիսի եղանակով արտադրության ընթացքը ստուգման ենթարկելու հիմնական նպատակը պետք է լիներ տնտեսական և վարչական մարմինների գործունեության գործնական արդյունքների թե՛ բացասական և թե՛ դրական կողմերի բացահայտումը, ինչպես նաև թերությունների և չարաշահումների ապագայում կրկնվելու հնարավորությունը կանխարգելելու համար կազմակերպչական մեթոդների մշակումը:

Այս դեկրետի հիման վրա 1923 թ. դեկտեմբերի 29-ին ՀՍԽՀ Կենտգործկոմն ընդունում է որոշում «Բանվորա-Գյուղացիական Տեսչության Ժողովրդական կոմիսարիատը մի շարք ֆունկցիաներից ազատելու մասին», որով ԲԳՏ-ն ազատվում էր ֆինանսական վերահսկողությանը վերաբերող մի շարք պարտականություններից: Այսպես՝ ազատվում էր բոլոր ժողովրդական կոմիսարիատների ֆինանսական փաստաթղթերով հետագա ամբողջական վերստուգում կատարելուց, պետական, վարչական և տնտեսական մարմիններին օժանդակող միջոցներ տրամադրելու վերաբերյալ եզրակացություններ տալուց, գերատեսչությունների նախահաշիվների

¹⁷² Ст'я Деятельность органов, էջ 29-32:

նախնական քննությունից, պետական մարմինների դրամական գործառնությունների ամբողջական ընթացքի վերահսկողությունից ու վերահասությունից և սրանից բխող մթերքներ ու արժեքներ ընդունելուն և հանձնելուն մասնակցելուց, պետական առանձին ձեռնարկություններում և հիմնարկություններում մշտական վերահսկիչ խմբեր կազմելուց, ինչպես նաև գերատեսչական ու միջգերատեսչական խորհրդակցություններին և նիստերին պարտադիր մասնակցելուց¹⁷³:

Տեսական մասի մշակումից հետո ձեռնարկվում են գործնական միջոցներ խնդիրը փաստացի կենսագործելու համար: 1923 թ. վերջերից ԽՍՀՄ ԿՎՀ-ԲԳՏ ժողկոմատը կատարում է նախապատրաստական աշխատանքներ՝ Մոսկվայում Կենտրոնական վերահսկիչ հանձնաժողովների և ԲԳՏ ներկայացուցիչների խորհրդակցություն գումարելու համար, որում պետք է քննարկվեին և որոշվեին միութենական պետական-կուսակցական մարմինների միավորման հնարավորությունները: Խորհրդակցությունը կայանում է 1924 թ. փետրվարի 3-4-ին¹⁷⁴, որին ներկա էին նաև Հայաստանի ներկայացուցիչներ Վահան Հովսփյանը և Հովսեփ Պողոսյանը: Միութենական հանրապետությունների ներկայացուցիչները խորհրդակցության ընթացքում և Մոսկվայում եղած կարճ ժամանակահատվածում ստանում են հատուկ հրահանգավորում ԿՎՀ և ԲԳՏ մարմինների միավորման վերաբերյալ: Այնուհետև՝ մարտին, Հայաստանի ներկայացուցիչները վերադառնում են Հայաստան և ձեռնարկում փոփոխության կազմակերպումը¹⁷⁵:

Կատարված նախապատրաստական աշխատանքներից հետո՝ 1924 թ. ապրիլին, իրագործվեց Հայաստանի կուսակցական և պետական վերահսկողության մարմինների միավորումը, և ստեղծվեց ԿՎՀ-ԲԳՏ ժողովրդական կոմիսարիատը, որն ունենալու էր հետևյալ կառուցվածքը.

1. Կուսակցության կոլլեգիա, որը զբաղվում էր կուսակցականների զանցանքների քննությամբ: Իր կազմում ուներ 3 մարդ: Կոլլեգիայի նախագահին էր Հայրապետ Տատյանը:

¹⁷³ Տե՛ս ՀՍԽՀ «Դեկրետների յեվ վորոշումների հավաքածու», Բաժին I, N 9, նոյեմբեր-դեկտեմբեր 1923, էջ 11-13:

¹⁷⁴ Տե՛ս Морозов Л., Попов В., Органы ЦКК-НК РКК в борьбе за совершенствование советского государственного аппарата (1923-1934 гг.), Москва, 1964, с. 30-31.

¹⁷⁵ Տե՛ս Հակոբյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 60:

2. ԲԳՏ կոլլեգիա, որը ղեկավարում էր ԲԳՏ ժողկոմատի աշխատանքները: Նախագահին էր Վահան Հովսեփյանը:

3. ԿՎՀ նախագահություն, որը ղեկավարում էր կուսակցական կոլլեգիայի և ԲԳՏ կոլլեգիայի աշխատանքները: Այս համաժողովի նախագահը պետք է նշանակվեր նաև ԿՎՀ-ԲԳՏ ժողկոմի պաշտոնում: ԿՎՀ նախագահության ղեկավար է նշանակվում Սերգո Մարտիկյանը¹⁷⁶:

1924 թ. ապրիլի 8-ին ՀԽՍՀ Կենտգործկոմի նախագահության կողմից ընդունվում և 1924 թ. նոյեմբերի 12-ին Կենտգործկոմի 8-րդ նստաշրջանում հաստատվում է ԲԳՏ ժողկոմատի կանոնադրությունը, որով հստակեցվում են ԲԳՏ պարտականությունները, իրավունքները, կառուցվածքը, նրա մարմինների իրավասությունները: Օրենսդրական այս ակտն ընդգծում էր, որ ԲԳՏ-ն պետական համակարգի բարվոքման և այն սոցիալիստական շինարարության նպատակներին հարմարեցնելու գործում խորհրդային իշխանության հիմնական մարմինն է: Հետևաբար նա պետք է անցկացներ կառավարման գործի գործնական և տեսական ուսումնասիրություն, թերությունների բացահայտում և վերացում, պետական մարմինների ղեկավարների ու աշխատակիցների հանցագործությունների և անտնտեսվարության պատճառների հետազոտություն, պետական մարմինների ապարատների և տնտեսական մարմինների կատարելագործում, աշխատանքի գիտական կազմակերպման, արտադրության և կառավարման տեխնիկայի ուսումնասիրությամբ զբաղված բոլոր հիմնարկների գործունեության ընդհանուր ղեկավարությունը, ինչպես նաև պետական, վարչական, տնտեսական մարմիններին ամեն կերպ մղեր դեպի իրենց ապարատների բարվոքումը¹⁷⁷:

Այդ աշխատանքներն իրականացնելու համար ԲԳՏ-ն պետք է իրականացներ բոլոր կենտրոնական և տեղական, պետական և հասարակական հիմնարկությունների ու ձեռնարկությունների և նրանց միությունների ամբողջական և մասնակի տեսչական-վերստուգողական քննություն: Ընդ որում՝ մասնավոր ձեռնարկությունների քննությունն իրականացվում էր նրանց և պետության միջև գոյություն ունեցող

¹⁷⁶ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 91, ց. 2, գ. 19, թ. 32:

¹⁷⁷ Տե՛ս ՀՍԽՀ «Դեկրետների յեվ վորոշումների հավաքածու», Բաժին I, N 9, մայիս-հունիս 1924, էջ 18-26:

պայմանավորվածության սահմաններում: Քննությունից հետո ԲԳՏ-ն պետք է առաջարկություն ներկայացնել վերստուգվող պետական հիմնարկություններին, ձեռնարկություններին և կազմակերպություններին նկատված թերությունները վերացնելու, պաշտոնյաներին լուրջ զանցառությունների ու անտնտեսվարության համար հեռացնելու և արձակելու, օրենքով մատնանշված կարգով ու սահմաններում կարգապահական պատիժներ նշանակելու մասին: Հատկանշական է, որ ԲԳՏ-ն կարող էր կասեցնել պաշտոնյաների ակնհայտ ապօրինի կարգադրություններն ու գործողությունները¹⁷⁸:

Վերակառուցման է ենթարկվում նաև ԲԳՏ կառուցվածքը: ԲԳՏ-ն կազմված է լինելու կոլլեգիայից, որն իրականացնելու էր ընդհանուր ղեկավարումը, ընդհանուր բաժնից, որի իրավասության շրջանակներում էր գործավարությունը, ֆինանսատնտեսական բոլոր աշխատանքները, տեղեկատվության բոլոր նյութերի հավաքումն ու համակարգումը, ԲԳՏ գործունեության մասին մամուլին տեղեկատվություն տալը, ինչպես նաև ժողովրդից պետական ապարատի չարաշահումների դեմ ուղղված բողոքների և դիմումների ընդունումը, և օպերատիվ բաժնից, որի պարտականությունն էր ղեկավարել ժողկոմատի բոլոր տեսչական-վերստուգողական աշխատանքները¹⁷⁹:

Հարց է առաջանում, թե ո՞ր մարմնի ենթակայությամբ պետք է գործեր նոր կազմավորված մարմինը՝ ԿՎՀ-ԲԳՏ ժողովրդական կոմիսարիատը: Դատելով ժողկոմատ լինելու իրավական կարգավիճակից՝ այն պետք է ենթարկվեր և հաշվետու լիներ ժողկոմխորհին: Սա կնշանակեր կուսակցություն-պետական բարձրագույն մարմին փոխհարաբերությունում գերակայությունը տալ վերջինին, կուսակցությունը դնել կառավարության ենթակայության տակ, որն անթույլատրելի էր խորհրդային գաղափարախոսության համար: Խնդիրն այն է, որ վերակազմակերպման հետևանքով չէր ձևավորվում մեկ միաձուլված մարմին: «Իմ կարծիքով (Լենինի - Գ.Կ.), բանգյուղտեսչության ժողկոմը կարող է մնալ ժողկոմ (և պետք է մնա որպես այդպիսին), ինչպես և ամբողջ կոլեգիան», - գրում է Լենինը¹⁸⁰: Տեղի ունեցած փոփոխությունը, իրավաբանական տերմինաբանությամբ ասած, ո՛չ «միաձուլում» էր,

¹⁷⁸ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 200-203:

¹⁷⁹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 203-205:

¹⁸⁰ Լենին Վ. Ի., ԵԼԺ, հ. 45, էջ 456:

ո՛չ «միացում»: Երկու մարմինները շարունակելու էին գործել առանձին, պարզապես ԲԳՏ գործունեությունը դրվում էր նաև ԿՎՀ հսկողության տակ: Սկզբնական շրջանում պահպանվում էին ԿՎՀ նախագահի (նախագահ՝ Ս. Մարտիկյան) և ԲԳՏ ժողկոմի (ժողկոմ՝ Վ. Հովսեփյան) առանձին պաշտոնները: Միայն 1926 թ. մարտին այս երկու պաշտոնները միավորվում են, երբ նախագահ է նշանակվում Շավարշ Ամիրխանյանը¹⁸¹: Բայց և այնպես միավորումը թերի էր: Առանձին գործելու վկայություններ են ԲԳՏ-ի համար առանձին կանոնադրության հաստատումը, առանձին աշխատանքային ծրագրերի մշակումը, պաշտոնական գրագրություններում անվանումների առանձին հիշատակումները և նմանատիպ այլ փաստեր: Ստացվում է, որ փոփոխության հետևանքով վերահսկողություն էր սահմանվում պետական վերահսկողության նկատմամբ՝ թույլ տալով ձևաբովանդակային հակասություն:

ԲԳՏ-ի նկատմամբ ԿՎՀ գերակայությունը պարզորոշ զգացվում է մի շարք համգամանքների ամփոփումից: Նախ այդ փաստը սահմանվում է 1926 թ. հունիսի 7-ին հաստատված «Կենտրոնական վերահսկիչ հանձնաժողովի մասին» կանոնադրությամբ, որի 11-րդ կետով հստակ ամրագրվում է, որ ԿՎՀ-ն իրականացնելու է ԲԳՏ աշխատանքների ընդհանուր ղեկավարումը¹⁸²: Ըստ՝ նույն ժամանակ ընդունված «Միութենական հանրապետությունների, երկրամասային և մարզային Կոմկուսների ԿՎՀ-ների մասին» կանոնադրության՝ ԿՎՀ-ները և ՎՀ-ները պետք է ընտրեին ԲԳՏ կոլլեգիան¹⁸³: Գերակայության մասին է խոսում նաև այն, որ ԲԳՏ աշխատանքային պլան-ծրագրերը, դրանց իրականացման ժամկետները պարտադիր կերպով պետք է հաստատվեին նաև ԿՎՀ-ի կողմից, մինչդեռ չէր թույլատրվում ԲԳՏ-ի որևէ միջամտություն կուսակցության գործերին: ԲԳՏ-ն իր գործունեության համար հաշվետվություն էր տալիս ԿՎՀ-ին և կուսակցության համագումարին, այնինչ ԿՎՀ-ի գործունեության մասին որևէ անգամ զեկուցում չի ներկայացվել ժողկոմխորհին: Ժողովրդական կոմիսարիատների հաշվետվության նյութերը ցույց են տալիս, որ բոլոր դեպքերում ժողկոմխորհին տրվել է միայն Բանվորա-գյուղացիական տեսչության առանձին գործունեության մասին զեկուցում:

¹⁸¹ Տե՛ս Պողոսյան Շ., նշվ. աշխ., էջ 67:

¹⁸² Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 91, ց. 2, գ. 63, թ. 2:

¹⁸³ Տե՛ս նույն տեղում, թ. 6:

Վերակազմավորված ժողկոմատը օրինակելի հիմնարկի վերածելու ճանապարհին կարևոր քայլ էր 1924 թ. դեկտեմբերի 4-ին «Ներքին կարգապահության կանոնների» ընդունումը: Վերջինով հստակեցվում էին աշխատանքի տևողությունը, աշխատանքից ուշանալու և բացակայելու, գործատուի ու աշխատողների ունեցած պարտականությունների հարցերը¹⁸⁴:

Վերակազմավորման է ենթարկվում նաև Բողոքների բյուրոն: 1924 թ. հունիսի 23-ին ԱՍԴԽՀ ԿՎՀ նախագահության և ԲԳՏ կոլլեգիայի կողմից հաստատվում են «Բանվորա-գյուղացիական տեսչության բողոքների բյուրոյի կանոնադրությունը» և «ԱՍԴԽՀ ԲԳՏ ժողկոմատի կենտրոնական բողոքների բյուրոյի և Անդրկովկասյան հանրապետությունների ԲԳՏ բողոքների բյուրոյի գործունեության մասին հրահանգը», որոնք էական փոփոխություններ են մտցնում Բողոքների բյուրոյի գործունեության մեջ¹⁸⁵: Վերջինների հիման վրա մշակվում և հաստատվում է ՀՍԽՀ «ԲԳՏ բողոքների բյուրոյի կանոնադրությունը»: Առաջին կարևոր փոփոխությունը, որն ամրագրվում էր կանոնադրությամբ, «ոչ աշխատավոր բնակչության» կողմից «մասնավոր-իրավական շահերի» պաշտպանության համար ներկայացվող բողոքների չընդունելն էր¹⁸⁶: Սա իր սուր ծայրվ ուղղվում էր նախկին սեփականատերերի դեմ, որոնց ունեցվածքը բռնագրավվել էր: Մյուս փոփոխությունը վերաբերում է բողոքատուների գաղտնիության սկզբունքին: Այլևս չէին ընդունվելու անանուն բողոքներ: Բողոքագրերի վրա պարտադիր կերպով պետք է նշվեին բողոքատուի անունը, ազգանունը, հայրանունը, հասցեն, սոցիալական կարգավիճակը, բողոքի օբյեկտը և առարկան. պետք է կցվեին նաև բողոքը հաստատող փաստաթղթերը: Կանոնադրությամբ բողոքատուների համար սահմանվում էր պատասխանատվություն ակնհայտ անհիմն բողոքների դեպքում¹⁸⁷: Բողոքների բյուրոյին կից պետք է կազմվեր մշտական հանձնաժողով, որը քննելու և լուծելու էր ստացված բոլոր բողոքները: Հանձնաժողովում նախագահելու էր բողոքների բյուրոյի ներկայացուցիչը, նրան անդամակցելու էին Արհմիությունների խորհրդի, Պետքաղվարչության, Կենտկոմի

¹⁸⁴ Տե՛ս նույն տեղում, ֆ. 128, ց. 1, գ. 20, թթ. 13-16:

¹⁸⁵ Տե՛ս նույն տեղում, գ. 2229, թթ. 59-61:

¹⁸⁶ Տե՛ս նույն տեղում, գ. 27, թ. 11:

¹⁸⁷ Տե՛ս նույն տեղում, թ. 12:

կինբաժնի և դատախազության ներկայացուցիչները¹⁸⁸: Նման մոտեցումը, կարծում ենք, ավելի առաջադիմական էր և հնարավորություն էր տալիս կատարելու բողոքների բազմակողմանի ու մանրամասն քննություն:

Այսպիսով՝ Հայաստանում խորհրդային իշխանության հաստատումից հետո իշխանական բարձրագույն մարմինների ձևավորման գործընթացում իր կարևոր տեղն է զբաղեցնում պետական վերահսկողության ժողկոմատի կազմավորումը: Այն ձևավորվում է Հայաստանի առաջին հանրապետության պետական վերահսկողության հիմքի վրա, ապա աստիճանաբար ենթարկվում կառուցվածքային վերափոխումների և համապատասխանեցվում կառավարման նոր համակարգի պահանջներին: Պետական վերահսկողության ժողովրդական կոմիսարիատը պետք է հսկողություն սահմաներ պետական, տնտեսական, հասարակական-քաղաքական և մյուս բոլոր ոլորտների վրա: Պետք է նպաստեր խորհրդային համակարգի ամրապնդմանը, ղեկավար պաշտոններ զբաղեցնելու համար անհրաժեշտ անձանց պատրաստմանն ու սերնդափոխության իրականացմանը, հետևեր օրենսդրական նոր նորմերի ճշգրիտ կատարմանը, խորհրդային մտածողությունը դարձնել յուրաքանչյուր քաղաքացու աշխարհըմբռնման հիմքը: Միաժամանակ ձևավորվում է ՀԿ(Բ)Կ վերահսկողության մարմինը, որը պետք է հետևեր կուսակցական կարգուկանոնի պահպանմանը, կուսակցության դիրքի ամրապնդմանն ու հեղինակության բարձրացմանը:

Վերահսկողության մարմինների ձևավորմանը հաջորդած կազմակերպարարական ձևերի փոփոխման հետևանքով ԿՎՀ առաջնահերթությամբ միավորվում են պետա-կուսակցական վերահսկողության մարմինների աշխատանքները, որոնք շարունակվելու են մեկ տասնամյակ:

1.3. Վերահսկողության մարմինների գործունեությունը Խորհրդային Հայաստանում 1921-1924 թթ.

Հայաստանում խորհրդային կարգերի հաստատումից անմիջապես հետո պետական վերահսկողությունը ձեռնամուխ է լինում վերստուգման և վերահսկման

¹⁸⁸ Տե՛ս նույն տեղում, թ. 13:

աշխատանքների կազմակերպմանը: Պետական վերահսկողության առաջ դրված առաջին խնդիրները պետական մարմինների ֆինանսական հաշիվների և պետությունում առկա նյութական արժեքների ստուգումը, հաշվառումն ու պահպանումն էին: Այս շրջանակում պետական վերահսկողությունը պարտադիր մասնակցություն պետք է ունենար կառավարական մարմինների ունեցվածքի հանձնման և ընդունման աշխատանքներին: 1920 թ. դեկտեմբերի 26-ին պարենավորման ժողովրդական կոմիսարիատ է գործուղվում պետական վերահսկողության ներկայացուցիչը՝ տեսուչ Կ. Խաժակյանը, ով պետք է ստուգեր ժողկոմատի պահեստները, հետևեր Հայաստանի առաջին հանրապետության ֆինանսների նախարարության պահեստներում մնացած պարենը պարենավորման ժողկոմատին հանձնելու գործընթացին: Ստուգումների ընթացքում բացահայտվում է պարենի պակասորդ, որի մասին, սակայն, տեսուչը չի հաղորդում: Վերջինի հետևանքով տեսուչը հեռացվում է աշխատանքից¹⁸⁹:

Մշտական վերահսկողություն իրականացնելու նպատակով պետական վերահսկողության մարմինը իր ներկայացուցիչներն էր նշանակում ապրանքային և դրամային շրջանառությամբ զբաղվող կազմակերպություններում: 1921 թ. հունվարին պետական վերահսկողության ժողկոմատն իր մշտական ներկայացուցիչներն ուներ պետական գանձատանն ու կենտրոնական դրամարկղում, դրամանիշերի թողարկման էքսպեդիցիայում, բազմաթիվ հիմնարկների ֆինանսական ու տնտեսական բաժիններում¹⁹⁰:

1921 թ. հունվար-փետրվար ամիսներին Բանվորա-գյուղացիական տեսչության ժողկոմատը մասնակցեց սահմանային պահակազորը ռազմական ժողկոմատին հանձնելու, պարենի բաշխման գործընթացի վրա հսկողություն սահմանելու, ժողկոմատների կառուցվածքները սահմանելու, ժողկոմատներին և հանրապետական խոշոր հիմնարկներին կից գերատեսչություններ ստեղծելու, Հայաստանում ապրող տարբեր մասնագիտությունների տեղ մարդկանց հաշվառելու աշխատանքներին¹⁹¹:

1921 թ. սկզբին վերստուգման և հսկման իր գործնական աշխատանքներն էր սկսել նաև Բանվորա-գյուղացիական տեսչության ժողկոմատի էջմիածնի բաժինը: Այն

¹⁸⁹ Տե՛ս նույն տեղում, գ. 103, թթ. 149-166:

¹⁹⁰ Տե՛ս Պողոսյան Շ., նշվ. աշխ., էջ 23:

¹⁹¹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 25:

մի քանի անգամ ստուգում է Էջմիածին գավառի ֆինանսական, հողային և պարենավորման բաժինների պահեստները, ֆինանսական միջոցների օգտագործման օրինականությունն ու նպատակահարմարությունը, աշխատանքային կարգապահությանը վերաբերող տարբեր հարցեր¹⁹²:

Բանվորա-գյուղացիական տեսչության ժողկոմատի գործունեությունը ժամանակավորապես դադարեցվում է Փետրվարյան ապստամբության պատճառով: Ապստամբության ճնշումից հետո ժողկոմատը վերսկսում է իր գործունեությունը և ձեռնամուխ է լինում տնտեսական մարմինների գործունեության, պետական հիմնարկների պահեստներում առկա ապրանքների, դրամարկղերի ստուգումներին ու հաշվառմանը: Այս շարքում կատարված առաջին աշխատանքներից էր Բանվորա-գյուղացիական տեսչության ձեռնարկած Հայկոպի պահեստների, արհեստանոցների և գործարանների ստուգումը, որը նպատակ ուներ պարզելու, թե որտեղ և ինչ պահեստներ, արհեստանոցներ և գործարաններ կան, կատարվա՞ծ է արդյոք մթերքների և ապրանքների հաշվառում, վարվո՞ւմ են մուտքի և ելքի մատյանները, պահեստների պաշտպանվածության աստիճանը, գործարանների աշխատանքների արդյունավետությունը և այլ հարցեր¹⁹³: 1921 թ. օգոստոսի վերջերին ստուգման են ենթարկվում Տնտեսական խորհրդի և արտաքին առևտրի ժողովրդական կոմիսարիատի պահեստները¹⁹⁴:

Առաջնահերթ կարևորություն ուներ պահեստներից ապրանքների բացթողման գործընթացի կարգավորումը: Այս շրջանում հաճախ կրկնվող երևույթ էր տարբեր հիմնարկների պահեստներից առանց փաստաթղթի կամ դուրսգրման կեղծ ակտերով ապրանքների ստացումը: Այս անթույլատրելի երևույթի վերացման համար 1921 թ. հուլիսին և օգոստոսին ԲԳՏ ժողկոմատը հրապարակում է շրջաբերականներ, որոնցով կանոնավորվում էին ապրանքների գների որոշման և դուրսգրման ընթացակարգերը¹⁹⁵:

¹⁹² Տե՛ս Պողոսյան Շ., Բանգյուղտեսչությունը Հայաստանում, «Բանբեր Հայաստանի արխիվների», N 3, Երևան, 1965, էջ 161:

¹⁹³ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 128, ց. 1, գ. 1208, թթ. 10-11:

¹⁹⁴ Տե՛ս նույն տեղում , գ. 1207, թ. 32 և շրջ.:

¹⁹⁵ Տե՛ս նույն տեղում, գ. 1210, թթ. 27-28 շրջ.:

1921 թ. հունիսի 2-ին Հայկոոպում ԲԳՏ ներկայացուցիչ Ալեքսանդր Իսահակյանը զեկուցում է ներկայացնում ԲԳՏ երկրորդ բաժնի վարիչին՝ տալով Հայկոոպում կատարվող աշխատանքների ընդհանուր պատկերը: Համաձայն զեկուցման՝ անմխիթար վիճակում էր գտնվում միության հաշվապահությունը, անգործության էր մատնված կաշվի գործարանը, խիստ սահմանափակված էր առևտրական բաժնի գործունեությունը, պատշաճորեն չէր կազմակերպվել «Հայաստանի այգեգործների և այգետերերի ընկերությանը» ցուցաբերվող աջակցությունը¹⁹⁶:

1921 թ. նոյեմբերի 12-21-ը ստուգումներ են կատարվում Հայկոոպի Թիֆլիսի գրասենյակում: Ստուգումների ամփոփմամբ արձանագրվում է, որ հաշվապահական գործում առկա են տարբեր սխալներ, կատարված չէ նյութական ունեցվածքի ամբողջական հաշվառում, գնումների կատարման ընթացքում չի պահպանվել պաշտոնական գրագրությունը, չկան գնումների կատարման պլաններ և այլն¹⁹⁷:

1921 թ. նոյեմբերի 23-ին Հայկոոպի վարչությունը ԲԳՏ-ին է ուղարկում Հայկոոպի գործունեության մասին զեկուցում, որով ներկայացնում է տեղեկություններ միության կատարած ապրանքափոխանակության, արդյունաբերական ձեռնարկությունների վիճակի և բաժինների գործունեության վերաբերյալ¹⁹⁸:

Նոր տնտեսական քաղաքականության կենսագործման պայմաններում Բանվորա-գյուղացիական տեսչությունն իր ուշադրության կենտրոնում էր պահում արտաքին և ներքին առևտրի կազմակերպման վերահսկողությունը: Ստուգման էին ենթարկվում Վրաստանից և Պարսկաստանից ստացված ապրանքների քանակի համապատասխանությունը ուղարկված ապրանքների քանակին, ստացված ապրանքների վիճակը, գնման և ուղարկման գործընթացի ճշտությունը: 1921 թ. հուլիսի 11-ին ստուգման է ենթարկվում Դիլիջանում ստացված գրենական պարագաների, գործիքների և այլ ապրանքների քանակությունը¹⁹⁹: 1921 թ. հուլիսի վերջին ստուգվում է Թիֆլիսից ստացված ապրանքների կազմը: Այստեղ արձանագրվում է, որ ապրանքները ստացվել են ոչ ամբողջապես, ինչի պատճառը

¹⁹⁶ Տե՛ս նույն տեղում, գ. 1207, թթ. 55-56 շրջ.:

¹⁹⁷ Տե՛ս նույն տեղում, գ. 106, թթ. 4-5:

¹⁹⁸ Տե՛ս նույն տեղում, գ. 1206, թթ. 65-68 շրջ.:

¹⁹⁹ Տե՛ս նույն տեղում, գ. 1207, թ. 16 և շրջ.:

եղել է ոչ համապատասխան եղանակով կատարված տեղափոխումը²⁰⁰: 1921 թ. հուլիսին ստուգվում է Նախիջևանից ստացված աղի քանակությունը²⁰¹: Նշված ստուգումների ընթացքում նկատված էական թերություններից էր պաշտոնական գրագրության թերի վիճակը: Մասնավորապես ապրանքների հետ չէին ուղարկվում դրանց քանակի մասին տեղեկություններ: Խնդրի կարգավորման համար Բանվորա-գյուղացիական տեսչությունը դիմում է արտաքին առևտրի ժողկոմատին՝ պահանջելով, որ ապրանքների տեղափոխումը կատարվի պաշտոնական փաստաթղթերի առկայությամբ²⁰²:

1921 թ. Բանվորա-գյուղացիական տեսչության ժողկոմատը մասնակցություն է ունենում պետական հիմնարկների հաստիքների հստակեցման գործում: 1921 թ. սեպտեմբերին քննվում է արտաքին առևտրի ժողկոմատի հաստիքացուցակը, և կատարվում է 7 հաստիքի փոփոխություն՝ 56-ի փոխարեն թողնելով 49-ը հաստիքային միավոր²⁰³: Նման քննությունների են ենթարկվում նաև պարենավորման, ներքին գործերի, արդարադատության, հողագործության և այլ ժողկոմատների հաստիքացուցակները:

Ընդհանուր առմամբ 1921 թ. ապրիլի 2-ից մինչև 1922 թ. փետրվարի 15-ը բանվորա-գյուղացիական տեսչությունը կատարում է 373 ստուգումներ, որոնցից 111-ը վերաբերում էին նյութական առարկաների ստուգումներին, 87-ը՝ դրամարկղային-հաշվապահական ստուգումներին, 53-ը՝ հիմնարկների գործունեությունների բազմակողմ ստուգումներին, մնացած 122-ը՝ տարբեր ստուգումներին²⁰⁴: Կատարված ստուգումների հետևանքով զբաղեցրած պաշտոններից հեռացվել էր 29 աշխատող, տուգանքի էր ենթարկվել 32 աշխատող, ևս 59 անձի վերաբերող գործեր հանձնվել էին դատական քննության²⁰⁵: Ստուգումներին մասնակցել էին Հայաստանի կոմունիստական կուսակցության 64, Հայաստանի արհմիությունների խորհրդի 39 անդամներ: Նշված ժամանակաշրջանում ԲԳՏ ներկայացուցիչները խորհրդակցական

²⁰⁰ Տե՛ս նույն տեղում, թ. 28 և շրջ.:

²⁰¹ Տե՛ս նույն տեղում, թ. 20 և շրջ.:

²⁰² Տե՛ս նույն տեղում, գ. 1210, թ. 2:

²⁰³ Տե՛ս նույն տեղում, գ. 1207, թ. 45:

²⁰⁴ Տե՛ս նույն տեղում, գ. 2, գ. 16, թ. 156:

²⁰⁵ Տե՛ս նույն տեղում:

ծայնի իրավունքով մասնակցել էին տարբեր հիմնարկների հրավիրած 1065 նստաշրջանների ու խորհրդակցությունների²⁰⁶:

1921 թ. կեսերից ԿՎՀ-ն սկսել էր զբաղվել կոմունիստական կուսակցության անդամների վարքագծերի քննությունների կազմակերպմամբ, որոնց ժամանակ հայտնաբերված թերությունների հիման վրա վերջինները ենթարկվում էին պատասխանատվության՝ նկատողություն, կուսակցությունից ժամանակավոր կամ ընդմիշտ հեռացում և այլն: 1921 թ. մայիս-դեկտեմբեր ամիսներին ԿՎՀ-ն ունեցել է 15 նիստ, որոնց ընթացքում քննվել են 45 կուսակցականների վերաբերող գործեր: Նրանցից 15-ը ենթարկվել են տարբեր պատիժների²⁰⁷:

1921 թ. վերջին կազմակերպվում է կոմունիստական կուսակցության շարքերի «զտում», որում իր կարևոր դերակատարումն ուներ ԿՎՀ-ն: 1922 թ. հունվարի 24-ի դրությամբ կատարված «զտումների» արդյունքներով կուսակցությունից հեռացվել էր 6931 մարդ, որոնցից 2693-ը կուսակցության անդամներ էին, 4238-ը՝ թեկնածուներ: Կուսակցությունից հեռացման պատճառներ են համարվել հակահեղափոխության նպատակով կուսակցության շարքեր մտնելը, կաշառակերությունը, կողոպուտի և թալանի կատարումը, պաշտոնական դիրքի չարաշահումը, զինվորական դասալքությունը, հարբեցողությունն ու անկարգությունը, բուրժուական կենցաղավարությունը և այլն²⁰⁸:

1922 թ. հունվարի 17-27-ը ստուգումներ են անցկացվում պետական արժեթղթերի վարչությունում: Ստուգումները ցույց են տալիս, որ վերջինը չունի անհրաժեշտ շենքային պայմաններ, չի կատարվել նյութական միջոցների ամբողջական հաշվառում, ճիշտ չեն վարվել ելքի-մուտքի մատյանները, հաշվապահական հաշվառումը, նյութական միջոցներ են բաց թողնվել ոչ պատշաճորեն կազմված փաստաթղթերով և այլն²⁰⁹:

1922 թ. հուլիսի 12-ին նոր ստուգում է կատարվում պետական արժեթղթերի վարչության պահեստում, և պարզվում է, որ պահեստապետի մատյանները, ելքի-

²⁰⁶ Տե՛ս նույն տեղում, թ. 157:

²⁰⁷ Տե՛ս «Խորհրդային Հայաստան», 29 հունվարի 1922, N 23, էջ 3:

²⁰⁸ Տե՛ս նույն տեղում, 24 հունվարի 1922, N 18, էջ 3:

²⁰⁹ Տե՛ս ՀԱԱ, գ. 108, թթ. 18-19:

մուտքի պահանջագրերը առանց հաստատումների են, կատարված են ջնջումներ, հաշիվներում կան անհամապատասխանություններ²¹⁰:

1922 թ. սկզբին գարնանացանի աշխատանքների հնարավորինս լավ կազմակերպմանն օժանդակելու նպատակով ԲԳՏ-ն ձեռնարկում է սերմերի պաշարների և գյուղատնտեսական գործիքների առկայության ստուգումներ: Ստուգումները ցույց են տալիս, որ ձմռան ընթացքում սովի հաղթահարման համար օգտագործվել է սերմերի պաշարների զգալի մասը: Արձանագրվեց նաև գյուղատնտեսական գործիքների անհրաժեշտ քանակության պակաս: Ստուգումների հիման վրա ձեռք բերվեցին և գյուղացիներին բաժանվեցին սերմացուներ ու գործիքներ²¹¹:

1922 թ. երկրորդ կեսին ստուգման են ենթարկվում ժողովրդական տնտեսության գերագույն խորհրդի ենթակայությամբ գործող հիմնարկները: Ստուգվում են կենտրոնական դրամարկը, անտառա-արդյունաբերական վարչության, առևտրական, ռազմական արդյունաբերության, տպագրության, ֆինանսական բաժինների, մեքենայական գործարանի, էլեկտրակայանի, նավթամթերային խանութի, Արարատ գործարանի դրամարկերը²¹²: Մեծ ուշադրություն է դարձվում թանկարժեք մետաղներով հաշիվների ստուգմանը: 1922 թ. օգոստոսին ստուգման են ենթարկվում պարենավորման ժողկոմատի ոսկու և արծաթի հաշիվները²¹³: 1922 թ. օգոստոսի 7-10-ը ստուգվում են Հայկոռպի ոսկու հաշիվները: Համաձայն կազմված արձանագրության՝ չէր կատարվել փաստացի առկա ոսկու միջոցների ճշգրիտ հաշվառում, կատարվել էր ոսկու միջոցների կամայական առք ու վաճառք, որը բացասական ազդեցություն էր թողնում պետության ֆինանսական քաղաքականության վրա: ԲԳՏ կողմից կատարվում են համապատասխան առաջարկություններ նկատված թերությունները վերացնելու համար²¹⁴:

²¹⁰ Տե՛ս նույն տեղում, թթ. 91-93:

²¹¹ Տե՛ս Պողոսյան Շ., նշվ. աշխ., էջ 57-58:

²¹² Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 128, ց. 1, գ. 1755, թթ. 1, 5, 9, 14, 16:

²¹³ Տե՛ս նույն տեղում, թթ. 31, 36:

²¹⁴ Տե՛ս նույն տեղում, թթ. 41-42 շրջ.:

1922 թ. հունիսին ստուգվում են Բանկոտայի 1-ին, 2-րդ և 3-րդ խանութների դրամարկղերը²¹⁵: 1922 թ. վերջին պարբերաբար ստուգվում են լուսավորության ժողկոմատի ֆինանսատնտեսական բաժինն ու պահեստները, և հայտնաբերվում են տարբեր անհամապատասխանություններ ու անկանոնություններ²¹⁶:

Վերը քննարկված ստուգումները ոչ միայն նպաստում էին հիմնարկների գործունեության ճիշտ կազմակերպմանը, այլ նաև կատարում էին ֆինանսական ու նյութական միջոցների ցուցակագրում և հաշվառում՝ այդպիսով նվազեցնելով այդ միջոցների թալանման հնարավորությունները և բարձրացնելով դրանց օգտագործման նպատակահարմարությունը: Ստուգումների ընթացքում տրվում էին նաև աշխատանքների ճիշտ կազմակերպման վերաբերյալ ցուցումներ և հրահանգներ:

1922 թ. իրենց գործունեությունը ակտիվացնում են ԲԳՏ գավառային բաժինները: 1922 թ. հունիս-հուլիս ամիսների ընթացքում Ալեքսանդրապոլի բաժինը ստուգումներ է կատարում Ալեքսանդրապոլի վիրաբուժական ու սուր վարակիչ հիվանդանոցներում, հողբաժնում, Հայկոտայի Ալեքսանդրապոլի բաժնում և «զագս»-ում²¹⁷: Ստուգումների ընթացքում հայտնաբերվում են տարբեր թերություններ: Այսպես՝ «զագս»-ի ստուգումների ընթացքում պարզվում է, որ քաղաքացիներին տրամադրվել են ծննդյան կեղծ վկայականներ²¹⁸:

ԲԳՏ Զանգեզուրի բաժինը ստուգումներ է կազմակերպում հողային, պարենավորման, ֆինանսական բաժիններում: Ստուգումները ցույց են տալիս, որ գավառում զգացվում է աշնանացան սերմացուի ու գյուղատնտեսական գործիքների պակաս, քայլեր չեն կատարվում ոռոգման համակարգի և մշակաբույսերի բարելավման ուղղությամբ²¹⁹: Անկանոն վիճակում է գտնվում պարենավորման գործը: Չեն կատարվում պարենի ձեռք բերման աշխատանքներ, առանձին անձանց և հիմնարկություններին պարենային հատկացումներ են կատարվում ոչ ճիշտ եղանակով²²⁰: Ֆինանսական ստուգումները պարզ են դարձնում, որ գավառում ճիշտ չի գործադրվում պետական ընդհանուր հարկային քաղաքականությունը,

²¹⁵ Տե՛ս նույն տեղում, գ. 1216, թթ. 15-17:

²¹⁶ Տե՛ս նույն տեղում, գ. 1762, թթ. 1-3 շրջ., 9 և 2րջ., 64 և 2րջ., 138-139 շրջ.:

²¹⁷ Տե՛ս նույն տեղում, գ. 119, թթ. 3-4:

²¹⁸ Տե՛ս նույն տեղում, թ. 5 և 2րջ.:

²¹⁹ Տե՛ս նույն տեղում, թ. 18 և 2րջ.:

²²⁰ Տե՛ս նույն տեղում, թթ. 25-28:

դժվարություններ են առաջանում հարկերի հավաքման ընթացքում, ճիշտ չեն ուղղորդվում տուգանքներից ստացված գումարները²²¹: Ստուգումների արդյունքների ամփոփմամբ համապատասխան ժողկոմատներին կատարվում են նկատված թերությունները վերացնելու վերաբերյալ առաջարկություններ:

Նմանատիպ ստուգումներ են կատարվում ՀՍԽՀ բոլոր գավառներում: Կատարված ստուգումներով տեղեկություններ են հավաքվում գավառներում տիրող վիճակի, նրանց ունեցած կարիքների վերաբերյալ, որոնց հիման վրա մշակվում են միջոցառումների ծրագրեր նրանց օգնություն ցուցաբերելու, պետական ու հասարակական կյանքը կենդանացնելու և կանոնավորելու համար:

1922 թ. Բանվորա-գյուղացիական տեսչության նախնական քննությանն ու հաստատմանն էին ուղարկվել պետական հիմնարկների և մասնավոր անձանց միջև կնքված 110 պայմանագրեր, որոնցից հաստատվել էին 84-ը, և մերժվել՝ 26-ը: ԲԳՏ հետագա քննության էին ուղարկվել նաև շուրջ 300 մլրդ. ռուբլու հաշիվներ²²²:

Աստիճանաբար ակտիվանում էր ԲԳՏ բողոքների և հայտարարությունների բյուրոյի գործունեությունը: 1921-1922 թթ. ընթացքում ստացվել էր 706 բողոք, որոնցից 692-ի վերաբերյալ կատարվել էր քննություն, և տրվել էին համապատասխան լուծումներ: Բողոքների մեծ մասը ներկայացված էր ոստիկանության (196 բողոք), զինվորական (100 բողոք) և ֆինանսա-վարկային (77 բողոք) մարմինների դեմ²²³: Բողոքների առարկա հիմնականում դառնում էին բռնագրավումների, հասանելիք գումարի չվճարման, պաշտոնյաների չարաշահումների, հարկային քաղաքականության և այլնի վերաբերյալ զանազան հարցեր²²⁴:

1923 թ. կեսերին ԲԳՏ տեխնիկա-շինարարական ենթաբաժինը ժողկոմխորհի 1923 թ. ապրիլի 17-ի որոշման համաձայն անցկացնում է Երևանում բնակվող ինժինեռների, տեխնիկների և գյուղատնտեսների հաշվառում: Ընդհանուր առմամբ հաշվառվում է 76 մասնագետ, որոնցից 43-ը ունեին բարձրագույն, 26-ը՝ միջին

²²¹ Տե՛ս նույն տեղում, թթ. 34-39 շրջ.:

²²² Հայաստանի Սոցիալիստական Խորհրդային Հանրապետության Ժողովրդական կոմիսարիատների 1920-1922 թթ. հաշվետվությունը, էջ 203:

²²³ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 204:

²²⁴ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 128, ց. 1, գ. 2225, թթ. 3-16:

աստիճանի, 7-ը՝ ստորին աստիճանի կրթություն²²⁵։ Այդ մասնագետները ընդգրկվելու էին պետական և տնտեսական համապատասխան ոլորտներում իրականացվող աշխատանքներում։ Տարբեր մասնագիտությունների տեր մարդկանց իր աշխատանքներին մասնակից էր դարձնում նաև ԲԳՏ-ն, որը բարձրացնում էր ստուգումների արդյունավետությունը՝ նպաստելով երևույթների ըստ էության հասկանալուն։

ԲԳՏ-ն վերահսկողություն է սահմանում իրականացվող շինարարական աշխատանքների վրա։ 1923 թ. ապրիլին ստուգվում են Երևան քաղաքում գտնվող շինությունների վերանորոգման ուղղությամբ կատարվող աշխատանքների ընթացքը²²⁶, դպրոցների և մանկապարտեզների վերանորոգման աշխատանքները։ Հատուկ հսկողություն է սահմանվում ոռոգման համակարգի կառուցման աշխատանքների վրա։ Պարբերաբար ստուգվում են Եվջիլարի և Շիրակի ջրանցքների կառուցման աշխատանքները²²⁷։

1923 թ. ԲԳՏ-ն ստուգումներ է կատարում նաև մշակութային ոլորտում գործունեություն ծավալող կազմակերպություններում։ Ստուգվում են պետական թատրոնի²²⁸, հանրային գրադարանի, կենտրոնական թանգարանի, երաժշտական ստուդիայի²²⁹ գործունեությունների տարբեր կողմերը։

1923 թ. ամռանը անցկացվում է պետական հիմնարկների հաստիքակազմի կրճատման գործընթաց, որի պատշաճ կատարմանը հետևելու նպատակով ԲԳՏ՝ հուլիսի 5-ի շրջաբերական-պահանջով նրան են ուղարկվում կտարված կրճատումների վերաբերյալ տեղեկություններ։ ԲԳՏ-ին են ուղարկվում Ժողկոմխորհի, բոլոր Ժողկոմատների և պետական այլ հիմնարկների կրճատված հաստիքացուցակները²³⁰։ Փաստաթղթային ստուգում իրականացնելու համար ԲԳՏ-ին էին ներկայացվում նաև վճարված աշխատավարձերի ցուցակները²³¹։

²²⁵ Տե՛ս նույն տեղում, գ. 1067, թ. 10։

²²⁶ Տե՛ս նույն տեղում, թթ. 17-19։

²²⁷ Տե՛ս նույն տեղում, թ. 89 և շրջ.։

²²⁸ Տե՛ս նույն տեղում, գ. 1669, թթ. 4-8։

²²⁹ Տե՛ս նույն տեղում, գ. 1672, թթ. 1-2 շրջ., 28-29։

²³⁰ Տե՛ս նույն տեղում, գ. 138, թթ. 19-70։

²³¹ Տե՛ս, նույն տեղում, գ. 505, թթ. 59-64։

1923 թ. սեպտեմբեր և հոկտեմբեր ամիսներին 2 անգամ ստուգվում են Հատուկ կովկասյան բանակի ռազմական արդյունաբերության հիմնարկների պահեստները: Ստուգումները ցույց են տալիս, որ պահեստներում չկա ապրանքների դասակարգում և դասավորվածություն, չկան հակահրդեհային պարագաներ, որոնք անհրաժեշտ են հրավտանգ ապրանքների առկայության դեպքում, չկան դրամական միջոցների մուտքի և ելքի մատյաններ, հաշվառման մատյաններում գրանցված չեն պահեստներում առկա բոլոր ապրանքները, ապրանքների մուտքի և ելքի մատյանների գրանցումներն ու ապրանքների բացթողումը չեն կատարվում համապատասխան կարգով և այլ թերություններ: Ստուգումների արդյունքների ամփոփմամբ պահեստների ղեկավար Չալաբյանի վերաբերյալ գործը հետագա քննության համար ուղարկվում են դատախազությանը, ինչպես նաև առաջարկվում է մշակել հրահանգ՝ հաշվետվության, ապրանքների պահպանման և բացթողնման վերաբերյալ²³²:

1923 թ. առաջին ինն ամիսների ընթացքում ԲԳՏ-ն կատարում է 178 ստուգում, որոնցից 115-ը դրամարկղային-հաշվապահական բնույթի էին, 10-ը՝ նյութական, 34-ը՝ բազմակողմանի, 9-ը՝ խառը: Ստուգումների արդյունքներով 16 հոգի ենթարկվել են կարգապահական պատիժների, 14 հոգի հեռացվել են զբաղեցրած պաշտոնից կամ ենթարկվել են պաշտոնի իջեցման, ևս 14 անձի վերաբերյալ գործ ուղարկվել էր դատարան: Նշված ժամանակահատվածում ԲԳՏ տեսուչները մասնակցել էին պետական հիմնարկների և ձեռնարկությունների կողմից գումարված 590 նիստերի և խորհրդակցությունների: ԲԳՏ-ն նախնական քննության էր ենթարկել նաև հարյուրավոր պայմանագրեր՝ եզրակացություններ տալով նրանց գործադրման նպատակահարմարության, ինչպես նաև օրինականության վերաբերյալ²³³:

Հետզհետե ավելի էին ընդարձակվում ԿՎՀ գործունեության ծավալները: 1923 թ. կուսակցականներին վերաբերող առանձին գործերի քննություններից զատ ստուգումների են ենթարկվում նաև կուսակցական բջիջները: Ստուգումների արդյունքների ամփոփմամբ 1923 թ. ցրվում են երկու գյուղերի բջիջները: Դրանցից առաջինը Ֆրանկանոց գյուղի բջիջն էր: Յրման պատճառն այն էր, որ գյուղում

²³² Տե՛ս նույն տեղում, գ. 504, թթ. 20-27:

²³³ Տե՛ս Հայաստանի Սոցիալիստական Խորհրդային Հանրապետության Ժողովրդական կոմիսարիատների 1922-1923 թթ. հաշվետվությունը, էջ 416, 420:

քնակվում էին հիմնականում ավետարանական դավանանքի հայեր, որոնց սովորությունների ազդեցությունը կրում էր նաև բջիջը²³⁴։ Յրված մյուս կուսակցական բջիջը Ուզունլար գյուղի բջիջն էր, որը մեղադրվում էր «կուսակցական դիսցիպլինան խախտելու այդ գյուղի հողային շահերը ապորինի կերպով յեվ կուրորեն պաշտպանելու, իրենց գյուղացիներին հարեվան գյուղի դեմ հանելու յեվ Խորհրդային իշխանության հողաշինարարական կարգերի դեմ գրգռելու մեջ, վորով վարկաբեկել է կուսակցությունը յեվ Խորհրդային իշխանությունը շրջակայքի գյուղացիների աչքում»²³⁵։

1924 թ. ավելի են ընդարձակվում ԿՎՀ գործունեության ծավալներն ու շրջանակները։ 1924 թ. օգոստոս-հոկտեմբեր ամիսների ընթացքում ԿՎՀ նախագահությունը ունենում է 7 նիստ և քննարկում 46 հարց, իսկ կուսակցական կոլլեգիան ունենում է 20 նիստ և քննարկում 191 հարց։ Այս ընթացքում քննարկվում են 112 կուսակցականների վերաբերող գործեր։ Նրանցից 52-ը հեռացվում են կուսակցությունից անժամկետ, իսկ 3-ը՝ ժամանակավորապես։ Նախկինում կուսակցությունից հեռացված 14 մարդ վերականգնում են իրենց իրավունքները։ Ցրվում են Գյոզարդարա, Արզաքյանդ և Օշական գյուղերի կուսակցական բջիջները։ ԲԳՏ կազմակերպական հարցերին և կատարած ստուգումներին վերաբերող 40 հարց ևս դառնում է ԿՎՀ քննարկման առարկա²³⁶։

1923 թ. վերջին և 1924 թ. առաջին կեսին ուսումնասիրվում է Նախիջևանի աղի արդյունաբերության գործընթացը։ Հետաքրքիր է այն, որ Անդրկովկասյան ԲԳՏ նախաձեռնությամբ սկսված ուսումնասիրությունների աշխատանքներին մասնակցում է ՀՍԽՀ ԲԳՏ-ն։ Ուսումնասիրվում է աղահանքերի շահագործման ողջ գործընթացը՝ սկսած 1921 թ.։ Ուսումնասիրվում են արդյունահանման ծավալները, ճանապարհները, փոխադրամիջոցները, պահեստները, աշխատանքների կազմակերպման համակարգը, վաճառքի կազմակերպման ընթացքը, աղի ինքնարժեքը, հանքերի վիճակը և այլն²³⁷։

1923 թ. արձանագրվում են մաքսանենգության բազմաթիվ դեպքեր։ Այդ բացասական երևույթի պատճառների պարզաբանման և վերացման նպատակով 1924 թ. սկզբին հետազոտվում են Խորհրդային Հայաստանի՝ Թուրքիայի, Նախիջևանի և

²³⁴ Տե՛ս «Խորհրդային Հայաստան», 15 մարտի 1924, N 62, էջ 3։

²³⁵ ՀԱԱ, ֆ. 91, ց. 2, գ. 4ա, թ. 6։

²³⁶ Տե՛ս նույն տեղում, գ. 19, թ. 14։

²³⁷ Տե՛ս նույն տեղում, ֆ. 128, ց. 1, գ. 505, թթ. 1-5։

Պարսկաստանի հետ ունեցած սահմանային մաքսատները: Հետազոտությունը ցույց է տալիս, որ չէին գործադրվում սպրանքաշրջանառության վերաբերյալ առկա օրենքները, մաքսատներում աշխատում էին մասնագիտական պատրաստվածություն չունեցող անձինք, որոնք հաճախ չէին կատարում իրենց աշխատանքային պարտականությունները, սահմանին կատարվում էին ապօրինի առևտուր և գումարների յուրացում և այլն²³⁸:

Գյուղատնտեսության վիճակի վերաբերյալ մանրամասն պատկերացում կազմելու համար 1924 թ. սկզբին ԲԳՏ-ն սկսում է համապատասխան ուսումնասիրություն կատարել: 1924 թ. փետրվարին կազմվում է համապատասխան զեկուցում, որով ներկայացվում էին տեղեկություններ հողբաժինների գործունեության, կենտրոնի հետ ունեցած կապի և հրահանգավորվածության աստիճանի, անհրաժեշտ պատրաստվածություն ունեցող գյուղատնտեսների թվաքանակի, գյուղերին տրամադրված և անհրաժեշտ գյուղատնտեսական մեքենաների ու գործիքների, գյուղատնտեսության վերաբերյալ առկա գրականության, վնասատուների դեմ պայքարի և այլ հարցերի շուրջ²³⁹: Կատարված ուսումնասիրությունները հիմք են ծառայում գյուղերին օգնություն ցուցաբերելու ուղղությունների որոշման համար:

Շարունակում էր ուշադրության կենտրոնում մնալ առևտրական գործընթացների վերահսկումը: 1924 թ. օգոստոսի 7-ին ստուգման է ենթարկվում Հայպետառի կողմից կազմակերպված՝ Մոսկվայից 3 վագոն մանուֆակտուրայի ստացման և վաճառման գործընթացը: Պարզվում է, որ չի կատարվել մանուֆակտուրայի ճիշտ հաշվառում, դրամական հաշիվներում առկա են անհամապատասխանություններ²⁴⁰:

1924 թ. մարտի կեսին ստուգում է անցկացվում Արարատ գինու-կոնյակի գործարանում: Այստեղ արձանագրվում է աշխատանքների կազմակերպման կանոնավորություն: Անբավարար են համարվում միայն սպիրտի պահպանման պայմանները, որոնց հետևանքով առաջանում էր սպիրտի պակասորդ²⁴¹:

1924 թ. կեսին ԲԳՏ-ը քայլեր է կատարում Հայաստանի հանքային ջրերի և հանգստյան տների օգտագործումը բարելավելու ուղղությամբ: Լաբորատոր

²³⁸ Տե՛ս նույն տեղում, գ. 127, թթ. 4-11:

²³⁹ Տե՛ս նույն տեղում, գ. 676, թթ. 9-14:

²⁴⁰ Տե՛ս նույն տեղում, գ. 143, թ. 74 և շրջ.:

²⁴¹ Տե՛ս նույն տեղում, թ. 145 և շրջ.:

հետազոտության են ենթարկվում Արզնի գյուղի մոտ գտնվող հանքային ջրերը: 1924 թ. օգոստոսի 29-ին հողժողկոմատին և առժողկոմատին ուղղված գրությամբ առաջարկվում է տեղում կազմակերպել Արզնիի հանքային ջրերի հետազոտություն²⁴²: Օգոստոսին ստուգվում են նաև Ծաղկաձորի հանգստյան տները: Արձանագրվում է, որ հանգստյան տներում չեն պահպանվում անհրաժեշտ մաքրությունը, սննդամթերքի պահպանման և օգտագործման կանոնները: Թերությունները վերացնելու պահանջով 1924 թ. օգոստոսի 21-ին գրություն է ուղարկվում սոցիալական ապահովության ժողկոմատին²⁴³:

Այսպիսով՝ Հայաստանի խորհրդայնացումից անմիջապես հետո սկսում է գործել պետական վերահսկողությունը, որն իր ուշադրությունը սկզբնական շրջանում կենտրոնացնում է պահեստների ստուգման, նյութական և դրամական միջոցների հաշվառման վրա՝ նպատակ ունենալով պետությանը զերծ պահել անցումային շրջանին բնորոշ կողոպուտից: Միաժամանակ հսկողություն է սահմանվում պետական, հասարակական, տնտեսական, և մյուս բոլոր ոլորտների վրա՝ նպաստելով այդ ոլորտների նորովի կազմակերպման աշխատանքներին և դրանցում խորհրդային մոտեցումների ներդրմանն ու ճիշտ կենսագործմանը: Նոր ձևավորված կուսակցական վերահսկողությունն էլ իր հերթին աջակցում է Հայաստանի կոմունիստական կուսակցության ձևավորման և ամրապնդման գործին, նրա ամբողջատիրական դիրքի հաստատմանը:

²⁴² Տե՛ս նույն տեղում, գ. 143, թ. 88 և շրջ.:

²⁴³ Տե՛ս նույն տեղում, թ. 89 և շրջ.:

ԳԼՈՒԽ ԵՐԿՐՈՐԴ
ԿՎՀ-ԲԳՏ ԺՈՂԿՈՄԱՏԸ 1925-1934 ԹԹ.

2.1. ԿՎՀ-ԲԳՏ ժողկոմատի կազմակերպա-կառուցվածքային փոփոխությունները և նոր
ենթակառուցվածքների ստեղծումը

Խորհրդային համակարգի ամրապնդման և կայունացման հետ զուգահեռ տեղի էին ունենում նոր փոփոխություններ նաև պետական ու կուսակցական վերահսկողության համակարգում: Դրանք, հիմք ընդունելով պետության առջև դրվող նոր մարտահրավերները և տնտեսական նոր քաղաքականությունները, վերակառուցում էին վերահսկողության այդ համակարգը՝ նպատակ ունենալով ճկունացնելու այն, հստակեցնելու գործունեության շրջանակներն ու մեթոդները, ստեղծելու կառուցվածքային ամբողջականություն և, ի վերջո, նպաստելու պետության որդեգրած քաղաքականության արդյունավետ իրականացմանը: Այս հիմնակետերից ելնելով՝ 1925-1934 թթ. քայլեր են նախաձեռնվում ամբողջացնելու Կենտրոնական վերահսկիչ հանձնաժողովի և Բանվորա-գյուղացիական տեսչության ժողովրդական կոմիսարիատի միասնությունը, զարգացնելու վերահսկողության համակարգը, ստեղծելու նոր մասնագիտացված ենթակառուցվածքներ և այլն:

1923-1924 թթ. կառավարման բարձրագույն մարմինների կողմից ընդունված մի շարք որոշումներ սահմանում էին պետական և կուսակցական վերահսկողության մարմինների միավորում, որը Հայաստանում տեղի է ունենում 1924 թ. ապրիլին: Սակայն այդ որոշումների գործադրումը չի հանգեցնում մեկ միասնական միաձույլ մարմնի ստեղծման: Միաձուլման խնդիրը շարունակում է մնալ քննարկվող առաջնահերթ հարցերից մեկը: Իսնդրին 1925 թ նոյեմբերի 26-ին անդրադառնում է ՀԿ(Բ)Կ ԿՎՀ 3-րդ նստաշրջանի 4-րդ լիագումար նիստը, որտեղ բանաձևվում է. «ԿՎՀ պլենումն անհրաժեշտ է համարում ԿՎՀ և ԲԳՏ ամբողջական միավորումը՝ բարձրագույն կուսամարմինների ընդունած որոշումների հիման վրա»²⁴⁴: Հարցը քննարկման առարկա է դառնում 1925 թ. նոյեմբերի 30-դեկտեմբերի 4-ը կայացած՝

²⁴⁴ Նույն տեղում, ֆ. 91, ց. 2, գ. 25, թ. 8:

ՀԿ(բ)Կ 4-րդ համագումարում: «Կենտրոնական» Վերահսկիչ Հանձնաժողովի և Բան-
գյուղտեսչության միացման լիակատար իրագործումը,- կարդում ենք 4-րդ
համագումարի ընդունած որոշման մեջ,- գտնել անհրաժեշտ»²⁴⁵: Համագումարն
ընտրում է նաև ԿՎՀ նոր՝ ավելի ընդարձակ կազմ՝ բաղկացած 48 հոգուց²⁴⁶: 1925 թ.
դեկտեմբերի 4-ին կայացած՝ ՀԿ(բ)Կ ԿՎՀ 4-րդ նստաշրջանի 1-ին լիագումար նիստը,
քննելով ԿՎՀ-ԲԳՏ միասնական նախագահի հարցը, այդ պաշտոնում ընտրում է
Դանուշ Շահվերդյանին, որը սակայն գտնվում էր Հայաստանի սահմաններից դուրս²⁴⁷:
1926 թ. մարտին ԿՎՀ-ԲԳՏ նախագահ է նշանակվում Շավարշ Ամիրխանյանը²⁴⁸:

Կարելի է կարծել, թե տեղի է ունենում ԿՎՀ և ԲԳՏ վերջնական միաձուլում մեկ
մարմնի մեջ: Այս ամենի հետևանքով Շ. Պողոսյանը «Լենինյան վերահսկողությունը
գործողության մեջ» աշխատությունում եզրակացնում է, որ «շտկվեց միավորման
«անորոշությունը»»²⁴⁹: Սակայն, կարծում ենք, որ այդ երկու մարմինների վերջնական
միաձուլում երբեք էլ տեղի չի ունեցել, այլ պարզապես հաստատվել է կուսակցական
վերահսկողության հսկողություն պետականի նկատմամբ: Նշենք, որ ԿՎՀ-ԲԳՏ
կազմում հստակ սահմանազատված էին կուսակցական և պետական
վերահսկողություն իրականացնող հատվածները՝ Կուսկոլլեգիան և ԲԳՏ Կոլլեգիան:
Միաժամանակ ԲԳՏ-ն հաշվետու էր ԿՎՀ-ի առաջ, մինչդեռ ԲԳՏ-ին չէր թույլատրվում
խառնվել կուսակցականներին վերաբերող հարցերի քննությանը:

ԿՎՀ վերը հիշված լիագումար նիստերում և ՀԿ(բ)Կ համագումարում
քննարկվում են նաև ԲԳՏ կազմին և գործունեությանը վերաբերող հարցեր: ԲԳՏ
ընդհանուր կազմի որակական մակարդակը գնահատվում է անբավարար, և որոշվում է
ԲԳՏ կազմն ուժեղացնել համապատասխան պատրաստվածություն ունեցող
կոմունիստներով, ավելացնել Կոլլեգիայի անդամների թիվը՝ այն հասցնելով 5-ի, ԲԳՏ-
ին տալ լրացուցիչ միջոցներ՝ աշխատողների թվաքանակի և նրանց վարձատրության
ավելացման համար, կրճատել ԲԳՏ ծրագրային և արտածրագրային
առաջադրանքները՝ հետազոտությունների որակը բարձրացնելու համար:

²⁴⁵ Հայաստանի կոմունիստական կուսակցության 4-րդ համագումարի բանաձևերը, էջ 19:

²⁴⁶ Նախորդ համագումարում ընտրված կազմը բաղկացած էր 17 անդամից և 5 թեկնածուից
(«Մարտակոչ» 14 մայիսի 1924, N 109, էջ 2):

²⁴⁷ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 91, ց. 2, գ. 25, թ. 21:

²⁴⁸ Տե՛ս Պողոսյան Շ., նշվ. աշխ., էջ 67:

²⁴⁹ Նույն տեղում:

ՀՍԽՀ Ժողկոմխորի կարգադրիչ հանձնաժողովի 1925 թ. դեկտեմբերի 24-ին կայացած նիստը քննության է առնում ԲԳՏ ֆինանսական վիճակի և աշխատակազմի վերաբերյալ հարցեր: Որոշվում է «.... բ) գտնել, վոր ԲԳՏ-ն իր յուրահատուկ աշխատանքների շնորհիվ, առանձնապես կարիք է զգում կենտրոնացնելու իր շուրջը վորակյալ աշխատակիցներին յեվ նոցա խրախուսելու նպատակով նա պետք է կատարի անհատապես աշխատավարձի վորոշ անհատական հավելում առանձին մասնագետների նկատմամբ:

դ) գտնել ԲԳՏ գոյություն ունեցող շտառը բոլոր հանձնարարությունների կատարման համար ոչ բավարար յեվ ի նկատի ունենալով, վոր կենտրոնի (խոսքը Անդրկովկասի կառավարման բարձրագույն մարմինների մասին է - Գ.Կ.) կողմից ԲԳՏ 1925-26 թթ. որինակելի շտառը հաստատված է 42 հոգուց անհրաժեշտ համարել ավելացնել բաց թողնվելիք աշխատավարձի դոտացիայի չափը 4000 ռ[ուբլուց] մինչեվ 4500 ռ[ուբլի]»²⁵⁰:

Նախընթաց շրջանում ԲԳՏ-ի համար հաստատված առանձին կանոնադրությունների նմանությամբ այս անգամ առանձին կանոնադրություն է հաստատվում ԿՎՀ-ի համար: 1926 թ. հունիսի 7-ին ՀամԿ(բ)Կ Կենտկոմի կազմբյուրոն հաստատում է «ՀամԿ(բ)Կ Կենտրոնական վերահսկողության հանձնաժողովի մասին» և «Միութենական հանրապետությունների, երկրամասային և մարզային կոմունիստական կուսակցության Կենտրոնական վերահսկիչ հանձնաժողովի մասին» կանոնադրությունները, որոնցով սահմանվում էին ԽՍՀՄ-ի և Միութենական հանրապետությունների ԿՎՀ-ների գործունեության շրջանակները²⁵¹:

Առաջին կանոնադրությամբ կուսակցական բնագավառում ԿՎՀ հիմնական խնդիրներ էին համարվում կուսակցության միասնության պահպանումն ու նրա շարքերի ամրապնդումը, կուսակցականների կողմից կուսակցական կանոնների, ծրագրերի և համագումարների որոշումների խախտումների, հակակուսակցական խմբավորումների ու կուսակցության ներսում խմբակայնության դրսևորումների, բյուրոկրատիզմի և քաշքշուկների դեմ պայքարը և այլն: Պետական ապարատի բնագավառում ԿՎՀ հիմնական խնդիրներն էին պետական մարմինների

²⁵⁰ ՀԱԱ, ֆ. 113, ց. 3, գ. 194, թ. 141:

²⁵¹ Տե՛ս նույն տեղում, ֆ. 91, ց. 2, գ. 63, թթ. 1-10:

գործողություններում կուսակցական գծի ապահովումը, ԲԳՏ աշխատանքների ընդհանուր ղեկավարումը, նրա միջոցով տնտեսության, պետական համակարգի աշխատանքների, հասարակական կազմակերպությունների գործունեության ուսումնասիրությունը, կուսակցական, պետական և տնտեսական մարմինների ղեկավար անձնակազմի ընտրության ժամանակ Կենտկոմին աջակցելը և այլն²⁵²:

Մյուս կանոնադրությունը որոշակիացնում էր միութենական հանրապետությունների, երկրամասային և մարզային Կենտրոնական վերահսկիչ հանձնաժողովի կառուցվածքը, աշխատանքի ձևերը, կուսմարմինների և ՀամԿ(բ)Կ ԿՎՀ-ի հետ փոխադարձ կապը: Համաձայն կանոնադրության՝ հանրապետական, երկրամասային և մարզային վերահսկիչ հանձնաժողովները ընտրվում էին համապատասխան համագումարների կամ կոնֆերանսների կողմից և հաշվետու էին նրանց: ԿՎՀ կազմը բաժանվում էր աշխատանքային 3 խմբի՝ ԿՎՀ-ԲԳՏ-ում մշտական աշխատանքի համար, ԲԳՏ և ԿՎՀ տեղական մարմիններում աշխատելու համար և արտադրության ու հողագործության մեջ աշխատելու համար: Կանոնադրությունը հստակեցնում էր նաև ՀամԿ(բ)Կ ԿՎՀ-ի հետ փոխհարաբերությունները: Ըստ կանոնադրության՝ ՀամԿ(բ)Կ ԿՎՀ-ի կողմից տրված ընդհանուր հրահանգները և առանձին հանձնարարությունները պարտադիր էին բոլոր հանրապետական ԿՎՀ-ների համար: Վերջինները պարտավոր էին սահմանված ձևով և ժամկետներում ՀամԿ(բ)Կ ԿՎՀ-ին ներկայացնել հաշվետվություն՝ իրենց գործունեության վերաբերյալ, ինչպես նաև իրենց բոլոր նիստերի արձանագրությունները, տված կարգադրություններն ու հրահանգները²⁵³:

Նշված ժամանակաշրջանում ձեռնարկվում են տարբեր քայլեր պետական կուսակցական վերահսկողության մարմնի աշխատանքների արդյունավետության բարձրացման համար: Այդպիսի նպատակաուղղվածություն ուներ 1925 թ. մայիսին Անդրկովկասի ԲԳՏ կոլլեգիայի կողմից ընդունված կանոնները «ԲԳՏ աշխատանքների մեթոդների մասին»: Այս փաստաթղթով կանոնակարգվում էին ԲԳՏ-ի կողմից կազմակերպչական և գործառնական ոլորտներում իրականացվող բոլոր աշխատանքները: Սահմանվում էին աշխատողների հաշվառման, նրանց կողմից իրենց

²⁵² Տե՛ս նույն տեղում, թթ. 1-2:

²⁵³ Տե՛ս նույն տեղում, թթ. 6-10:

կատարած ստուգումների գրանցման, աշխատանքային պլանների և ծրագրերի կազմման, ժամկետների սահմանման, հաշվետվությունների կազմման, ներկայացման և հաստատման ձևերը²⁵⁴:

Միաժամանակ ընդունվում է նաև ԲԳՏ տեսուչներին ուղղված հրահանգ, որով վերջիններս պետք է ղեկավարվեն ուսումնասիրման աշխատանքներ կատարելու ժամանակ: Համաձայն այս հրահանգի՝ հետազոտողներին տրվող մանդատների վրա հստակ նշվելու էին հանձնարարությունը և կատարման ժամկետները: Տեսուչներն ունենալու էին օրագրեր, որոնցում ըստ օրերի արձանագրվելու էին կատարված հետազոտական աշխատանքները: Նրանք հետազոտվող կազմակերպություններում կազմակերպելու էին խորհրդակցություն, որտեղ պարզաբանումներ էին տալիս անցկացվող աշխատանքների նպատակների և իրականացման մեթոդների մասին, ինչպես նաև խորհրդակցության միջոցով աշխատողներին ներգրավելու էին հետազոտական աշխատանքներում: Տեսուչն արձանագրված թերությունների մասին պետք է տեղեկացներ կազմակերպության ղեկավարությանը և քննարկեր խորհրդակցության ընթացքում, ներկայացներ առաջարկություններ դրանք վերացնելու համար: Հավաքված նյութերի հիման վրա տեսուչները պետք է կազմեին զեկուցում և ներկայացնեին ԲԳՏ: Զեկուցումը պետք է բաղկացած լիներ 3 մասից՝ ներածությունից, հարցի բուն շարադրանքից և եզրակացությունից²⁵⁵:

1925 թ. դեկտեմբերի 4-ին կայացած ԿՎՀ նիստում խնդիր է դրվում վերակառուցման ենթարկել ԲԳՏ կառուցվածքը²⁵⁶: 1926 թ. հունվարի 7-ին ԲԳՏ ավագ տեսուչ Ղազարյանը ներկայացնում է վերակառուցման նախագիծը²⁵⁷: ԲԳՏ վերակառուցման հարցը քննող հանձնաժողովի հունվարի 26-ին կայացած նիստը որոշակի փոփոխություններից հետո հավանություն է տալիս ծրագրին, որով արմատական նոր վերակառուցման էր ենթարկվում ԲԳՏ կառուցվածքը²⁵⁸: Այս փոփոխությամբ ԲԳՏ-ն այդուհետ կազմված էր լինելու պլանային ու արտապլանային տեսչություններից (վերջինները բաժանվում էին խմբերի) և կազմակերպական

²⁵⁴ Տե՛ս նույն տեղում, ֆ. 128, ց. 1, գ. 1272, թթ. 11-15:

²⁵⁵ Տե՛ս նույն տեղում, թթ. 16-18:

²⁵⁶ Տե՛ս նույն տեղում, ֆ. 91, ց. 2, գ. 25, թ. 11:

²⁵⁷ Տե՛ս նույն տեղում, ֆ. 128, ց. 1, գ. 25, թ. 29:

²⁵⁸ Տե՛ս նույն տեղում, թ. 1:

բյուրոյից: Պլանային տեսչության մեջ էին մտնելու արդյունաբերության և աշխատանքի, գյուղատնտեսության, մշակութա-լուսավորության, առևտրա-սպառողական, ֆինանսական, նախահաշվի և հաշվետվության, վարչական տեխնիկայի խմբերը: Պլանային տեսչության մեջ էր ընդգրկվում նաև պետապարատի բարելավման բաժինը: Արտապլանային տեսչության համար պարտադիր էին համարվում ինժեների, տեխնիկի, գյուղատնտեսի, կոոպերատորի, մշակութա-լուսավորական աշխատողի և վարչատնտեսի մասնագիտական հաստիքները²⁵⁹: Արտապլանային տեսչությունը, ինչպես երևում է 1926-27 թթ. հաստիքային ցուցակից, իր ուշադրությունը կենտրոնացնելու էր կատարման ստուգման աշխատանքների վրա: Այն բաղկացած էր լինելու կատարման վերահսկման և ստուգման, հանրապետական պլանների կատարման, բարձրագույն մարմինների առանձին հանձնարարությունների կատարման խմբերից: Նրա կազմում էր ընդգրկվելու նաև Բողոքների բյուրոն²⁶⁰: Արտապլանային տեսչությունն իրավունք ուներ կատարելու ուսումնասիրություններ ինչպես ԲԳՏ կոլլեգիայից հանձնարարություն ստանալուց հետո, այնպես էլ սեփական նախաձեռնությամբ ԲԳՏ կոլլեգիայի կողմից հաստատվելուց հետո:

Կազմբյուրոն վարելու էր ԿՎՀ և ԲԳՏ վարչատեխնիկական գործունեությունը: Այն կազմված էր լինելու 3 բաժիններից՝ գրասենյակից, տեղեկատվա-իրավաբանական և ֆինանսա-տնտեսական բաժիններից: Կազմբյուրոյի նախագահին նշանակելու էր ԿՎՀ-ն²⁶¹:

ԲԳՏ վերակառուցման վերաբերյալ ընդունված փաստաթղթով սահմանվում էին նաև փաստաթղթերի ու նամակների ընդունման, գրանցման, դասակարգման և ուղարկման կարգը, ներքին փաստաթղթաշրջանառության և ԿՎՀ-ի հետ գրագրության կարգը, գաղտնի թղթակցության կարգը, արձանագրությունների կազմման ձևը, անձնակազմին և գործավարությանը վերաբերող մի շարք հարցեր:

Հաջորդ տարի փոխվում է նաև ԿՎՀ-ԲԳՏ աշխատանքային պլանների և ծրագրերի կազմման եղանակը: 1927 թ. ապրիլի 1-ին ԲԳՏ-ին կից Տեսչական կազմի խորհրդակցության նիստում քննարկվում է շահագրգռված գերատեսչությունների հետ

²⁵⁹ Տե՛ս նույն տեղում, թթ. 1 և 2րջ., 6:

²⁶⁰ Տե՛ս նույն տեղում, գ. 35, թթ. 35-36:

²⁶¹ Տե՛ս նույն տեղում, թ. 9:

ծրագրերի նախնական համաձայնեցման հարցը, որը համարվում է նպատակահարմար և անհրաժեշտ²⁶²: ԿՎՀ-ԲԳՏ-ն այդուհետ իր աշխատանքային պլանները կազմելուն մասնակից էր դարձնում տարբեր հիմնարկների ու կազմակերպությունների: 1927-28 թթ. աշխատանքային պլանի մշակմանը մասնակցեցին Ժողտնտխորհի և Հայկոպի նախագահությունները, ֆինանսների, հողագործության և աշխատանքի ժողկոմատները, Պետպլանը, գավառային գործադիր կոմիտեները, Ձորագէսշինի վարչությունը և բազմաթիվ այլ մարմիններ²⁶³:

Միաժամանակ հիմնարկ-ձեռնարկություններին իրավունք էր վերապահվում իրենց կազմակերպություններում ստուգման անհրաժեշտության մասին խնդիր ներկայացնելու ԿՎՀ-ԲԳՏ-ին: Նման հարցերը քննարկվում էին ԿՎՀ-ԲԳՏ-ի կողմից և կարող էին ընդգրկվել աշխատանքային պլանում:

Նկատի ունենալով վերը շարադրվածը՝ մենք կհամաձայնենք Շ. Պողոսյանի եզրակացության հետ, որ «ԿՎՀ-ԲԳՏ-ի աշխատանքների պլանավորման այդպիսի մեթոդը խորապես դեմոկրատական էր»²⁶⁴:

1927 թ. հոկտեմբերին ՀՍԽՀ Կենտգործկոմի որոշմամբ լրացում է կատարվում ԲԳՏ կանոնադրությունում: Այս փոփոխությամբ այսուհետև պետական բոլոր հիմնարկների և ձեռնարկությունների համար պարտադիր կատարման ենթակա և վերջնական էին համարվում ԲԳՏ որոշումները «ա) հաշվառումն ու հաշվետվությունը պարզեցնելու և կրճատելու, բ) ավելորդ մարմիններն ու ներկայացուցչությունները լուծարքի ենթարկելու, գ) ավելորդ շտատները կրճատելու, դ) վերադիր ծախսերը կրճատելու, ե) հիմնարկության և ձեռնարկության առանձին մասերի կազմակերպական կառուցվածքը փոխելու, զ) պաշտոնատար անձանց՝ բացահայտ անտնտեսության, բյուրոկրատիզմի և ձգձգումների համար կարգապահական պատասխանատվության ենթարկելու, հեռացնելու և արձակելու» հարցերի վերաբերյալ²⁶⁵: Վերը նշվածի կարևորության մասին է խոսում Կենտգործկոմի որոշման վերջին պարբերությամբ կատարված հավելումը. «Այն դեպքում, երբ ԲԳՏ ժողկոմի նշված ձեռնարկումներն իրագործելու համար անհրաժեշտ լինի փոփոխել կառավարության գործող օրենքներն

²⁶² Տե՛ս նույն տեղում, գ. 300, թ. 21:

²⁶³ Տե՛ս Պողոսյան Շ., նշվ. աշխ., էջ 106:

²⁶⁴ Նույն տեղում:

²⁶⁵ ՀԱԱ, ֆ. 128, ց. 1, գ. 38, թ. 20:

ու կարգադրությունները, ԲԳՏ ժողկոմն այդ մասին համապատասխան առաջարկություն է մտցնում Ժողկոմխորի կամ Տնտխորի, ըստ պատկանելույն»²⁶⁶:

Այսքանով չեն սահմանափակվում կառուցվածքային փոփոխությունները, և ԲԳՏ կառուցվածքը նոր փոփոխության է ենթարկվում 1929 թ.: Ապրիլի 28-ին ԲԳՏ կոլլեգիան քննում է ԲԳՏ կառուցվածքի հարցը և նպատակահարմար է համարում պլանային տեսչությունը բաժանել նոր խմբերի: Ձևավորվում են ֆինանսատնտեսական, գյուղատնտեսական, հաշվապահության և հաշվետվության, արդյունաբերա-շինարարական, խորշինարարության խմբերը: Շարունակելու էին գործել արտապլանային տեսչությունը և Բողոքների բյուրոն²⁶⁷:

1929 թ. հունվարի 31-ին Շավարշ Ամիրխանյանը ազատվում է ԲԳՏ ժողկոմի պաշտոնից: Նրա փոխարեն այդ պաշտոնում նշանակվում է Սեդրակ Սարգսյանը²⁶⁸:

1929 թ. հոկտեմբերի 11-ին ՀՍԽՀ ԲԳՏ ժողկոմատը հրաման է ընդունում հանձնարարությունների ստացման և կատարման մասին, որով կանոնավորվում էր ժողկոմատի ստացած հանձնարարությունների կատարման ողջ ընթացակարգը: Հրամանով հստակեցվում էին հանձնարարությունների կատարման ժամկետների և կատարողների, ուսումնասիրման աշխատանքների կազմակերպման, արդյունքների ամփոփման և եզրակացությունների ու առաջարկությունների կազմման, վերջինների կենսագործման հարցերը²⁶⁹: Այս հրամանով առավել հստակություն էր մտցվում հանձնարարությունների կատարման գործընթացի մեջ:

Ինչպես արդեն նախորդ էջերում տեսանք վերահսկողության մարմինների առջև դրված խնդիրներից մեկը կոմունիստական կուսակցության և պետական մարմինների ընդունած դեկրետների, որոշումների, հանձնարարությունների, կարգադրությունների կատարմանը հետևելն էր: Կատարման ստուգման հարցը քննարկման առարկա էր դարձվում բոլոր կուսակցական համագումարներում ու կոնֆերանսներում, Ժողկոմխորի, Կենտգործկոմի, ԿՎՀ-ԲԳՏ բազմաթիվ նիստերի ժամանակ: Հարցին ավելի մեծ ուշադրություն է դարձվում 1920-ական թվականների երկրորդ կեսից սկսած,

²⁶⁶ Նույն տեղում:

²⁶⁷ Տե՛ս նույն տեղում, գ. 63, թ. 7:

²⁶⁸ Տե՛ս ՀՍԽՀ «Որենքների յեվ կարգադրությունների ժողովածու», Բաժին II, N 1, հունվար-մարտ 1929, էջ 22:

²⁶⁹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 128, ց. 1, գ. 313, թ. 84 և շրջ.:

երբ հստակ միջոցառումներ են ձեռնարկվում կատարման վերահսկման գործի կազմակերպման արդյունավետության բարձրացման ուղղությամբ:

1926 թ. նոյեմբերի 10-ին ՀՍԽՀ Ժողկոմխորհը և Կենտգործկոմը որոշում են ընդունում ՀՍԽՀ հիմնարկների կողմից Անդրկենտգործկոմի, Անդրժողկոմխորհի, Անդրգերտնտխորհի, Հայկենտգործկոմի, Հայժողկոմխորհի և Հայգերտնտխորհի հանձնարարությունների կատարման մասին: Որոշումը գերատեսչությունների ուշադրությունը հրավիրում էր հանձնարարությունների կատարման ժամկետները ճշտորեն պահպանելու հարցի վրա: Հանձնարարվում էր նաև գերատեսչություններին իրենց աշխատակազմերի գործերի կառավարիչներից, կոլլեգիաների քարտուղարներից կամ այլ պատասխանատու աշխատակիցներից մեկին նշանակել հանձնարարությունների կատարման վերահսկիչ և պատասխանատու: Միաժամանակ հանձնարարվում էր ԲԳՏ-ին պարբերաբար հետազոտություն կատարել՝ հիմնարկների կողմից նշված որոշման կենսագործման հանգամանքները ստուգելու համար²⁷⁰:

Հետևելով վերը նշված որոշմանը՝ ԲԳՏ-ն 1927 թ. ապրիլի 6-7-ին հետազոտություն է կատարում 6 ժողկոմատներում (առևտրի, հողագործության, սոցիալական ապահովության, ներքին գործերի, լուսավորության և արդարադատության)՝ ճշտելու, թե որքանով են նրանք կատարել ՀՍԽՀ Կենտգործկոմի, Գերտնտխորհի և Ժողկոմխորհի կարգադրիչ նիստի որոշումներն ու հանձնարարությունները: Հետազոտության արդյունքներով գրանցվեցին վերադաս մարմինների որոշումների կատարման գործի անբավարար արդյունքներ: Այսպես՝ հետազոտող տեսուչը Ն. Մամուլյանը եզրակացնում էր, որ «հետազոտված ժողկոմատներից և վոչ մեկը, բացի հողժողկոմատից, գաղափար չունի կամ լավ դեպքում աղոտ գաղափար ունի ՀՍԽՀ Կենտգործկոմի նոյեմբերի 10-ի դեկրետի մասին, որպիսի հանգամանքը ապացուցում է, վոր ժողկոմատները չեն հետեւում վերադաս պետական մարմինների վորոշումներին ու հաշվառման չեն յենթարկում այդպիսիք՝ պատշաճ դեպքում գործադրելու համար»²⁷¹: Ի հետևումն կատարված հետազոտության՝ 1927 թ. ապրիլի 9-ին ՀՍԽՀ Ժողկոմխորհը և Գերտնտխորհը որոշում են ընդունում՝ հանձնարարելով բոլոր հիմնարկներին նշանակել

²⁷⁰ Տե՛ս «Խորհրդային Հայաստան», 3 դեկտեմբերի 1926, N 278, էջ 4:

²⁷¹ ՀԱԱ, ֆ. 128, ց. 1, գ. 191, թ. 37:

պատասխանատու աշխատակիցներ, որոնք պետք է պարտավորվեին հսկել իրենց հիմնարկներին տրված հանձնարարությունների կատարումը²⁷²:

Կատարման ստուգման գործի բարելավմանն են ձեռնամուխ լինում Համամիութենական կենտրոնական մարմինները: 1927 թ. հուլիսի 29-օգոստոսի 9-ը կայացած ՀամԿ(բ)Կ Կենտկոմի և ԿՎՀ միացյալ լիազումար նիստը, քննարկելով հարցը, նախ արձանագրում է, որ «կատարման վերահսկողությունն ու ստուգումը շարունակում են մնալ մեր ամբողջ պետական մեքենայի աշխատանքի ամենից ավելի թույլ օղակը», ապա հանձնարարում է ԲԳՏ-ին ուժեղացնել և զարգացնել կուսակցական ու կառավարական որոշումների կատարման ստուգման աշխատանքը²⁷³:

Խնդրի կարգավորման հարցը առավել սրությամբ քննարկվում է ՀամԿ(բ)Կ 16-րդ կոնֆերանսում և ՀամԿ(բ)Կ 16-րդ համագումարում:

1929 թ. ապրիլի 23-29-ը կայացած ՀամԿ(բ)Կ 16-րդ կոնֆերանսում ընդգծվում է, որ «փաստական կատարման ստուգումը դառնում է պետական ապարատի բարելավման ամբողջ աշխատանքի ամենակարևոր մասը»²⁷⁴: Համաձայն կոնֆերանսում ընդունված բանաձևի՝ «Կատարման ստուգման և հեղափոխական օրինականության պահպանման նկատմամբ սխտեմատիկ հսկողություն սահմանելը պետք է հանդիսանա կուսակցական, տնտեսական և սովետական բոլոր աստիճանի մարմինների կարևորագույն խնդիրը»²⁷⁵: Կոնֆերանսը որպես հարցի կարգավորման միջոց առաջարկում է ձեռնարկությունների օրինակով հիմնարկություններում ևս կազմակերպել ժամանակավոր վերահսկիչ հանձնաժողովներ, որոնց գլխավոր խնդիրը պետք է լիներ խորհրդային օրենքների և կուսակցական հրահանգների կատարման ստուգումը:

ՀամԿ(բ)Կ 16-րդ համագումարը, որը կայացել է 1930 թ. հունիսի 26-հուլիսի 13-ը, անդրադառնալով կատարման ստուգման հարցին, որոշում է հանձնարարել ԿՎՀ-ԲԳՏ-ին «անկախ ծագումից, պաշտոնից և նախկին ծառայություններից, վճռականորեն պաշտոններից հանել այն աշխատողներին, ովքեր ամենայն ճշտությամբ և

²⁷² Տե՛ս նույն տեղում, թ. 42:

²⁷³ Տե՛ս ՍՄԿԿ-ն որոշումներում, հ. 4, էջ 265-266:

²⁷⁴ Նույն տեղում, էջ 625:

²⁷⁵ Նույն տեղում, էջ 626:

բարեխղճությամբ չեն կատարում կուսակցության և կառավարության դիրեկտիվները»²⁷⁶:

Կատարման ստուգման գործի կազմակերպմանը մեծ ուշադրություն է դարձվում, բնականաբար, նաև Խորհրդային Հայաստանում: Ակտիվ քայլեր են կատարվում ժամանակավոր վերահսկիչ հանձնաժողովներ կազմակերպելու ուղղությամբ: 1928 թ. օգոստոսի 31-ին Հայաստանի Արհմիությունների Խորհրդին ԱՍՖԽՀ Արհմիությունների Խորհրդից հաղորդվում է. «.... նպատակահարմար ենք համարում և շատ օգտակար ու անհրաժեշտ կազմակերպելու ժամանակավոր վերահսկիչ հանձնաժողովներ»²⁷⁷: Համաձայն տրված ցուցումի՝ Հայաստանում սկսվում են ժամանակավոր վերահսկիչ հանձնաժողովների կազմակերպման աշխատանքները: Ժամանակավոր վերահսկիչ հանձնաժողովներ են ձևավորվում Սարդարապատի ոռոգման ջրանցքի աշխատանքների ստուգման համար, Ալավերդու և Զանգեզուրի պղնձի գործարաններում, Լենինականի տեքստիլ գործարանում և մի շարք այլ ձեռնարկություններում²⁷⁸:

1929 թ. հունվարի 14-ին ՀԱՄԿ(Բ)Կ ԿՎՀ Նախագահության և ԽՍՀՄ ԲԳՏ կոլլեգիայի համատեղ նիստում հաստատվում է հիմնարկություններում ժամանակավոր վերահսկիչ հանձնաժողովներ կազմակերպելու կարգը, որի համաձայն՝ ժամանակավոր վերահսկիչ հանձնաժողովների գլխավոր խնդիրն էր օրենքների և կուսակցական հրահանգների կատարման ստուգումը: Ժամանակավոր վերահսկիչ հանձնաժողովները կազմակերպվելու էին ԲԳՏ առաջարկությամբ, ձեռնարկությունների նախաձեռնությամբ, առանձին աշխատողների կամ աշխատավորական կազմակերպությունների առաջարկությամբ: Բոլոր այն դեպքերում, երբ հանձնաժողովը չէր կազմակերպվելու ԲԳՏ առաջարկությամբ, պետք է նախապես այդ մասին տեղեկացվեր վերջինին՝ զուգահեռ հանձնաժողովներ կազմակերպելուց խուսափելու համար: Ժամանակավոր վերահսկիչ հանձնաժողովները կազմվելու էին 5-11 անդամներից: Յուրաքանչյուր հիմնարկությունում կարող էր ձևավորվել մեկ ժամանակավոր վերահսկիչ հանձնաժողով ոչ ավել քան 2 շաբաթվա ժամկետով:

²⁷⁶ Նույն տեղում, հ. 5, էջ 186:

²⁷⁷ ՀԱԱ, ֆ. 128, ց. 1, գ. 325, թ. 42:

²⁷⁸ Տե՛ս նույն տեղում:

Ժամանակավոր վերահսկիչ հանձնաժողովում որպես փորձագետներ կարող էին ընդգրկվել տարբեր մասնագիտությունների տեր անձինք²⁷⁹:

Հիմնարկներում ժամանակավոր վերահսկիչ հանձնաժողովներ կազմակերպելու առնչությամբ Հայաստանի Արհմիությունների խորհրդի նախագահությունը 1929 թ. սեպտեմբերի 7-ին որոշում է իբրև փորձ ժամանակավոր վերահսկիչ հանձնաժողովներ կազմակերպել Խորհրդային առևտրի ծառայողների և Գյուղանտառի հիմնարկներում²⁸⁰:

1929 թ. մարտի 21-ին ԲԳՏ ժողկոմատի կոլլեգիան որոշում է ընդունում բարձրագույն օրենսդրական մարմինների որոշումների կատարման ստուգման կարգի մասին: Փաստաթղթի համաձայն՝ ժողկոմխորհի գործերի կառավարչությունը պետք է միջոցներ ձեռնարկեր ժողկոմատների կողմից իրենց տրված հանձնարարությունները ժամանակին կատարումը ապահովելու համար՝ սահմանելով հստակ ժամկետներ: Եթե հանձնարարություն էր տրվում մի քանի ժողկոմատներին միաժամանակ, ապա նրանցից մեկի վրա պետք է դրվեր կատարման պատասխանատվությունը: Սահմանվում էին նաև հանձնարարությունները ստանալու, գրանցելու, համապատասխան մարմնին փոխանցելու, կատարման մասին հիմնարկության ղեկավարին զեկուցելու հարցերը²⁸¹:

1929 թ. ապրիլի 24-ին բարձրագույն օրենսդրական մարմինների որոշումներն ու հանձնարարություններն կատարելու հարցը քննարկման առարկա է դառնում ԱՍՖԽՀ ԲԳՏ ժողկոմատի կոլլեգիայի նիստում: Այստեղ որոշվում է, որ հանձնարարությունների տրման ժամանակ պետք է հաստատել կատարման հստակ ժամկետներ, փոխանցման ժամանակը կրճատելու նպատակով հանձնարարությունները հանրապետական կազմակերպություններին հանձնել ոչ թե ժողկոմխորհի միջոցով, այլ անմիջականորեն, հանրապետական բոլոր կազմակերպություններին առաջարկել իրենց մարմիններում մտցնել կատարմանը հետևող պատասխանատու անձի ինստիտուտ, հանձնարարել պետմարմիններին մշակել իրենց ներքին

²⁷⁹ Տե՛ս նույն տեղում, գ. 358, թ. 7 և շրջ.:

²⁸⁰ Տե՛ս նույն տեղում, գ. 358, թ. 6:

²⁸¹ Տե՛ս նույն տեղում, գ. 45, թթ. 13-14:

աշխատակազմում բարձրագույն օրենսդրական մարմինների հանձնարարությունների կատարման կարգի մասին հրահանգ²⁸²:

1929 թ. մայիսի 30-ի ՀՍԽՀ ԲԳՏ կոլլեգիայի որոշմամբ բարձրագույն օրենսդրական մարմինների հանձնարարությունները ժամանակին կատարելու պատասխանատվությունը դրվում էր ԿՎՀ-ԲԳՏ կազմակերպա-հրահանգչական բաժնի ղեկավարի վրա²⁸³:

Քննարկվող ժամանակահատվածում խնդիրներ կային նաև ԲԳՏ-ի կողմից հետազոտության ենթարկված մարմիններին տրված հրահանգների և առաջարկությունների կատարման հարցում: Խնդրի կարգավորման նպատակով 1929 թ. մշակվում է հրահանգ՝ ուղղված արհեստակցական կազմակերպություններին և ԲԳՏ մարմիններին: Ըստ հրահանգի՝ ԲԳՏ որոշումներն այդուհետ պետք է ուղարկվեին ոչ միայն հիմնարկների վարչություններին, այլ նաև կուսբջիջներին, ֆաբրիկա-գործարանային կոմիտեներին և արհմիություններին, որոնք պարտավորվում էին հետևել որոշումների կատարման ընթացքին: Ժամանակավոր վերահսկիչ հանձնաժողովները նույնպես պետք է հետևեին ԲԳՏ որոշումների կատարմանը, ինչպես նաև չկատարման դեպքեր հայտնաբերելու դեպքում պետք է պարզեին դրանց պատճառները²⁸⁴:

Կատարման ստուգման կարևորությունը հատուկ շեշտադրվում է 1930 թ. մայիսի 24-28-ը կայացած ՀԿ(Բ)Կ 7-րդ համագումարում: Այսպես՝ համագումարի ընդունած որոշման մեջ ասվում է. «Կատարման ստուգումը դարձնել ԿՎՀ-ԲԳՏ վողջ աշխատանքի կենտրոն, սիստեմատիկաբար հետևել վոչ միայն կուսակցական դիրեկտիվների և կառավարական վորոշումների արագ և ճշգրիտ իրագործմանը, դիրեկտիվները չիրագործելու պատճառների վերացմանը, այլ և հենց այդ դիրեկտիվների ճշտությունը պրակտիկ փորձում ստուգելուն: Կատարումը ստուգելու փորձը պետք է հիմք ծառայի սիստեմատիկաբար բարեփոխելու և բարելավելու վողջ պետական և տնտեսական ապարատը»²⁸⁵: Այսպիսով՝ այս որոշմամբ ոչ միայն կարևորվում է կատարման ստուգման անհրաժեշտությունը, այլ նաև զարգացվում է

²⁸² Տե՛ս նույն տեղում, թ. 38:

²⁸³ Տե՛ս նույն տեղում, թ. 15:

²⁸⁴ Տե՛ս նույն տեղում, գ. 48, թ. 14:

²⁸⁵ ՀԿ(Բ)Կ 7-րդ համագումարի որոշումները, էջ 25:

հետադարձ կապի սկզբունքը, այն է՝ ստուգել որոշումների համապատասխանությունը եղած պայմաններին և ժողովրդի շրջանում դրանց ընդունելությունը:

Խնդրի կարևորության մասին է վկայում 1931 թ. փետրվարի 10-ին Ժողկոմխորհին կից Կատարման հանձնաժողովի ստեղծումը, որի ուշադրության առանցքում պետք է լիներ կատարման ստուգումը: Վերջինը, սակայն, ուներ կադրային լուրջ խնդիր, որի կարգավորմանն էր միտված Կատարման հանձնաժողովի 1932 թ. օգոստոսի 25-ին ընդունած որոշումը: Արձանագրելով անհրաժեշտ քանակի և որակի աշխատողների բացակայության հանգամանքը՝ որոշվում է պարտավորեցնել բոլոր հիմնարկներին, ձեռնարկություններին, կազմակերպություններին կատարման ստուգման գծով աշխատողներին պաշտոնից հեռացնել կամ այլ աշխատանքի փոխադրել միայն ԲԳՏ ժողկոմատի հետ համաձայնեցնելուց հետո²⁸⁶:

1931 թ. հունիսի 23-ին ՀՍԽՀ Ժողկոմխորհը որոշում է ընդունում պետական մարմիններում և տնտեսական ու կոոպերատիվ կազմակերպություններում կառավարության դիրեկտիվների կատարումն ստուգելու մասին: Այս որոշմամբ առաջարկվում էր հիմնարկներին և կազմակերպություններին իրենց աշխատակազմից ընտրել մեկին, որի վրա կդրվեր կատարման վերահսկման պատասխանատվությունը: Առաջարկվում էր նաև, որ ժողկոմատները, հիմնարկներն ու կազմակերպությունները իրենց ապարատներում կազմակերպեն կատարումն ստուգող խմբակ կամ սեկտոր՝ ԲԳՏ-ի որոշած հաստիքով²⁸⁷:

1933 թ. հունիսի 5-ին ՀՍԽՀ Ժողկոմխորհին կից Կատարման հանձնաժողովը նոր որոշում է ընդունում «Պետական հիմնարկներում, տնտեսական յեվ կոոպերատիվ կազմակերպություններում կատարման ստուգման վարչությունների սեկտորների յեվ խմբակների աշխատանքը կանոնավորելու մասին»: Որպես առկա թերություններ են մատնանշվում որակյալ և կայուն կադրերի բացակայությունը, կատարման ստուգման օղակների նկատմամբ Կատարման հանձնաժողովի քարտուղարության և ԲԳՏ թույլ հսկողությունը: Որպես լուծում՝ առաջարկվում է հստակորեն կատարել կատարման ստուգման վերաբերյալ առկա բոլոր որոշումները²⁸⁸:

²⁸⁶ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 128, ց. 1, գ. 55, թ. 14 շրջ.:

²⁸⁷ Տե՛ս ՀՍԽՀ «Որենքների յեվ կարգադրությունների ժողովածու», N 2, ապրիլ-հունիս 1931, էջ 319-320:

²⁸⁸ Տե՛ս «Խորհրդային Հայաստան», 28 հունիսի 1933, N 114, էջ 4:

Կատարման ստուգման աշխատանքների դրությունը և սեկտորների հետագա անելիքները քննարկելու համար 1933 թ. սեպտեմբերի 19-ին հրավիրվում է կատարման ստուգման սեկտորների վարիչների խորհրդակցություն: Սեկտորների աշխատանքների բարելավման և աշխատողների որակավորման բարձրացման նպատակով առաջարկվում է կազմակերպել հատուկ կուրսեր, սեկտորներին տրամադրել հիմնարկների մյուս սեկտորների աշխատանքի ծրագրերը, կազմակերպել հսկիչ կետեր, աշխատողներին չծանրաբեռնել իրենց պարտականությունների շրջանակներում չընդգրկված այլ հանձնարարություններով, հաճախակի կազմակերպել սեկտորների վարիչների խորհրդակցություններ և այլն²⁸⁹:

Վերոհիշյալ միջոցառումները հետզհետե նպաստում են Կատարման հանձնաժողովի ամրապնդմանը, ինչպես նաև վերահսկողության գործը վերջինիս ձեռքում կենտրոնացնելուն:

Քննարկվող ժամանակահատվածում վերահսկողության համակարգին բնութագրական մյուս երևույթը այդ համակարգի ընդլայնումն էր: Վերահսկման-վերստուգման մարմիններ են ստեղծվում մի շարք ժողկոմատների ու հիմնարկների կից: Այս գործընթացի իրավական հիմքը դրվել էր դեռևս 1924 թ.: Սույն թվականի ապրիլի 8-ին ՀՍԽՀ Կենտգործկոմը և հուլիս 23-ին ՀՍԽՀ Ժողկոմխորհը որոշումներ են ընդունել, որոնցով սահմանվում էին պետհիմնարկներում և ձեռնարկություններում գերատեսչական վերստուգիչ մարմիններ, ստուգիչ հանձնաժողովներ և խմբակներ կազմակերպելու եղանակները: Համաձայն այդ որոշումների՝ պետհիմնարկներում և ձեռնարկություններում վերահսկիչ մարմին կազմակերպելու անհրաժեշտության դեպքում տվյալ հիմնարկը պետք է միջնորդություն ներկայացնի բարձրագույն օրենսդիր մարմնի առաջ՝ ծրագիրը նախապես ներկայացնելով ԲԳՏ քննության և ստանալով նրա եզրակացությունը²⁹⁰:

1927 թ. դրությամբ վերահսկման-վերստուգման մարմիններ էին գործում Գերտնտխորհին, հողժողկոմատին, ֆինժողկոմատին, Հայառին, Հայկոոպին, Հայգյուղկոոպին, «Շինարար» ակցիոներական ընկերությանը և մի շարք այլ հիմնարկների ու ձեռնարկությունների կից: Այս մարմինների գործողությունների

²⁸⁹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 128, ց. 1, գ. 479, թթ. 3-5:

²⁹⁰ Տե՛ս նույն տեղում, գ. 202, թ. 4:

բնագավառը, բնականաբար, սահմանափակվում էր միայն իրենց կազմակերպության գործունեության շրջանակով: Նրանք ունեին սահմանափակ թվով աշխատողներ: Այսպես՝ Գերտնտխորհի վերստուգիչ հանձնաժողովի օպերատիվ աշխատողների թվաքանակը 4 էր, հողժողկոմատինը և «Շինարար» ակցիոներական ընկերությանը՝ 2-ական, Հայառինը՝ 1: Փոքր-ինչ ավելի ընդարձակ էին Հայկոոպի (7 հոգի), Հայգյուղկոոպի (8 հոգի) և ֆինժողկոմատի (21 հոգի) համապատասխան մարմինների օպերատիվ աշխատողների թվաքանակը²⁹¹: Հասկանալի է, որ նման սահմանափակ աշխատակազմ ունեցող մարմինները չէին կարող իրենց առջև լուրջ նպատակներ դնել:

1928 թ. ԲԳՏ-ն հրահանգ է ստանում հետազոտության ենթարկելու վերահսկման-վերստուգման լիազորություններ ունեցող մարմինների աշխատանքները: Այս հետազոտությունների ընթացքում վերջինների աշխատանքներում ի վեր են հանվում մի շարք թերություններ: Հետազոտությունների արդյունքների հիման վրա կազմված եզրակացությունում նշվում է, որ համապատասխան մարմիններից միայն 3-ը (Գերտնտխորհ, ֆինժողկոմատ և Հայկոոպ) ունեին կանոնադրություններ, իսկ մնացածները գործում էին ըստ առանձին հրահանգների: Նրանցից շատերը չունեին աշխատանքային պլաններ, չէին պահպանում ստուգման և ուսումնասիրության անցկացման համար նախատեսված ընթացակարգերը, չէին կենսագործվում նրանց որոշումները, և, որ ամենաէականն էր, հստակ սահմանազատված չէին նրանց իրավասություններն ու գործունեության ոլորտները²⁹²:

Վերահսկման-վերստուգման մարմինների ցանցի ընդլայնումն իր հետ բերում է վերահսկողության աշխատանքների բազմակիություն և զուգահեռականություն, երբ մեկ հիմնարկը կամ ձեռնարկությունը ստուգման էր ենթարկվում տարբեր մարմինների կողմից մի քանի անգամ: Սա մի երևույթ էր, որը բերում էր վերահսկողության ուժերի անիմաստ վատնում և կատարված անիմաստ աշխատանք, ինչպես նաև վերահսկվող մարմինների աշխատանքներին չհիմնավորված բազմակի միջամտություն, նրանց աշխատանքների խոչընդոտում և ծանրաբեռնում: Բնականաբար, պետք է քայլեր ձեռնարկվեին այդ բացասական երևույթի վերացման ուղղությամբ:

²⁹¹ Տե՛ս նույն տեղում, գ. 283, թթ. 7-8:

²⁹² Տե՛ս նույն տեղում, գ. 313, թթ. 26-27 շրջ.:

1928 թ. հուլիսի 20-ին և օգոստոսի 21-ին Անդրկովկասի երկրամասային վերահսկիչ հանձնաժողովը և ԲԳՏ ժողկոմատը գրություններ են ուղարկում ՀՍԽՀ ԲԳՏ-ին՝ վերահսկողական աշխատանքներում առկա բազմակիությունը և զուգահեռականությունը վերացնելու նպատակադրմամբ: Այս փաստաթղթերում առկա բացասական երևույթի վերացման գլխավոր պայման էր համարվում վերահսկման-վերստուգման աշխատանքների միասնական պլանի կազմումը: Գերատեսչությունների վերահսկողության մարմիններն իրենց ծրագրերը պետք է մշակեին սահմանված ձևի համաձայն (ինչպիսիք էին պլանային քարտերը) և ներկայացնեին ԿՎՀ-ԲԳՏ-ին: Այդ ծրագրերի հիման վրա ԿՎՀ-ԲԳՏ-ն պետք է կազմեր միասնական պլան: Մյուս կարևոր պայմանն այն էր, որ յուրաքանչյուր ուսումնասիրության անցկացում պետք է նախապես թույլատրվեր համապատասխան ՎՀ-ԲԳՏ-ի կողմից, որին պետք է ներկայացվեր նախատեսվող հետազոտության ծրագիրը²⁹³:

1928 թ. սեպտեմբերի 3-ին ՀՍԽՀ ժողկոմխորհը որոշում է ընդունում գերատեսչությունների և հիմնարկների վերահսկման-վերստուգման աշխատանքները ԿՎՀ-ԲԳՏ ժողկոմատի հետ շաղկապելու մասին: Որոշմամբ սահմանվում է, որ վերահսկողա-հետազոտական բոլոր աշխատանքները պետք է նախատեսված լինեն տարեկան պլաններով, որոնցում տեղեկություններ պետք է լինեն հետազոտության նպատակի, ծավալի և առարկաների, աշխատանքների կատարման ժամկետների, վերստուգիչ հանձնաժողովների և վերահսկողական մարմինների կազմի մասին: Ինչ վերաբերում է արտապլանային ստուգումներին և հետազոտություններին, ապա նման դեպքերում պետք է նախապես տեղեկություն հաղորդվեր ԲԳՏ-ին՝ նրա հետ համաձայնեցնելու համար²⁹⁴:

Բազմակիության և զուգահեռականության խնդրի կարգավորմանն էր ուղղված 1929 թ. ՀՍԽՀ ԲԳՏ-ի ընդունած բացատրական որոշումը: Նախ արձանագրվում է, որ, չնայած կառավարական մի շարք որոշումներին ու կարգադրություններին²⁹⁵, նկատվում են ուսումնասիրությունների զուգահեռականության և բազմակիության բազմաթիվ

²⁹³ Տե՛ս նույն տեղում, գ. 325, թթ. 4 և 11:

²⁹⁴ Տե՛ս նույն տեղում, գ. 332, թթ. 58-59:

²⁹⁵ Որպես այդպիսիք նկատի են առնվում ԽՍՀՄ Կենտգործկոմի և Ժողկոմխորհի 1928 թ. ապրիլի 25-ի որոշումը, ԽՍՀՄ ԲԳՏ ժողկոմատի 1928 թ. մայիսի 30-ի հրամանը, ՀՍԽՀ Ժողկոմխորհի 1928 թ. սեպտեմբերի 3-ի որոշումը և ՀամԿ(Բ)Կ Կենտկոմի և ԿՎՀ-ի 1929 թ. ապրիլի 16-23-ը կայացած միացյալ լիազումար նիստի որոշումները:

դեպքեր: Այնուհետև որոշումը սահմանազատում է վերահսկողության մարմինների կողմից միութենական և հանրապետական նշանակության ձեռնարկությունների և հիմնարկների հետազոտության եղանակները: Ըստ որոշման՝ միութենական նշանակության ձեռնարկությունները կարող են ուսումնասիրվել ՀՍԽՀ վերահսկողական-ուսումնասիրման իրավունքներ ունեցող գերատեսչությունների կողմից բացառապես ԽՍՀՄ ԲԳՏ ժողկոմատի թույլտվությամբ և ՀՍԽՀ ԲԳՏ ժողկոմատի գիտությամբ (բացառություն է արվում հայտարարությունների և բողոքների քննարկման դեպքերը): Հանրապետական և տեղական նշանակության ձեռնարկությունները կարող են ուսումնասիրվել միայն ՀՍԽՀ ԲԳՏ-ի թույլտվությամբ: Ձեռնարկությունները մեկ տարվա ընթացքում կարող էին ուսումնասիրվել միայն մեկ անգամ, որի տևողությունը չպետք է գերազանցեր մեկ ամիսը: Հետազոտվող մարմիններից թույլատրվում էր պահանջել միայն այնպիսի փաստաթղթեր, որոնք անմիջականորեն վերաբերում էին ուսումնասիրության խնդիրներին ու նպատակներին²⁹⁶: Միևնույն ժամանակ բոլոր վերահսկողական մարմինները պետք է ԲԳՏ-ին ներկայացնեին իրենց կատարած յուրաքանչյուր ուսումնասիրության մասին եզրակացություններ և առաջարկություններ, ինչը հնարավորություն կտար ԲԳՏ-ին այդ նյութերի հիման վրա անհրաժեշտության դեպքում տնտեսության այս կամ այն ճյուղի դրության վերաբերյալ կազմելու վերջնական տեղեկագիր²⁹⁷:

ՀամԿ(Բ)Կ ԿՎՀ նախագահությունը և ԽՍՀՄ ԲԳՏ կոլլեգիան 1932 թ. հուլիսի 22-ին որոշում են ընդունում ձեռնարկությունների հետազոտման կարգի մասին, որը ևս անդրադառնում է հետազոտության իրականացման թույլտվության հարցին: Նշվում է, որ միութենական ժողկոմատների ենթակայությամբ գտնվող հիմնարկները կարող են հետազոտվել և ստուգվել միայն ՀամԿ(Բ)Կ ԿՎՀ-ի թույլտվությամբ, իսկ հանրապետական և տեղական նշանակության հիմնարկները՝ համապատասխան վերահսկիչ հանձնաժողովի թույլտվությամբ²⁹⁸:

1932 թ. ՀԿ(Բ)Կ 7-րդ համագումարին ՀԿ(Բ)Կ ԿՎՀ նախագահ Աղասի Գալոյանի ներկայացրած ԿՎՀ-ԲԳՏ հաշվետվությունից կարող ենք եզրակացնել, որ

²⁹⁶ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 128, ց. 1, գ. 313, թ. 79 և շրջ.:

²⁹⁷ Տե՛ս նույն տեղում, գ. 332, թ. 35:

²⁹⁸ Տե՛ս նույն տեղում, գ. 90, թ. 30:

զուգահեռականության և բազմակիության վերացման աշխատանքները տվել են իրենց դրական արդյունքները: Բազմատեսակ վերահսկողության դեմ պայքարի մասին խոսելով՝ Գալոյանը նշում է, որ «կատարված ստուգումները ցույց են տվել, վոր այս կանխորոշված կարգի շնորհիվ (խոսքը եռամսյակը մեկ վերահսկողության և հետազոտության իրավունք ունեցող, ինչպես նաև շահագրգռված կազմակերպությունների հետ հետազոտությունների միասնական պլան կազմելու մասին է - Գ.Կ.) վոչ մի արտադրական ձեռնարկություն չի հետազոտվել առանց ԲԳՏ թույլտվության»²⁹⁹:

Վերահսկողության իրականացման արդյունավետության բարձրացման նպատակով ԲԳՏ-ին կից կազմակերպվում են տարբեր ենթակառուցվածքներ: Այդ շարքում առաջիններից մեկը ԲԳՏ-ին կից գործած հանրապետական հաստիքային հանձնաժողովն է, որի գործունեության նպատակներն էին պետական մարմինների կառուցվածքի մշակումն ու հաստիքների պլանավորումը: ՀՍԽՀ Ժողկոմխորհի տնտեսական խորհրդակցության 1924 թ. դեկտեմբերի 20-ին կայացած նիստում որոշվում է ԲԳՏ-ին կից ստեղծել հանրապետական հաստիքային հանձնաժողով, որը կազմված էր լինելու ԲԳՏ ժողկոմից (հանձնաժողովի նախագահ), ԲԳՏ, Անդրկովկասի ֆինանսների ժողկոմատի Հայաստանի լիազորության, աշխատանքի ժողկոմատի և Հայաստանի արհեստակցական միությունների խորհրդի ներկայացուցիչներից³⁰⁰: ՀՍԽՀ Ժողկոմխորհի կարգադրիչ հանձնաժողովը 1925 թ. մարտի 6-ին որոշում է ընդունում, այն մասին, որ բոլոր պետական և տնտեսական հիմնարկների հաստիքները նախքան տնտեսական խորհրդակցության հաստատմանը ներկայացնելը պետք է ներկայացվեն ԲԳՏ-ին կից հաստիքային հանձնաժողովի քննությանը³⁰¹: Հանրապետական հաստիքային հանձնաժողովը պետք է զբաղվեր «պետական մատակարարման մեջ գտնվող հիմնարկների հաստիքների ինքնակրճատումով»³⁰²: Ընդ որում՝ կրճատումների հետևանքով չէր կրճատվելու աշխատավարձի ընդհանուր ֆոնդը, այլ տնտեսված գումարը թողնվելու էր հիմնարկի ղեկավարի տրամադրության

²⁹⁹ Գալոյան Ա., ԿՎՀ-ԲԳՏ հաշվետվությունը, էջ 59:

³⁰⁰ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 113, ց. 3, գ. 193, թ. 122:

³⁰¹ Տե՛ս նույն տեղում, գ. 194, թ. 30:

³⁰² Նույն տեղում, ց. 39, գ. 966, թ. 13:

տակ, որը կարող էր այն օգտագործել գործնական և արտադրական տարբեր նպատակներով:

Բացասական նշանակություն ունեւ այն երևույթը, որ 1926 թ. դրությամբ գործում էին 4 հանրապետական հաստիքային հանձնաժողովներ, որոնք առաջ էին բերում աշխատանքի անհամաձայնություն: 1926 թ. վերջին ՀԿ(Բ)Կ Կենտկոմը և ԿՎՀ նախագահությունը նման բազմազանությունը և ավելորդ ծախսատարությունը վերացնելու նպատակով հաստիքների կարգավորման գործը կենտրոնացնում են ԿՎՀ-ԲԳՏ-ի ձեռքում: Սակայն 1927 թ. ԲԳՏ-ն միջնորդություն է ներկայացնում ՀՍԽՀ Ժողկոմխորհի առաջ հանրապետական հաստիքային հանձնաժողովը վերացնելու մասին, որը Ժողկոմխորհի՝ մայիսի 18-ի նիստում արժանանում է հավանության³⁰³:

Կարևոր նախաձեռնություն էր ՀՍԽՀ ԲԳՏ-ին կից տեսչական խորհրդակցության կազմավորումը, որը նպատակ էր հետապնդելու որակավորման և ակտիվության բարձրացման միջոցով բարձրացնելու ԲԳՏ աշխատակիցների աշխատանքների արդյունավետությունը³⁰⁴: 1925 թ. դեկտեմբերի 5-ին տեսչական խորհրդակցության նիստում և 1926 թ. հունվարի 13-ին ԲԳՏ կոլլեգիայի նիստում քննվում և հաստատվում է տեսչական խորհրդակցության կանոնադրությունը: Համաձայն վերջինի՝ խորհրդակցության խնդիրներ էին համարվում ընթացիկ աշխատանքների մեթոդական ձևերի մշակումը, աշխատանքի արդյունավետությունը և աշխատակիցների որակավորումը բարձրացնելուն, վերջինի ինքնապատրաստմանը միտված միջոցառումների իրականացումը, աշխատանքի տեխնիկայի հնարավորինս բարելավումը: Այդ խնդիրների լուծման նպատակով պետք է կազմակերպվեին առանձին տեսչական խմբերի և տեսուչների կատարած աշխատանքների, աշխատանքի գիտական կազմակերպության հարցերի, մեթոդական եղանակների վերաբերյալ զեկուցումներ և բանավեճեր, տրվեին խորհրդային օրենքների և շինարարության մասին հաղորդումներ և այլն: Տեսչական խորհրդակցության ընդունած բոլոր որոշումները ենթական էին հաստատման ԲԳՏ կոլլեգիայի կողմից³⁰⁵: Խորհրդակցության ղեկավարման հարցը քննվում է ԲԳՏ կոլլեգիայի՝ 1926 թ.

³⁰³ Տե՛ս նույն տեղում, ց. 2, գ. 743, թ. 9:

³⁰⁴ Տե՛ս նույն տեղում, ք. 128, ց. 1, գ. 195, թ. 28:

³⁰⁵ Տե՛ս նույն տեղում, թ. 28 և շրջ.:

դեկտեմբերի 18-ին կայացած նիստում և որոշվում է, որ ղեկավարումը դրվելու է պետապարատի բարելավման խմբի վրա, որի ղեկավարը համարվելու էր տեսչական խորհրդակցության նախագահը: Նպատակահարմար համարվեց ձևավորել նախագահություն՝ կազմված նախագահից և 2 անդամից, որոնք ընտրվում էին խորհրդակցության կողմից: Խորհրդակցությունն իր նիստերը գումարելու էր ամիսը 1 անգամ³⁰⁶:

Կառավարման տեխնիկայի բարելավումը գիտական մեթոդների պահանջների համապատասխան կատարելու նպատակով ԲԳՏ-ին կից կազմավորվում է ՆՕՏ-ը (ռուս.՝ Научная организация труда, հայ.՝ Աշխատանքի գիտական կազմակերպություն)³⁰⁷: 1925 թ. ԲԳՏ-ին կից հրավիրվում է խորհրդակցություն՝ ՆՕՏ-ի կառուցվածքային խնդիրների քննարկման համար: Խորհրդակցությունը որոշում է ՆՕՏ-ի բյուրոյին հանձնարարել ստեղծել նոր բջիջներ, արտադրական հանձնաժողովներին կից կազմակերպել ՆՕՏ-ի սեկցիաներ (գործել են կազմակերպչական, արտադրության և աշխատանքի, վարչական, առևտրական, հաշվապահության ու հաշվետվության, քարոզչա-հրատարակչական սեկցիաները): ՆՕՏ-ի ընդհանուր հրահանգավորումը դրվում է պետապարատի բարելավման խմբի վրա: ՆՕՏ-ի բյուրոն կազմվելու էր 5 հոգուց, որոնցից երեքը լինելու էին պետապարատի բարելավման խմբից, մեկական՝ Արհմիության խորհրդից և Գերտնտխորհից: Հետաքրքիր էր այն հանգամանքը, որ որոշվել էր խնդրել Երևանի պետական համալսարանին կազմակերպել «ՆՕՏ-ի առարկաների դասատվություն», որին պետք է հաճախեին նաև ՆՕՏ-ի բջիջների անդամները³⁰⁸:

ԲԳՏ-ին կից գործել է նաև հաշվային խորհուրդ: Վերջինիս կանոնադրությունը հաստատվել է Ժողկոմխորհի կողմից 1925 թ. դեկտեմբերի 30-ին³⁰⁹: Հաշվային խորհուրդը հսկողություն էր իրականացնելու հիմնարկների հաշվային-հաշվապահական աշխատանքների վրա:

Պետական մարմինների աշխատանքների բարելավման կողքին ԲԳՏ-ն թիրախավորել է նաև սեփական աշխատանքների կառուցման գործը: 1925 թ. որոշվում

³⁰⁶ Տե՛ս նույն տեղում, գ. 300, թ. 57:

³⁰⁷ Տե՛ս Խորհրդային Հայաստան: Հինգ տարի, 1920-1925, էջ 403:

³⁰⁸ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 128, ց. 1, գ. 195, թ. 8 և շրջ.:

³⁰⁹ Տե՛ս նույն տեղում, ֆ. 113, ց. 3, գ. 196, թ. 58 շրջ.:

է ԲԳՏ կոլլեգիային կից ստեղծել ԲԳՏ ժողկոմատի կառավարման տեխնիկայի բարելավման կազմակերպական բյուրո: Կազմբյուրոյի նպատակն էր ԲԳՏ կառուցվածքի ու գործունեության մշտական ուսումնասիրությունը և կատարելագործումը³¹⁰: Կազմբյուրոյի խնդիրներն էին աշխատանքի և նրա համակարգման, հաշվետվության և վերահսկման գոյություն ունեցող ձևերի մշտական ուսումնասիրությունը, գործերի կազմակերպման, ԲԳՏ մարմինների կազմակերպական կառուցվածքի ռացիոնալացման ծրագրերի մշակումը, նախագծերի կենսագործումը: Կազմբյուրոն իրավունք ուներ անմիջականորեն կապվելու հիմնարկների բոլոր բաժինների ու միավորների հետ և նրանցից ստանալու նյութեր, հետևելու կազմբյուրոյի հաստատած նախագծերի կենսագործմանը, հանդես գալու նախագծերի քննարկման և աշխատակիցների գործնական առաջարկություններն ու եզրակացությունները լսելու համար խորհրդակցություն հրավիրելու նախաձեռնությամբ, գրականության, սարքավորումների, նյութերի և այլնի ձեռքբերման համար միջոցների առանձնացման հրահանգավորմամբ՝ հատուկ աշխատանքների կամ փորձաքննության համար հրավիրելու ժամանակավոր աշխատակիցների և այլն: Պարտավոր էր ուսումնասիրել ժողկոմատի բաժինները և նրանց գործողությունները, կազմել նրանց կատարելագործման նախագծեր, հրահանգավորել նախագծեր իրականացնող աշխատակիցներին, հաշվետվություն տալ կոլլեգիային և այլն³¹¹:

Կազմբյուրոյի աշխատանքների առավել կանոնավորմանն էր ուղղված վերջինի աշխատանքների արդյունավետության բարձրացման վերաբերյալ 1926 թ. ընդունված հրահանգը: Այս փաստաթուղթը նպատակ ուներ բարձրացնելու աշխատանքների թափանցիկությունը և հստակությունը: Այն անդրադառնում էր կազմբյուրոյի կողմից գործադրվող կրճատումների և ներգրավումների իրականացման ձևերին, աշխատանքների կատարման ընթացքի կանոնավորմանը, գումարների տեղաշարժի մասին տեղեկությունների կազմմանը, կազմբյուրոյի կատարած աշխատանքների գնահատման եղանակներին³¹²:

³¹⁰ Տե՛ս նույն տեղում, ֆ. 128, ց. 1, գ. 193, թ. 15:

³¹¹ Տե՛ս նույն տեղում, թթ. 15-17:

³¹² Տե՛ս նույն տեղում, թթ. 21-23:

Վերահսկողության և ստուգման աշխատանքների արդյունավետության բարձրացման գործում կարևորվում էր տարբեր մասնագիտությունների տեր անձանց ներգրավումն այդ աշխատանքներում: Այս առումով նշանակալի իրողություն էր ԲԳՏ-ին կից մասնագետների ակտիվի ձևավորումը: 1929 թ. ապրիլին ԽՍՀՄ ԲԳՏ ժողկոմատին կից ձևավորվում է մասնագիտական ակտիվ, որը բաղկանում էր 8 հոգուց: Ակտիվում ընդգրկված մասնագետների թիվը հուլիսին հասնում է 120-ի, իսկ օգոստոսին՝ 330-ի: Խորհրդային հանրապետություններում նմանատիպ ակտիվների կազմավորումը խթանելու նպատակով 1929 թ. հուլիսի 4-ին ՀամԿ(Բ)Կ ԿՎՀ-ն նամակ է ուղարկում հանրապետությունների վերահսկողության մարմիններին՝ առաջարկելով տեղերում կազմակերպել մասնագետների ակտիվներ³¹³: 1929 թ. օգոստոսի 20-ին Հայաստանի շինարարների միության ինժեներա-տեխնիկական սեկցիայի հանրապետական բյուրոն առաջարկում է շինարարության կատարելագործման նպատակով ԲԳՏ-ին կից կազմակերպել ինժեներների և տեխնիկների ակտիվ, որի մեջ ընդգրկվելու էր բյուրոյի ամբողջ կազմը³¹⁴: 1929 թ. սեպտեմբերի 19-ին ՀՍԽՀ ԲԳՏ կոլլեգիան որոշում է ստեղծել մասնագետների ակտիվ՝ ԲԳՏ կողմից կատարվող ստուգման աշխատանքներում ներգրավելու համար: Այն պետք է կազմավորվեր հասարակական հիմունքներով: Մասնագետները կցվելու էին ԲԳՏ համապատասխան խմբերին, որոնց ղեկավարները պետք է նրանց ծանոթացնեին ԲԳՏ ծրագրերի և աշխատանքների մեթոդներին, ներգրավեին ծրագրերի մշակման գործընթացում: Մասնագետների ակտիվի ընդհանուր ղեկավարման, նրանց ներգրավման ու խմբերի մեջ բաժանման գործերը դրվում էին ԲԳՏ կազմակերպա-հրահանգչական բաժնի ղեկավարի վրա³¹⁵:

1929 թ. հոկտեմբերի 17-ին գումարվում է մասնագետների ակտիվի առաջին կազմակերպական խորհրդակցությունը, որտեղ որոշվում է մասնագետների գիտելիքները և փորձը ծառայեցնել կապիտալ շինարարության բարելավմանն ու էժանացմանը, շինարարության տեմպերի արագացմանն ու նմանատիպ այլ ձեռքբերումների համար: Ակտիվում ընդգրկվում էին Ինժեներա-տեխնիկական

³¹³ Տե՛ս Химович Е., Режим экономии в СССР: ЦКК-РКИ в борьбе за режим экономии и рационализацию общественного производства и управления (1926-1934 гг.), Ростов-на-Дону, 1989, էջ 66:

³¹⁴ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 128, ց. 1, գ. 48, թ. 10:

³¹⁵ Տե՛ս նույն տեղում, թ. 4 և շրջ.:

սեկցիայի կողմից ներկայացված 27 մասնագետներ, որոնցից 12-ը ինժեներներ էին, 10-ը՝ տեխնիկներ, 4-ը՝ ճարտարապետներ, 1-ը՝ տնտեսագետ³¹⁶:

Գյուղատնտեսական հարցերի ուսումնասիրման համար նույնպես ներգրավվում են համապատասխան մասնագիտություններ ունեցող անձինք՝ գյուղատնտեսներ, անտառապահներ, սեյսմոլոգներ՝ թվով 22 մարդ: Վերջինները ներկայացվել էին Հողագործության և անտառների միության կողմից³¹⁷:

1930 թ. հունվարի 17-ին ԽՍՀՄ ԿՎՀ-ԲԳՏ կազմակերպա-հրահանգչական բաժնի ղեկավարը շրջաբերական է ուղղում բոլոր մարզային, երկրամասային և հանրապետական ՎՀ-ԲԳՏ-ներին՝ կոչ անելով ակտիվացնելու մասնագետների ակտիվի աշխատանքները: Համաձայն շրջաբերականի՝ ակտիվը կատարելու էր ուսումնասիրություններ ինչպես ԲԳՏ խմբերի հանձնարարությամբ, այնպես էլ սեփական նախաձեռնությամբ: Մասնագետները կարող էին առաջ քաշել հարցեր, որոնք կարիք էին զգում իրենց ուսումնասիրության, ներկայացնել առաջարկություններ դրանց լուծման համար: Անհրաժեշտության դեպքում ակտիվը կարող էր ընտրել բյուրո՝ աշխատանքները ղեկավարելու համար³¹⁸:

1929 թ. ԲԳՏ կազմակերպա-հրահանգչական բաժնին կից ստեղծվում է տեղեկատվական բյուրո, որի դերը կարևոր էր ինչպես կուսակցական և պետական վերահսկողության մարմինների միջև փոխադարձ կապի և համագործակցության ապահովման գործում, այնպես էլ ԿՎՀ-ԲԳՏ գործունեության մասին տեղեկությունների տրամադրման ու տարածման հարցում³¹⁹:

1931 թվականից ԲԳՏ-ին կից գործել է նաև գների տեսչություն: Վերջինս հսկողություն է սահմանել գների կայունության, սահմանված գների պահպանման, ապրանքների գնման և վաճառման ընթացքում գների ճշտության, ապրանքների գների իջեցման, ինչպես նաև չափ ու կշռի և մաքուր քաշի կիրառման, ապրանքների որակի և մաքրության պահպանման, սպասարկման որակի և նմանատիպ այլ հարցերի վրա:

³¹⁶ Տե՛ս նույն տեղում, թ. 2:

³¹⁷ Տե՛ս նույն տեղում, թ. 2 և շրջ.:

³¹⁸ Տե՛ս նույն տեղում, գ. 60, թ. 16:

³¹⁹ Տե՛ս Պողոսյան Շ., նշվ. աշխ., էջ 123:

Այսպիսի կառուցվածքով ԿՎՀ-ԲԳՏ ժողկոմատն իր գործունեությունը շարունակում է մինչև 1934 թ. սկիզբը: 1934 թ. հունվարի 26-փետրվարի 10-ը կայացած ՀամԿ(բ)Կ 17-րդ համագումարը որոշում է ընդունում վերացնել ԿՎՀ-ԲԳՏ ժողկոմատը: Որոշման մեջ ասվում է. «ԲԳՏ ժողկոմատը, որն արդեն կատարել է իր դրական դերը, վերացնել և նրա ապարատը հանձնել ՍՍՀ Միության ժողկոմխորհի սովետական վերահսկողության հանձնաժողովին»³²⁰: ԲԳՏ-ից առանձնացված ԿՎՀ-ի մասով որոշվում է. «Կենտրոնական վերահսկիչ հանձնաժողովը վերակազմել կուսակցության համագումարի կողմից ընտրվող՝ ՀամԿ(բ)Կ Կենտկոմին կից կուսակցական վերահսկողության հանձնաժողովի»³²¹: Նման որոշումը, կարծում ենք, պայմանավորված էր ոչ այնքան վերահսկողության համակարգի «ակնհայտորեն հնացած» լինելով, ինչպես այն բնորոշվեց Ստալինի կողմից 17-րդ համագումարում³²², որքան անձի պաշտամունքի հաստատմամբ: Չէ որ ԿՎՀ-ԲԳՏ նպատակներից մեկն էլ մեկ անձի կամ մեկ մարմնի ձեռքում բացարձակ իշխանության կենտրոնացում թույլ չտալն էր, ինչն էլ, անշուշտ, խանգարում էր անձի պաշտամունքի արմատավորմանը:

ՀԿ(բ)Կ-ն պետա-կուսակցական վերահսկողության ժողկոմատի վերակառուցման հարցը քննարկում է իր 9-րդ համագումարում: «ՀԿ(բ)Կ 9-րդ համագումարն ամբողջությամբ և լիովին հավանություն ե տալիս ընկ[եր] Կազանովիչի թեզերին [ներկայացված] կուսակցության (ՀամԿ(բ)Կ - Գ.Կ.) 17-րդ համագումարում, մասնավորապես վերահսկիչ մարմինների վերակառուցման նկատմամբ»³²³:

1934 թ. ապրիլի 2-ին ՀՍԽՀ Կենտգործկոմը, հիմք ընդունելով ԽՍՀՄ Կենտգործկոմի և ժողկոմխորհի՝ 1934 թ. փետրվարի 11-ի «ԽՍՀՄ ԺԿԽ-ին առընթեր խորհրդային վերահսկողության հանձնաժողով կազմակերպելու մասին» որոշումը, որոշում է վերացնել Բանվորա-գյուղացիական տեսչության ժողկոմատը³²⁴:

Այսպիսով՝ 1925-1934 թթ. իրականացվում են ԿՎՀ-ԲԳՏ կազմակերպա-կառուցվածքային մի շարք փոփոխություններ: Նախ քայլեր են կատարում ԿՎՀ և ԲԳՏ միաձուլումն ամբողջացնելու ուղղությամբ: Իրականացվում են փոփոխություններ ԿՎՀ-

³²⁰ ՍՄԿԿ-ն որոշումներում, հ. 6, էջ 173:

³²¹ Նույն տեղում, էջ 174:

³²² Տե՛ս Озеров Л., նշվ. աշխ., էջ 46:

³²³ ՀԿ(բ)Կ IX համագումարի սղագրական հաշվետվություն, էջ 453:

³²⁴ Տե՛ս ՀՍԽՀ «Որենքների յեվ կարգադրությունների ժողովածու», N 4, ապրիլ 1934, էջ 127-128:

ԲԳՏ ժողկոմատի կառուցվածքում. ստեղծվում են տեսչություններ և խմբեր: Ժողկոմատի աշխատանքների արդյունավետությունը բարձրացնելու նպատակով նրան կից ստեղծվում են մասնագիտացված նոր ենթակառուցվածքներ: Գործադրված քայլերը հնարավորություն են տալիս վերահսկողական ներուժը կիրառելու արդյունավետորեն՝ վերհսկման-վերստուգման աշխատանքներից հեռացնելով բազմակիությունն ու զուգահեռականությունը: Սակայն 1934 թ. ոչ միայն դադարեցվում է կուսակցական և պետական վերահսկողության մարմինների համատեղ աշխատանքը, այլ նաև կտրուկ իջեցվում է պետական վերահսկողության գլխավոր մարմնի կարգավիճակը՝ ժողկոմատից վերաժելով Ժողկոմխորհին կից գործող հանձնաժողովի:

2.2. ԿՎՀ-ԲԳՏ ժողկոմատի գործունեությունը

Կազմակերպորեն ամրապնդվելուն զուգահեռ՝ աստիճանաբար ընդլայնվում էին ԿՎՀ-ԲԳՏ գործունեության շրջանակները՝ ընդգրկելով նոր, կարևոր նշանակություն ունեցող ոլորտներ, բարձրանում ստուգումների կատարման որակը:

Հայաստանի վերահսկողության մարմինների ուշադրության կենտրոնում շարունակում էին մնալ խորհրդայնացումից հետո տնտեսության մեջ կարևոր նշանակություն ունեցող թեթև արդյունաբերության օբյեկտները: Այս շրջանակում 1925 թ. ստուգման են ենթարկվում կաշվի գործարանները: Արձանագրվում է, որ հումքի մատակարարումը կատարվում է անկանոն կերպով, գործարաններում աշխատանքի կազմակերպումը, կարգապահությունը, աշխատողների արտադրական որակները գտնվում են ցածր մակարդակի վրա, արտադրանքն իր մակարդակով զիջում է հարևան հանրապետությունների կաշվի արտադրանքին: ԲԳՏ ժողկոմատի կողմից եզրակացության հիման վրա վերակառուցման է ենթարկվում կաշվի արտադրությունը: Գործարանները համալրվում են տեխնիկական նոր միջոցներով, ձեռնարկվում են միջոցառումներ աշխատավորների որակավորման բարձրացման ուղղությամբ, ընդլայնվում են արտադրամասերը, հումքային պահուստի ստեղծման շնորհիվ կարգավորվում է հումքի մատակարարման հարցը, հումքի ձեռքբերման համար

պայմանագրեր են կնքվում Պարսկաստանի ու Թուրքիայի հետ և այլն³²⁵: 1925-1926 տնտեսական տարում կաշվի արտադրությունը հասնում է նախապատերազմյան ծավալի 99 տոկոսին³²⁶:

1925 թ. սկզբին ստուգման է ենթարկվում ծխախոտի գործարանը: Հետազոտման են ենթարկվում ծխախոտի հումքի որակի և մշակման, արտադրանքի ինքնարժեքի, արտադրության գործընթացի կազմակերպման, սպառման շուկայի, զարգացման հեռանկարների և այլ ուղղությունների վերաբերյալ բազմաթիվ հարցեր³²⁷:

Ինդուստրացման քաղաքականությամբ պայմանավորված ԿՎՀ-ԲԳՏ ժողկոմատը 1920-ական թվականների երկրորդ կեսին ավելի մեծ ուշադրություն է դարձնում արդյունաբերական ոլորտի վերահսկմանը: 1926-1927 տնտեսական տարում ժողկոմատը ուսումնասիրում է արդյունաբերության զարգացման պլաններն ու վերահսկիչ թվեր կազմելու գործի վիճակը, գործարանների ղեկավար անձնակազմի իրավունքների ու պարտականությունների, հաշվետվությունների պարզեցման և հնարավորինս կրճատման հարցերը, Խորհրդային Հայաստանում արդյունաբերական շինարարության վիճակը, Անտառտրեստի ու Երկոմտրեստի աշխատանքները, Լենինականի տեքստիլ գործարանի, տնայնագործական կոոպերացիայի, Հայբամբակկոմի, Պոլիգրաֆտրեստի աշխատանքները, արդյունաբերության ոլորտում խնայողության ռեժիմի կիրառումը և այլ ոլորտներ ու հարցեր:

Արդյունաբերական ձեռնարկություններում միանձնյա ղեկավարման հարցի դրվածքը պարզելու նպատակով հետազոտության ենթարկվեցին Երևանի գինու-կոնյակի «Արարատ» գործարանը և «Արարատ» տրեստը: Հետազոտության նպատակն էր վերացնել տարբեր օղակների լիազորությունների զուգահեռականությունը, անպատասխանատու գործողությունները, բարձրացնել գործարանի ղեկավարի անձնական պատասխանատվությունը: Արձանագրվում են մի շարք թերություններ. գործարանի ղեկավարը չէր օգտվում միանձնյա ղեկավարի իրավունքներից, խախտվել էր աստիճանական ենթակայության սկզբունքը, բազմաթիվ ավելորդ հաշվապահական

³²⁵ Տե՛ս Погосян Ш., Ленинский партийно-государственный контроль, «Գիտական աշխատությունների ժողովածու» ամսագիր, հտ. 28, Հասարակական գիտությունների սերիա, թողարկում N 1, Երևան, 1968, էջ 247-248:

³²⁶ Տե՛ս Խորհրդային Հայաստան: Հինգ տարի, 1920-1925, էջ 410:

³²⁷ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 128, ց. 1, գ. 510, թթ. 12-13 շրջ.:

ծների լրացումով խիստ ծանրաբեռնված էր հաշվապահությունը, ուռճացված էին հաստիքները, սխալ հիմքերի վրա էին դրված գործարանի արտադրանքի իրացումը, հումքի հայթայթման գործը և այլն: Թերությունների վերացման համար առաջարկվում է, որ գործարանի տնօրենը լինի միանձնյա ղեկավար և պատասխանատվություն կրի պլանների կատարման, հումքի մատակարարման, արտադրանքի իրացման, ֆինանսա-հաշվային գործարքների համար: Միաժամանակ Ժողտնտխորհին առաջարկվեց վերջ տալ տրեստի և գործարանի ղեկավարության իրավունքների մեջ խառնվելուն, նրանց նախաձեռնությունն ու ինքնուրույնությունը սահմանափակելուն³²⁸:

Հետազոտության առարկա է դարձել նաև Հայպոլիգրաֆտրեստի տպարանի համար Երևանում կառուցվող շենքի շինարարության ընթացքը: Հետազոտությունը պարզեց, որ փոփոխության են ենթարկվել շինարարության նախագծերը, ինչն առաջացրել է լրացուցիչ գումարի կարիք, հաշվառման և հաշվետվության վատ վիճակը դժվարություններ է ստեղծել կապիտալ ներդրումների ճիշտ հաշվառման և նպատակային օգտագործման համար: Հետազոտության արդյունքներն ամփոփելով՝ ԿՎՀ-ԲԳՏ Ժողկոմատը Ժողտնտխորհին առաջարկում է, որ մինչև շինարարությունն սկսելը հիմնովին ու ամբողջովին ավարտի նախագծման աշխատանքները, պարզի ֆինանսավորման ու շինանյութի մատակարարմանն առնչվող բոլոր խնդիրները: Անհրաժեշտ է համարվում նաև պետականի կողմից շինարարության հաստիքակազմին վերաբերող հարցերի ճշտումը՝ դրանք միութենական պահանջներին համապատասխանեցնելով³²⁹: Նշենք, որ նախահաշիվների և նախագծերի ոչ ճիշտ կազմումը բնութագրական է եղել շինարարության ոլորտին: «Հետազոտությունը հաստատեց նույնպես, վոր լավ մտածված ուրվագծերի և նախահաշիվների բացակայությունը՝ դա մասսայական մի յերեվույթ ե, վորը հատուկ ե մեր ամբողջ շինարարությանը:

Հաստատված են դեպքեր, յերբ նույնիսկ նախահաշիվը հակասում եր ուրվագծին», - կարդում ենք ԲԳՏ հաշվետվության մեջ³³⁰:

³²⁸ Տե՛ս նույն տեղում, ֆ. 91, ց. 2, գ. 102, թ. 20:

³²⁹ Տե՛ս նույն տեղում, ֆ. 128, ց. 1, գ. 40, թ. 54:

³³⁰ ՀՍԽՀ կառավարության հաշվետվության նյութեր 1926/27 յեվ 1927/28 թթ., էջ հավելված 8:

Մի շարք թերություններ արձանագրվեցին Հայանտառությունում: Այդ հաստատության մեջ էին ընդգրկվել կառույցներ, որոնք ոչ մի կապ չունեին նրա գործունեության նպատակների հետ (խորհտնտեսություն, ծխախոտի պլանտացիա, քարհանքեր և այլն): Հողժողկոմատի թույլ հսկողության պատճառով տրեստի աշխատանքները անբավարար էին կազմակերպված, զգալի չափով մեծացել էին նրա հաստիքները, տրեստի իրականացրած գործարքների 59 տոկոսը տեղի էր ունեցել ոչ պլանային ձևով ու դուրս էր նրա անմիջական իրավասություններից և այլն: Ստուգումների արդյունքների հիման վրա Հայանտառությունի համակարգից հանվեցին նրա հետ կապ չունեցող կառույցները, հստակեցվեցին գործառույթները, կրճատվեց աշխատակազմը, որի շնորհիվ խնայվող տարեկան գումարը կազմում էր 70 հազար ռուբլի³³¹:

Քիմիական արդյունաբերության զարգացման նպատակով 1926 թ. վերջին ուսումնասիրման է ենթարկվում ՀՍԽՀ-ում համապատասխան հանքանյութերի՝ բարիտի, հանքային ներկերի, ինֆուզորիտի առկայությունը: Հայտնաբերվում են այդ հանքանյութերի բազմաթիվ հանքավայրեր Հայաստանի տարբեր գավառներում³³²: 1931 թ. ստուգման է ենթարկվում նաև Երևանի քիմիական գործարանի կառուցման աշխատանքները³³³:

ՀՍԽՀ ԿՎՀ-ԲԳՏ ժողկոմատի ուշադրության կենտրոնում է եղել արդյունաբերության զարգացման առանցքային բաղադրատարրերից մեկը՝ էներգետիկ համակարգը: 1928 թ. ստուգումներ են կատարվում Ձորագեսի և Լենինականի հիդրոէլեկտրակայանում: Արձանագրվում են մի շարք տեխնիկական և ֆինանսական բնույթի թերություններ, որոնք արգելակում էին շինարարական աշխատանքները³³⁴:

1929-1930 տնտեսական տարում, երբ խնդիր էր դրվել առաջին հնգամյակը ավարտել սահմանված ժամկետից շուտ, ավելացան ԿՎՀ-ԲԳՏ գործունեության ծավալները: ԿՎՀ-ԲԳՏ-ն իր աշխատակազմի, արտահաստիքային տեսուչների ու օժանդակող այլ ուժերի միջոցով ստուգում էր (հաճախ եռամսյակը մեկ) արդյունաբերական ձեռնարկությունների արտադրական-ֆինանսական պլանների

³³¹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 91, ց. 2, գ. 125, թ. 39:

³³² Տե՛ս նույն տեղում, ֆ. 128, ց. 1, գ. 535, թթ. 1-4 շրջ.:

³³³ Տե՛ս նույն տեղում, գ. 605, թթ. 100-102:

³³⁴ Տե՛ս նույն տեղում, գ. 264, թթ. 22-25, 30-31:

կատարման ընթացքն ու արդյունքները, արդյունաբերական շինարարությունների ընթացքը և այլն:

ԿՎՀ-ԲԳՏ-ն պարբերաբար ստուգումների է ենթարկել ոռոգման համակարգերի շինարարական աշխատանքները: 1928 թ. ստուգվում են Կարճևանի ջրանցքի շինարարական աշխատանքները, որի նպատակն էր պարզել կառուցման ծախսերի ավելացման պատճառները: Ստուգումները ցույց են տալիս, որ ճիշտ չեն կազմված եղել նախահաշիվը և նախագիծը, ավելացվել է ջրանցքի երկարությունը՝ ավելացնելով ոռոգման տարածությունը, օգտագործվել են ավելի բարդ ու թանկարժեք ինժեներական ստրուկտուրային միջոցներ և այլն³³⁵: 1930 թ. ՀՍԽՀ ԿՎՀ-ԲԳՏ ժողկոմատը ԱՍԴԽՀ ԿՎՀ-ԲԳՏ ժողկոմատի հետ համատեղ ստուգում է Ղոերի և Սարդարապատի ջրանցքների շինարարությունները: Պարզվում է, որ Ղոերի ջրանցքի շինարարության ընթացքում թույլ են տրվել տեխնիկական լուրջ թերություններ, որոնց վերացման համար կատարվում են համապատասխան առաջարկություններ³³⁶:

Տեղական շինանյութերի օգտագործման ընդարձակմամբ պայմանավորված 1920-ական թվականների վերջերից կազմակերպվում են ստուգումներ շինանյութերի շահագործման ընթացքի ճշտությունը պարզելու համար: 1930 թ. հետազոտվում է տուֆի արդյունաբերությունը: Արձանագրվում է, որ թերակատարվել են արտադրական-ֆինանսական և շինարարական պլանները³³⁷: Ստուգումներ են անցկացվում նաև Անի-պեմզայում: Նկատված թերությունների վերացման համար անհրաժեշտ է համարվում նոր սարքավորումների ներդրումը, որոնք պետք է ներմուծվեն Գերմանիայից³³⁸: 1933 թ. ուսումնասիրվում են նաև մարմարի և գրանիտի շահագործման աշխատանքները: Այսպես՝ Ախտայի շրջանի Արզաքյանդ գյուղի մարմարի հանքերի շահագործման աշխատանքների ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ շահագործումը կատարվում է անկազմակերպ կերպով, չեն օգտագործվում հանքերում գտնվող մեքենայական սարքավորումները, չկան համապատասխան ճանապարհներ, աշխատողները չունեն անհրաժեշտ որակական

³³⁵ Տե՛ս նույն տեղում, գ. 1050, թթ. 2-8:

³³⁶ Տե՛ս նույն տեղում, գ. 1, թ. 4:

³³⁷ Տե՛ս նույն տեղում:

³³⁸ Տե՛ս նույն տեղում, գ. 1320, թ. 8:

պատրաստվածություն, թերակատարվել են աշխատանքային պլանները, անբավարար վիճակում են բանվորների աշխատանքային պայմանները և այլն³³⁹:

ԿՎՀ-ԲԳՏ ժողկոմատի գործունեության մեջ կարևոր տեղ էին զբաղեցնում պետական համակարգի բարելավման աշխատանքները: Այդ շրջանակներում ուսումնասիրության էին ենթարկվում պետական մարմինների գոյության նպատակահարմարությունը, նրանց կառուցվածքը, հաստիքակազմը, բաժինների և աշխատողների լիազորությունների սահմանազատվածությունը, գործավարության անցկացման եղանակները և այլն: Նման ուսումնասիրությունների ենթակա էին պետական բոլոր մարմինները: Ընդ որում՝ ԿՎՀ-ԲԳՏ-ի կողմից իրականացվող ուսումնասիրություններից զատ, ռացիոնալացման աշխատանքներ իրականացնելու համար այդ մարմիններում ստեղծվում էին հատուկ բյուրոներ, որոնք իրենց գործունեության մասին զեկուցումներ էին ներկայացնում ԿՎՀ-ԲԳՏ-ին:

1926 թ. ամբողջ Խորհրդային Միության տարածքում, այդ թվում նաև՝ Խորհրդային Հայաստանում, գործադրվեց խնայողության ռեժիմը: ԿՎՀ-ԲԳՏ-ի առջև նոր խնդիր էր դրվում ստուգելու կազմակերպություններում այդ ռեժիմի գործադրման հարցը: Խնայողության ռեժիմը, համադրվելով ռացիոնալացման աշխատանքների հետ, նյութական միջոցների առավել արդյունավետ օգտագործման նպատակ էր հետապնդում: Այս ուղղությամբ կատարվող ուսումնասիրությունների շնորհիվ կրճատվում էին ոչ միայն կազմակերպությունների հաստիքները, այլ նաև կառավարչական ծախսերը³⁴⁰: Այսպես՝ ԲԳՏ ստուգումների շնորհիվ 1927-1928 տնտեսական տարվա կառավարչական ծախսերը կրճատվում են 19.4 տոկոսով կամ 817.159 ռուբլով³⁴¹: 1926-1928 թթ. արդյունաբերության ոլորտում խնայողության ռեժիմի նպատակով կատարված ստուգումների միջոցով տնտեսվում է 500 հզ. ռուբլի, որը օգտագործվում է ինդուստրացման քաղաքականության շրջանակներում³⁴²:

³³⁹ Տե՛ս նույն տեղում, գ. 643, թթ. 6-9:

³⁴⁰ Այդպիսի ծախսեր էին համարվում կազմակերպությունների վարչական ու սպասարկող անձնակազմերի աշխատավարձերը, գրասենյակային, տնտեսական, գործուղումների, գույքի, գրականության, պարբերական հրատարակությունների ձեռքբերման նպատակներով կատարվող ծախսումները:

³⁴¹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 128, ց. 1, գ. 42, թթ. 4-5:

³⁴² Տե՛ս Պողոսյան Շ., նշվ. աշխ., էջ 87:

1926 թ. մարտին ռացիոնալացման նպատակով ուսումնասիրություններ են կատարվում ներքին գործերի ժողովրդական կոմիսարիատում: Քննության են ենթարկվում ժողկոմատի գործառույթներին, կառուցվածքին, բաժինների գործառույթներին և նրանց սահմանազատմանը, հաստիքակազմին, շենքային պայմաններին, ընդհանուր և գաղտնի գործավարությանը վերաբերող հարցեր: Արձանագրվում է, որ հստակորեն սահմանազատված չեն ժողկոմատի բաժինների գործառույթները, բացակայում է միասնական գործավարությունը, առկա են ավելորդ հաստիքներ, չի կազմակերպվել ռացիոնալացման բյուրո, աշխատողները ապահովված չեն աշխատանքային անհրաժեշտ պայմաններով և այլն: Թերությունների արձանագրմանը զուգահեռ կատարվում են համապատասխան առաջարկություններ՝ դրանք վերացնելու համար³⁴³:

1927 թ. ապրիլին Բանվորա-գյուղացիական տեսչությունը նոր ուսումնասիրություններ է իրականացնում ներքին գործերի ժողովրդական կոմիսարիատում: Խնդիր էր դրված պարզելու այդ ժողկոմատի վերացման նպատակահարմարությունը: Ուսումնասիրության արդյունքների ամփոփմամբ ԲԳՏ-ն առաջարկում է չվերացնել ներքին գործերի ժողկոմատը, այլ կատարել կառուցվածքային փոփոխություններ³⁴⁴: 1927 թ. մայիսի 18-ին ժողկոմխորհը քննարկում է ներքգործժողկոմատի վերակազմության մասին ԲԳՏ զեկուցումը և որոշում չդադարեցնել նրա գործունեությունը: Որոշվում է ներքգործժողկոմատից առանձնացնել վերաբնակեցման ենթաբաժինը, գլխավոր կոմունալ վարչությունը, կրճատվում են հաստիքները³⁴⁵:

1927 թ. հունիսի սկզբին ուսումնասիրության է ենթարկվում Կենտգործկոմի, ժողկոմխորհի, պետական պլանի աշխատակազմերի տեխնիկական մասերի միավորման հարցը: Հունիսի 10-ին ժողկոմխորհին ուղարկված եզրակացությամբ ԲԳՏ ժողկոմատը միավորումը նպատակահարմար է համարում հաստիքների, գրագրության, կատարվող ծախսումների կրճատման, աշխատանքների կատարման

³⁴³ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 128, ց. 1, գ. 237, թթ. 1-14:

³⁴⁴ Տե՛ս նույն տեղում, գ. 278, թթ. 14-16:

³⁴⁵ Տե՛ս նույն տեղում, թ. 158:

արագությունը բարձրացնելու տեսանկյունից³⁴⁶: 1927 թ. հունիսի 20-ին կայացած Ժողկոմխորհի կարգադրիչ նիստի որոշմամբ միավորվում են Կենտգործկոմի, Ժողկոմխորհի և պետականի գործավարությունը, վարչական, տեղեկատվության ու ֆինանսա-տնտեսական բաժինները³⁴⁷:

ԿՎՀ-ԲԳՏ-ն մշտապես ուշադրության կենտրոնում է պահել գյուղատնտեսության ոլորտի վերահսկողությունը: 1925 թ. ուսումնասիրման է ենթարկվում գյուղատնտեսության մեջ առանձնակի կարևորություն ունեցող բամբակագործությունը: Ուսումնասիրության առարկա են դառնում բամբակագործության ոլորտում 1924-1925 տնտեսական տարվա ընթացքում կատարված աշխատանքները: Արձանագրվում է, որ նախատեսված ծրագիրը կատարվել է 105 տոկոսով, ավելացել են բամբակի մշակման ցանկատարածությունները: Միաժամանակ ընդգծվում է, որ շահագործվել են պակաս շահավետ հողատարածությունները, ցածր է եղել սերմացուի բերքատվությունը, վարկավորման գործընթացը թերի վիճակում է և այլն: Առաջարկվում է պարզեցնել և էժանացնել Գրախտի (հայ-ռուսական բամբակագործ գլխավոր ընկերություն) ապարատը, բարելավել ցանքսերի կատարման մեթոդները, կանխավճարներ տալու և շինարարա-տեխնիկական աշխատանքներ կատարելու կարգը, բամբակացաններին ժամանակին մատակարարել Միջին Ասիայից բերվող ավելի լավ տեսակի սերմացու, լայնացնել գնման կայանների ցանցը և նրանց նյութեր ու ապրանքներ մատակարարելու աշխատանքները, կազմակերպել ցուցադրական փորձադաշտեր, կանոնավոր լուծում տալ գյուղատնտեսական հարկին, անհրաժեշտ գործիքների մատակարարմանը, պարարտացման աշխատանքներին և այլն³⁴⁸:

Գյուղատնտեսության ոլորտին վերաբերող կարևորագույն խնդիրներից էր գյուղատնտեսական միասնական հարկի կենսագործումը: Վերջինի ճիշտ կենսագործման համար ԿՎՀ-ԲԳՏ-ի կողմից պարբերաբար կատարվում էին ուսումնասիրություններ: 1925 թ. իրականացված ստուգումները ցույց տվեցին, որ անպատասխանատու մոտեցում է ցուցաբերվել եկամտային հարկի առաջադիմական սկզբունքի նկատմամբ, շատ հաճախ հարկումը կատարվել է անհամաչափ, հարկը

³⁴⁶ Տե՛ս նույն տեղում, գ. 286, թ. 9 և շրջ.:

³⁴⁷ Տե՛ս նույն տեղում, թ. 8:

³⁴⁸ Տե՛ս Խորհրդային Հայաստան: Հինգ տարի, 1920-1925, էջ 105-106:

բարձր է գյուղացիության վճարունակությունից, շատ հաճախ բացակայում են գյուղերի բնակիչների ու նրանց եկամուտների հաշվառման ցուցակները, խնդիրներ կան ապրանքների վաճառման գործում և այլն: Գյուղմիասհարկի ճիշտ կենսագործման համար առաջարկվում է սահմանել հարկի՝ բնակչության վճարունակությանը համապատասխան ընդհանուր կայուն գումար, որը չպետք է գերազանցեր գյուղատնտեսական արտադրանքի 5 տոկոսը, յուրաքանչյուր ապրանքատեսակի եկամտի հաշվառումը կատարել առանձին, իսկ հարկը հաշվարկել տվյալ տնտեսության եկամտի ընդհանուր գումարից՝ հաշվի առնելով ընտանիքի շնչերի ու աշխատունակ անդամների թիվը, հարկի գանձումը կատարել ոչ թե հողի տերերից, այլ վարձակալներից, զանազան շրջանների համար հարկի վճարման ժամանակը համապատասխանեցնել գյուղատնտեսության արտադրանքի իրացման ժամանակին, կառուցել մթերման կետեր և այլն³⁴⁹:

1927 թ. ուսումնասիրության է ենթարկվում 1926-1927 տնտեսական տարում գյուղմիասհարկի կենսագործումը: Ուսումնասիրման օբյեկտներ են ընտրվում Երևանի և Լոռի-Փամբակի գավառների 6 գյուղերը: Քննության առարկա են դառնում միասնական հարկի նկատմամբ գյուղացիության վերաբերմունքի, ոչ գյուղատնտեսական եկամուտների հարկման, հարկային սահմանաչափերի, գանձման ժամկետների, հարկային հանձնաժողովների աշխատանքների, հաշվառման, վարձակալության վերաբերյալ հարցերը: Ընդհանուր առմամբ արձանագրվում է, որ նախորդ տարիների համեմատ գյուղմիասհարկը գործադրվել է շատ ավելի լավ, սակայն առկա են որոշակի թերություններ, որոնք կապված են ունևոր և աղքատ տնտեսությունների հարկման սկզբունքների, վարձակալության և հաշվառման նորմերի ճիշտ գործադրման, հարկային սահմանաչափերի, հարկային հանձնաժողովներում աշխատողների ոչ բավարար որակավորման հետ³⁵⁰:

1927 թ. ստուգումներ են անցկացվում հանրապետության բոլոր չորս կոլեկտիվ տնտեսություններում, որոնց արդյունքներն ամփոփվում են ԲԳՏ կոլլեգիայի նիստում: Այստեղ նշվում է, որ չնայած առաջին հաջողություններին, կոլտնտեսային շարժումը

³⁴⁹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 128, ց. 1, գ. 765, թթ. 10-15 շրջ., 41 և շրջ.: Տե՛ս նաև Խորհրդային Հայաստան: Հինգ տարի, 1920-1925, էջ 408:

³⁵⁰ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 128, ց. 1, գ. 771, թթ. 8-31:

դեռևս անհրաժեշտ չափով կազմավորված չէ, կոլտնտեսությունների ստեղծման գործում նկատվում է տարերայնություն, հողագործության ժողկոմատը և Հայգյուղկոոպը անհրաժեշտ կերպով չեն ղեկավարել կոլտնտեսությունների կազմավորման գործընթացը և այլն: Որոշվում է, որ կոլեկտիվացման գործում անհապաղ պետք է մտցվեն պլանայնություն և կազմակերպվածություն³⁵¹:

1928-1929 թթ. ԿՎՀ-ԲԳՏ-ն նոր ստուգումներ է անցկացնում գյուղատնտեսության ոլորտում՝ պարզելու համար մեքենայական հավաքակազմի օգտագործման վիճակը, տեխնիկական մշակաբույսերի տարածման, դրանց բերքատվության բարձրացման եղանակները, առաջավոր կոլտնտեսությունների արտադրության կազմակերպման փորձը: Հատուկ ուշադրություն դարձվեց ձիաբուծության, ոչխարաբուծության, շերամապահության, խաղողագործության, այգեգործության զարգացման, ջրային տնտեսությունների կազմակերպման աշխատանքներին³⁵²: Ստուգումների հիման վրա ժողկոմխորհը որոշումներ է ընդունում գյուղատնտեսության վարկավորման, արտադրանքի մթերման, գյուղին արդյունաբերական ապրանքներ մատակարարելու և այլ հարցերի վերաբերյալ³⁵³:

Կոլտնտեսությունների կազմավորման դինամիկան, գործընթացի ճշտությունը, կոլտնտեսություններում աշխատանքների կազմակերպման եղանակները և այլ հարցեր պարզելու նպատակով կոլտնտեսություններում իրականացվող ստուգումները կրել են շարունակական բնույթ և ընդգրկել են Հայաստանի ամբողջ տարածքը:

Բնակչության սոցիալական վիճակի բարելավմանը նպաստելու նպատակով 1920-ական թվականների կեսերին ԿՎՀ-ԲԳՏ-ն իրականացնում է այդ ոլորտի կարևորագույն խնդիրների ուսումնասիրություններ: Այս շրջանակում 1926 թ. հունիսին ուսումնասիրվում է բնակարանաշինարարության գործը: Մասնավորապես պարզաբանվում են բնակչության թվաքանակի տեղաշարժի, բնակարանների քանակի ու բնակմակերեսի փոփոխության, բնակարանաշինարարությունը կարգավորող օրենսդրության, բնակարանաշինարարության համար հատկացվող ֆինանսական միջոցների, վերանորոգչական աշխատանքների, շինարարական նյութերի

³⁵¹ Տե՛ս նույն տեղում, գ. 40, թթ. 36-37 շրջ.:

³⁵² Տե՛ս նույն տեղում, գ. 161, թ. 14:

³⁵³ Տե՛ս նույն տեղում, գ. 66, թթ. 4-5:

արտադրման և փոխադրման վերաբերյալ բազմաթիվ հարցերը³⁵⁴: ԲԳՏ զեկուցման հիման վրա 1926 թ. հունիսի 16-ին ՀՍԽՀ Ժողկոմխորհի տնտեսական խորհրդակցությունը քննարկման առարկա է դարձնում բնակարանային շինարարության հարցը: Որոշում է կայացվում բնակարանային շինարարությանը զարկ տալու համար ընդարձակել տեղական շինարարական հումքի՝ տուֆ, կղմինդր, կիր, բազալտ, ավազ, գաջ, ներկանյութեր և այլն, շահագործման ծավալները, նվազեցնել ու կանոնավորել ինչպես շինարարական նյութերի, այնպես էլ փոխադրման արժեքները, նախաձեռնել արտոնյալ պայմաններով արտաբյուջետային վարկերի տրամադրում և այլն³⁵⁵:

Սոցիալական ապահովության ոլորտում կարևոր հարց էր գործազրկության վերացումը: 1926 թ. նոյեմբերին հետազոտվում է Հայաստանի գործազրկության մակարդակը՝ որպես օբյեկտներ ընտրելով Երևան և Լենինական քաղաքները: Ուսումնասիրվում են գործազրկության դինամիկան 1924-1926 թթ. ընթացքում, գործազուրկների կազմը, գործազրկության պատճառները, աշխատանքային բորսաների կառուցվածքը, գործունեությունը, աշխատակազմը, գործազրկության մակարդակը նվազեցնելու միջոցները և այլն³⁵⁶: Ուսումնասիրության արդյունքները քննարկվում են ԲԳՏ-ի 1926 թ. նոյեմբերի 6-ի նիստում, որտեղ որոշվում է աշխատանքի ժողովրդական կոմիսարիատին առաջարկել ընդլայնել աշխատանքային բորսաների գործունեությունը՝ տրամադրելով նրանց բավարար պայմաններ ունեցող շենքեր, ավելացնելով աշխատողների թվաքանակը, հիմնարկ-ձեռնարկություններին հորդորել աշխատողներ ընդունելու ժամանակ առաջնություն տալ աշխատանքային բորսաներում ցուցակագրվածներին, գործազուրկների համար կազմակերպել վճարովի հասարակական աշխատանքներ՝ կառավարությունից պահանջելով ֆինանսական նոր միջոցներ, գործազուրկների առօրյա կարիքների համար հիմնել հանրակացարաններ, թեյարաններ, ճաշարաններ³⁵⁷:

Կրթությունը բոլորի համար պարտադիր դարձնելու ճանապարհին կարևոր նշանակություն ունեւր կրթության վիճակի ուսումնասիրությունը: 1926 թ. ԿՎՀ-ԲԳՏ-ն

³⁵⁴ Տե՛ս նույն տեղում, գ. 1090, թթ. 7-45 շրջ.:

³⁵⁵ Տե՛ս նույն տեղում, թ. 2 և շրջ.:

³⁵⁶ Տե՛ս նույն տեղում, գ. 1652, թթ. 16-49:

³⁵⁷ Տե՛ս նույն տեղում, թ. 15 և շրջ.:

բազմակողմանի ուսումնասիրություն է կատարում ընդհանուր ուսուցում մտցնելու հարցի առնչությամբ: Այս կապակցությամբ քննության են ենթարկվում սկզբնական կրթության ներկա և նախկին պետական քաղաքականություններն ու ծրագրերը, բնակչության գրագիտության մակարդակը, գոյություն ունեցող դպրոցների աստիճանները, շենքային պայմանները, աշակերտների թվաքանակը, դպրոցների ֆինանսավորումը և այլ հարցեր³⁵⁸: Ուսումնասիրության արդյունքների ամփոփմամբ ընդհանուր կրթության անցնելու համար անհրաժեշտ համապատասխան աշխատանքների կատարման, միջոցների ձեռքբերման ու գործադրման ուղղությամբ առաջարկություններ են ներկայացվում լուսավորության ժողովրդական կոմիսարիատին և պետական պլանին³⁵⁹:

1926 թ. ԲԳՏ-ի կողմից ուսումնասիրվում են Խորհրդային Հայաստանում առկա ճանապարհների դրությունը, զարգացման հնարավորություններն ու անհրաժեշտությունները: Ստուգումներն անցկացվում են Լոռի-Փամբակի, Լենինականի և Էջմիածնի գավառներում: Արձանագրվում է, որ բացակայում են տեղական նշանակության ճանապարհների կենտրոնացված ղեկավարումը, ճանապարհաշինարարության կայուն և հեռանկարային պլանները, չեն գործում ճանապարհների տեխնիկական սպասարկման մարմիններ, թերի է ճանապարհաշինարարության վրա ծախսվող ֆինանսական միջոցների հաշվառումը և այլն: Միաժամանակ վերլուծվում են աշխատանքային մեթոդների, կատարված ծախսումների նպատակահարմարությունը, նոր ճանապարհների նշանակությունը տնտեսության զարգացման համար և այլն³⁶⁰:

Ուսումնասիրության էին ենթարկվում գաղթականության խնդիրը, հողաշինարարության աշխատանքները և կարևոր նշանակություն ունեցող այլ ոլորտներ: Ուսումնասիրության արդյունքների հիման վրա կազմվում էին տվյալ ոլորտների զարգացման ծրագրեր:

Շարունակվում էին կուսակցականների և կուսբջիջների գործունեությունների ստուգման աշխատանքները: 1920-ական թվականների կեսերին այդ

³⁵⁸ Տե՛ս նույն տեղում, գ. 1706, թթ. 6-64:

³⁵⁹ Տե՛ս նույն տեղում, թթ. 2-3:

³⁶⁰ Տե՛ս նույն տեղում, գ. 1094, թթ. 4-48:

աշխատանքներին ավելանում են նաև ներկուսակցական ընդդիմության վերացման ուղղությամբ տարվող աշխատանքները: ՀամԿ(բ)Կ 14-րդ համագումարը, 15-րդ կոնֆերանսը և Կենտկոմի և ԿՎՀ-ի 1926 թ. հուլիսին կայացած միացյալ լիագումար նիստը վճռականորեն դեմ արտահայտվեցին ներկուսակցական ընդդիմության գոյությանը և կանխորոշեցին վճռական պայքար նրա վերացման համար: Բնականաբար, խնդրի լուծման հիմնական ծանրությունը ընկնելու էր ԿՎՀ-ի վրա:

Ներկուսակցական ընդդիմության դեմ պայքարի խնդիրը քննարկվեց Անդրերկրկոմի 1926 թ. դեկտեմբերի 5-ին տեղի ունեցած լիագումար նիստում, որտեղ արձանագրվեց. «օպոզիցիան հող չգտավ Ադրբեջանի և Հայաստանի կազմակերպություններում և միայն Վրաստանում էր, որ ֆրակցիոն պայքարը լրջության տեսք ընդունեց»³⁶¹:

Հայաստանի առումով վերը բերված տեսակետը շարունակեց ՀԿ(բ)Կ Կենտկոմի առաջին քարտուղար Աշոտ Հովհաննիսյանը, ով 1927 թ. կայացած ՀԿ(բ)Կ Երևանի 8-րդ քաղաքային-գավառային կոնֆերանսում պաշտոնապես հայտարարում է, որ «Հայաստանում օպոզիցիոներներ և օպոզիցիայի տեսակետները պաշտպանող անհատներ կան, բայց մեզանում մինչև այժմ ֆրակցիոն կազմակերպություն, որպես այդպիսին հրապարակ չի եկել»³⁶²:

Չնայած արտահայտված տեսակետներին՝ 1927 թ. Հայաստանում բացահայտվում են մի շարք ընդդիմադիր խմբակներ, այդ թվում՝ Ղարաքիլիսայում և Լենինականում: 1927 թ. սեպտեմբերին ԿՎՀ նախագահությունը քննարկեց Ղարաքիլիսայի կուսակցական կազմակերպության շարքերում գործող ընդդիմադիր խմբի հարցը: Արձանագրվում է, որ խումբը գործել է «83-ի պլատֆորմին» հարած, ակտիվ աշխատանք է տարել նրանց օգտին ստորագրություններ հավաքելու, տրոցկիստական գաղափարները տարածելու ուղղությամբ և սերտ կապ է ունեցել Լենինականի տրոցկիստների խմբի ու Երևանի տրոցկիստների հետ: Արդյունքը եղավ այն, որ խմբի անդամներից շատերը հրաժարվեցին իրենց տեսակետներից, մի քանիսը

³⁶¹ Ներկարարյան Վ., նշվ. աշխ., էջ 84:

³⁶² Նույն տեղում, էջ 85:

ստացան խիստ նկատողություն, իսկ երկու հոգի հեռացվեցին կուսակցության շարքերից³⁶³:

1927 թ. հոկտեմբերին ԿՎՀ նախագահությունը քննարկեց արդեն Լենինականի կուսկազմակերպության ներսում առաջացած խմբակայնության հարցը: Ընդունված որոշմամբ արձանագրվում է, որ Լենինականում տրոցկիստական խումբը ստեղծվել է Մոսկվայից հայտնի տրոցկիստ Համո Սահակյանի գալուց հետո, որն իր հետ բերել էր տրոցկիստական գրականություն և թռուցիկներ: Լենինականում տրոցկիստներն օգտագործում էին առօրյա կյանքում առաջացած դժվարությունները, աշխատանքներում տեղ գտած թերությունները, աշխատավարձի, մատակարարման և այլ հարցերում եղած բացերը և կողմնակիցներ էին հավաքում: Նախագահության նիստում խմբի անդամների համար նշանակվեցին կուսակցական-կարգապահական տարբեր տեսակի տույժեր, ինչպես նաև չորս ակտիվ տրոցկիստներ հեռացվեցին կուսակցության շարքերից³⁶⁴:

Իր գործունեության ընթացքում ԿՎՀ-ԲԳՏ ժողկոմատը պարբերաբար ստուգումների էր ենթարկում իրավապաշտպան մարմինների գործունեությունը: 1927 թ. վերստուգման ենթարկվեցին դատական-քննչական և դատախազության աշխատանքները՝ նպատակ ունենալով արագացնելու դատական գործերի ընթացքը, պարզեցնելու դատական ընթացակարգերը, այդ մարմիններին ավելի մոտեցնելու ժողովրդին, բարձրացնելու նրանց պատասխանատվությունը, ամրապնդելու կապն այլ կառույցների հետ: Ստուգումների արդյունքների ամփոփմամբ արձանագրվեց, որ դատական գործերի քննությունը հաճախ հանիրավի ձգձգվում է, գոյություն ունեն ավելորդ կառույցներ, եղել են դիմագրկության դեպքեր, դատավարությունների ընթացքում ատենակալները ցուցաբերում են պասիվություն և այլ թերություններ: Վերջինների վերացման նպատակով ԲԳՏ կոլլեգիայի որոշման հիման վրա վերացվում է գլխավոր դատարանը, կազմվում և ժողկոմխորհի կողմից հաստատվում են գյուղխորհուրդների իրավունքների ընդլայնման ու նրանց կից դատական սեկցիաներ ստեղծելու մասին նախագծեր, գավառներում ավելացվում են դատախազի օգնականի

³⁶³ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 93-94:

³⁶⁴ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 94-95:

և մեկ կատարածուի հաստիքներ, արդարադատության ժողկոմատի դատարանների բաժինը միավորվում է դատախազությանը և այլն³⁶⁵:

1928 թ. իրականացվում է ոստիկանության ընդհանուր վիճակի համակողմանի ուսումնասիրություն: Արձանագրվում է, որ անբավարար է աշխատավորների հետ կապը, անձնակազմը համալրված է ցածր որակավորում ունեցող անձանցով, իրականացված աշխատանքները թերի են, պետական և մասնագիտական կազմակերպությունների կողմից ոստիկանության աշխատանքներին անհրաժեշտ ուշադրություն չի հատկացվել և այլն: Կատարվում են մի շարք առաջարկություններ այդ թերությունների վերացման համար: Այդ թվում՝ առաջարկվում է ընտրության սկզբունքով ոստականության աշխատանքներում ներգրավել բանվորների, գյուղացիների և ծառայողների, մտցնել հասարակական մարմինների առաջ ոստիկանության գործունեության հաշվետվության պարբերական ներկայացում, պետքադվարչության հետ պարբերաբար կազմակերպել ոստիկանության մարմինների աշխատանքների ստուգումներ³⁶⁶:

Դատախազության և դատաքննչական մարմինների գործունեությունը ԿՎՀ-ԲԳՏ ժողկոմատի կողմից նոր ուսումնասիրությունների է ենթարկվում 1932-1933 թթ.: Արձանագրվում են մի շարք թերություններ՝ շեշտված անբավարար ուշադրություն պաշտոնական հանցագործությունների դեմ պայքարում, հետախուզական համակարգի որակական թույլ կազմի գոյություն և այլն: 1933 թ. նշված մարմինների 20 աշխատողներ ԿՎՀ-ԲԳՏ նախաձեռնությամբ հեռացվում են պաշտոնից կաշառակերության, հափշտակությունների դեմ պայքարում օրինականության շրջանակները խախտելու պատճառով³⁶⁷:

Իրենց աշխատանքներն էին ծավալում ԿՎՀ-ԲԳՏ տեղական ներկայացուցչությունները և օժանդակ մարմինները, որոնք հետևում էին տեղի ղեկավար մարմինների ու պաշտոնատար անձանց գործունեության օրինականությանն ու նպատակահարմարությանը, գյուղատնտեսական աշխատանքների ընթացքին,

³⁶⁵ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 128, ց. 1, գ. 40, թթ. 23 շրջ.-24 շրջ.:

³⁶⁶ Տե՛ս Абаджян А., Деятельность ЦКК-РКИ Армении (1924-1933), «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», N 1, 1989, էջ 25-26:

³⁶⁷ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 29-31:

գավառների, ապա շրջանների վերաբերյալ մշակված պետական քաղաքականությունների կենսագործմանը և այլն:

1930 թ. Երևանի գավառի ՎՀ-ԲԳՏ-ի կողմից կատարվում է տեղական հարկերի գործադրման աշխատանքների ստուգում: Կազմված եզրակացության մեջ ընդգծվում է, որ հարկային քաղաքականության առաջադիմական սկզբունքը չի գործադրվել պատշաճ կերպով և շատ քաղաքացիներ հարկվում են ոչ իրենց ունեցվածքին համապատասխան, բյուջեով նախատեսված հարկային եկամուտները հանիրաժի ուռճացված են, չկա հարկատուների ամբողջական այբբենական ցանկ և այլն: Թերությունների վերացման համար կատարվում են թիրախային առաջարկություններ³⁶⁸:

1930 թ. ստուգումներ են իրականացվում Երևանի 9-ամյա թուրքական դպրոցում: Պարզվում է, որ դպրոցի վարիչ, ֆինանսա-տնտեսական մասի պատասխանատու Աղայովը յուրացրել է դրամական զգալի միջոցներ: Աղայովին հայտարարվում է խիստ նկատողություն, հեռացվում ֆինանսա-տնտեսական մասի ղեկավարի պաշտոնից, լուսբաժնին առաջարկվում է յուրացված գումարները հետ գանձել նրա աշխատավարձից³⁶⁹:

1930 թ. նոյեմբեր-1931 թ. հինվար ամիսների ընթացքում Բասարգեչարի ՇՎՀ-ԲԳՏ-ի կողմից ստուգվում են կաշվի տրեստի տեղական կայանի, տեղի սպառողական կոոպերացիայի, մի շարք գյուղերի կոլտնտեսությունների, հացամթերման աշխատանքները, պարտադիր ուսուցման գործի վիճակը, հնգամյա պլանով նախատեսված աշխատանքների կատարման ընթացքը և այլն: Ստուգումների հիման վրա մի քանի պաշտոնյաներ հեռացվում են աշխատանքից, որոշների գործերը հանձնվում են դատական քննության, մի մասի նկատմամբ կիրառվում է պատժի այլ միջոցներ, ինչպես նաև արվում են համապատասխան առաջարկություններ նկատված թերությունների վերացման համար³⁷⁰:

1931 թ. նոյեմբերի 20-ին Թալինի ՇՎՀ-ԲԳՏ նախագահը ստուգում է Թալինում իրականացվող բնակարանային շինարարության աշխատանքները: Ստուգումները

³⁶⁸ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 81, ց. 1, գ. 22, թթ. 4-6:

³⁶⁹ Տե՛ս նույն տեղում, թ. 35:

³⁷⁰ Տե՛ս նույն տեղում, ց. 9, գ. 28, թթ. 1-2:

ցույց են տալիս, որ շինարարական աշխատանքների ընթացքում տեղի են ունեցել տարբեր թերացումներ՝ ղեկավար անձնակազմի որոշ աշխատողներ չարաշահել են իրենց գործառույթները, կատարվել են դրամական միջոցների և շինարարական նյութերի հափշտակումներ ու վատնումներ, թույլ են տրվել տեխնիկական սխալներ և այլն: Թերությունների վերացման համար կատարվում են համապատասխան առաջարկություններ՝ հստակեցնել ղեկավար անձնակազմի գործառույթները ու հետևել դրանց կիրառմանը, ապահովել շինարարական նյութերի պահպանումն ու արդյունավետ օգտագործումը, թույլ չտալ դրամական միջոցների գերաժախս և այլն³⁷¹:

Ակտիվ գործունեություն էին ծավալում «թեթև հեծելազորի» ջոկատները, ԲԳՏ սեկցիաները: 1929 թ. ընթացքում «թեթևհեծելազորայինները» «արշավում» են սոցիալական ապահովության ժողկոմատի, Երևան գավառի միլիցիայի, փոստի և այլ հիմնարկների վրա: Ստուգվում են աշխատողների հաճախումները, քաղաքացիների ընդունելության համար անհրաժեշտ պայմանների ապահովման աստիճանը և աշխատանքների կազմակերպման հետ կապված այլ հարցեր³⁷²:

1931 թ. Ներքին Ախտայի «թեթև հեծելազորը» ստուգում է շրջանի հողբաժնի աշխատանքները: Արձանագրվում է՝ բաժինը աշխատանքները կատարել է ուշացումով, թերակատարվել են բերքի պլանները, չեն բացվել նախատեսված արհեստանոցները, թույլ է եղել գյուղական մարմինների հետ կապը և այլն: Միաժամանակ առաջարկվում է լայնածավալ ստուգման ենթարկել հողբաժնի գործունեությունը³⁷³:

1933 թ. մայիս-նոյեմբեր ամիսների ընթացքում Երևան քաղաքում կազմակերպված 36 «թեթևհեծելազորային» ջոկատները իրականացնում են 72 ստուգում: Ստուգումների են ենթարկվում գարնանացանի նախապատրաստման ու բերքահավաքի կազմակերպման, կոոպերատիվների, կոլտնտեսությունների աշխատանքները, քաղաքում գործող հիմնարկների աշխատողների հաճախումների հարցը և այլն³⁷⁴:

1933 թ. ընթացքում Մարտունու շրջանի Քյուլաղռան գյուղի ԲԳՏ սեկցիայի և «թեթևհեծելազորայինների» ջանքերով ստուգվում են բերքի հավաքման,

³⁷¹ Տե՛ս նույն տեղում, ց. 13, գ. 21, թթ. 1-8 շրջ.:

³⁷² Տե՛ս նույն տեղում, ֆ. 128, ց. 1, գ. 326, թթ. 22-25 շրջ.:

³⁷³ Տե՛ս նույն տեղում, ֆ. 81, ց. 4, գ. 35, թթ. 1-2 շրջ.:

³⁷⁴ Տե՛ս նույն տեղում, ց. 2, գ. 167, թթ. 8-9:

հացամթերման, գյուղատնտեսական գործիքների անհրաժեշտության, գործավարձ տալու, պետական պարտավորությունների կատարման գործընթացները³⁷⁵: Նույն շրջանի Ալիդոխի գյուղի ԲԳՏ սեկցիայի, կուսակցական և պետական մարմինների 1933 թ. հուլիսի 10-ին կայացած համատեղ նիստում քննարկվում են բերքահավաքի, պահեստների վիճակի, գյուղամիջյան ճանապարհների, կոլտնտեսությունների կազմակերպվածության, արտագնա աշխատանքի և այլ հարցեր: Կայացված որոշումներում ուղեգծվում են այն աշխատանքները, որոնք անհրաժեշտաբար պետք է կատարվեին այդ ոլորտներում³⁷⁶:

ԿՎՀ-ԲԳՏ գործունեության կարևոր կողմերից մեկը առաջաշման գործին նպաստելն էր: 1924-1925 թթ. պետական և հասարակական աշխատանքներում առաջ քաշվեցին վերահսկողության մարմիններում փորձ և հմտություն ձեռք բերած մոտ 160 բանվորներ ու գյուղացիներ³⁷⁷: Պետական համակարգի «զտման» առաջին շրջանում առաջ է քաշվում 169 մարդ³⁷⁸: Առաջաշում իրականացվել է նաև ԿՎՀ-ԲԳՏ գործունեությանը օժանդակող մարմինների միջոցով: 1930-1931 թթ. ԲԳՏ սեկցիաների աշխատանքներին մասնակցած 67 մարդ նշանակվել է տարբեր ղեկավար պաշտոններում³⁷⁹: Նշենք, որ այսքանով չի սահմանափակվում առաջաշման գործընթացը. այն ունեցել է մշտական բնույթ, որի շնորհիվ ղեկավար պաշտոններում նշանակվել են հազարավոր աշխատավորներ:

Անընդհատ աճում էին Բողոքների բյուրոյի գործունեության ծավալները: 1929 թ. հունվարին կայացած ՀԿ(Բ)Կ 6-րդ համագումարում ներկայացված ԿՎՀ-ԲԳՏ հաշվետվության մեջ ԿՎՀ-ԲԳՏ ժողկոմ Շավարշ Ամիրխանյանը նշում է, որ նախորդ երկու տարվա ընթացքում Բողոքների բյուրոն ստացել ու քննել է մոտ երկու հազար դիմում ու թղթակցություն, ինչի հետևանքով շուրջ 250 անձինք ենթարկվել են զանազան պատիժների. նրանցից 25-ը դատապարտվել են³⁸⁰:

Բողոքների քանակն ավելի է ավելանում հաջորդ տարում: 1930 թ. հունվար-սեպտեմբեր ամիսների ընթացքում ստացվել է 2727 բողոք, որից 681-ը՝

³⁷⁵ Տե՛ս նույն տեղում, ց. 19, գ. 115, թթ. 1-4 շրջ.:

³⁷⁶ Տե՛ս նույն տեղում, գ. 95, թթ. 5-8:

³⁷⁷ Տե՛ս նույն տեղում, ֆ. 1, ց. 5, գ. 262, թ. 55:

³⁷⁸ Տե՛ս նույն տեղում, ֆ. 128, ց. 1, գ. 440, թ. 24:

³⁷⁹ Տե՛ս Գալոյան Ա., ԿՎՀ-ԲԳՏ հաշվետվությունը, էջ 56:

³⁸⁰ «Խորհրդային Հայաստան», 2 փետրվարի 1929, N 27, էջ 3:

բյուրոկրատիզմի և քաշքշուկի դեմ, 302-ը՝ աշխատանքային վեճերի մասին, 79-ը՝ աշխատավորների իրավունքների խախտման մասին և այլն³⁸¹: Ավելանում էր նաև կառավարման մարմինների ու պաշտոնատար անձանց գործողությունների դեմ մամուլում տպագրված, ինչպես նաև անտիպ թղթակցությունների քանակը: 1933 թ. ընդունվել է 553 թղթակցություն, որից 428-ի առնչությամբ կազմակերպվել են քննություններ, որոնց արդյունքների հիման վրա աշխատանքից հեռացվեց 40, դատի տրվեց 54, կուսակցության շարքերից վտարվեց 30, կարգապահական տարբեր տույժերի ենթարկվեց 400 մարդ³⁸²: Ավելանում էր նաև բողոքների բյուրոյի գյուղերում կազմակերպվող պահակակետերի թիվը՝ 1933 թ. հասնելով 265-ի³⁸³:

Վերահսկողության մարմինները կարևոր դերակատարում ունեցան պետական համակարգի «զտման» աշխատանքների կազմակերպման գործում: 1929 թ. հունիսի 1-ին ԽՍՀՄ Ժողկոմխորհը որոշում է ընդունում «Պետական, կոոպերատիվ և հասարակական կազմակերպությունների օրգանների ապարատի զտման մասին»³⁸⁴, որով սկզբնավորվում է «զտման» գործընթացը: Խորհրդային Հայաստանում «զտման» աշխատանքները սկսվում են 1929 թ. նոյեմբերին: Այդ աշխատանքներն իրականացվելու էին Բանվորա-գյուղացիական տեսչության պատասխանատու աշխատակիցների գլխավորությամբ գործող հանձնաժողովների միջոցով³⁸⁵: «Զտման» ենթարկվողները բաժանվելու էին երեք խմբերի: Առաջին խմբում ընդգրկվելու էին այն անձինք, որոնց գործողությունները պետության նկատմամբ կորակվեին թշնամական: Այդպիսի աշխատողները հեռացվելու էին աշխատանքից: Երկրորդ խմբում ընդգրկվելու էին այն անձինք, որոնց պատրաստվածությունը չէր համապատասխանում տվյալ կազմակերպության պահանջներին: Նմանատիպ աշխատողները տեղափոխվելու էին այլ կազմակերպություն: Երրորդ խմբում ընդգրկվելու էին այն աշխատողները, որոնք չէին համապատասխանում իրենց զբաղեցրած պաշտոններին: Նրանք ենթարկվելու էին պաշտոնի իջեցման³⁸⁶:

³⁸¹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 128, ց. 1, գ. 1, թթ. 35-36:

³⁸² Տե՛ս Գալոյան Ա., ՀԿ(Բ)Կ ԿՎՀ-ի հաշվետվությունը ՀԿ(Բ)Կ IX համագումարում, էջ 50:

³⁸³ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 59:

³⁸⁴ Տե՛ս Հակոբյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 147:

³⁸⁵ Տե՛ս ՀՍԽՀ կառավարության հաշվետվության նյութեր 1928/1929-1929/1930, էջ 203:

³⁸⁶ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 129, ց. 1, գ. 1760, թթ. 5-7:

«Զտման» գործընթացի առաջին փուլը տևում է մինչև 1930 թ. հունվար: Այս ընթացքում զտման աշխատանքներ են կատարվում ֆինժողկոմատում, աշխժողկոմատում, արդժողկոմատում, Երևանի քաղաքային միլիցիայում ու քաղաքային խորհրդում, պետապի գրասենյակում, Անդրպետառի Լենինականի բաժանմունքում, Լենինականի առարդում, Երևանի, Լենինականի, Զանգեզուրի, Սևանի, Լոռու գավգործկոմներում: Այս հիմնարկներում աշխատող 1944 աշխատողներից ստուգման ու «զտման» են ենթարկվում 937-ը, որոնցից 34-ը ներառվում են առաջին, 209-ը՝ երկրորդ, 39-ը՝ երրորդ խմբում³⁸⁷:

«Զտման» հետևանքով թափուր մնացած պաշտոնները համալրելու համար կազմակերպվում են կարճատև դասընթացներ: Երևանում կազմակերպված դասընթացներում ընդգրկվում են 100, Լենինականում կազմակերպվածներում՝ 80 քաղաքացիներ³⁸⁸: Նշենք նաև, որ փոխարինող համապատասխան կադրերի բացակայության պատճառով շատ տեղերում անցկացված «զտման» արդյունքները չեն հրապարակվում:

Հաջորդ տարում «զտման» աշխատանքները շարունակվում են առևտրի ժողկոմատում, Հայկոոպում, Երևանի և Լենինականի բանկոոպերում, գյուղխորհուրդներում, ապա աստիճանաբար ընդգրկում բոլոր ոլորտները: «Զտման» աշխատանքներն ավարտվում են 1931 թ. վերջին: Կատարված աշխատանքներն ամփոփելով՝ ՀԿ(Բ)Կ Կենտկոմի առաջին քարտուղար Աղասի Խանջյանը ՀԿ(Բ)Կ 8-րդ համագումարում նշում է, որ «Պետապարատից զտվեցին առաջին, երկրորդ և երրորդ կարգով 500 խորթ, անհարազատ, անպետք կամ բյուրոկրատական էլեմենտներ»³⁸⁹:

Այսպիսով՝ 1925-1934 թթ. ԿՎՀ-ԲԳՏ-ն ստուգումներ է իրականացնում պետության գրեթե բոլոր ոլորտներում: Դրանք կապված էին այս կամ այն ոլորտում կենսագործվող քաղաքականության հետ, տալիս էին անհրաժեշտ տեղեկություններ քաղաքականության գործադրման նպատակահարմարության ու արդյունքների մասին: Կատարված ստուգումների արդյունքների հիման վրա մշակված միջոցառումները նպաստում էին տվյալ ոլորտի զարգացմանը:

³⁸⁷ Տե՛ս ՀՄԽՀ կառավարության հաշվետվության նյութեր 1928/1929-1929/1930, էջ 203-204:

³⁸⁸ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 1, ց. 19, գ. 212, թ. 55:

³⁸⁹ Խանջյան Ա., ՀԿ(Բ)Կ կենտկոմի հաշվետվությունը VIII համագումարում, Յերևան, 1932, էջ 118:

ԳԼՈՒԽ ԵՐՐՈՐԴ

ՀՍԽՀ ՊԵՏԱԿԱՆ ԵՎ ԿՈՒՍԱԿՑԱԿԱՆ ՎԵՐԱՀՍԿՈՂՈՒԹՅԱՆ ՄԱՐՄԻՆՆԵՐԻ ՏԵՂԱԿԱՆ ՆԵՐԿԱՅԱՑՈՒՑՉՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ԵՎ ՕԺԱՆԴԱԿՈՂ ՄԱՐՄԻՆՆԵՐԸ 1921-1934 ԹԹ.

3.1. Վերահսկողության մարմինների տեղական ներկայացուցչությունները Խորհրդային Հայաստանում

Խորհրդային Հայաստանում պետական և կուսակցական վերահսկողության կենտրոնական մարմինների ձևավորմանը զուգահեռ 1920-ական թվականներին քայլեր են ձեռնարկվում վերահսկողության տեղական մարմինների ձևավորման ուղղությամբ: Տեղական մարմինները պետք է նպաստեին վերահսկողական աշխատանքների ճկունացմանը, իրադարձություններին արձագանքելու արագության բարձրացմանը, տեղերում անմիջական մշտական վերահսկողության սահմանմանը: Միաժամանակ ստեղծվում էր հասարակական ավելի լայն զանգվածների հետ աշխատելու հնարավորությունների ավելի ընդարձակ շրջանակ:

Բանվորա-գյուղացիական տեսչության ժողովրդական կոմիսարիատին ներկայացուցչություններ ունենալու իրավունք էր տրվել 1921 թ. հունվարի 4-ին Հայաստանի հեղափոխական կոմիտեի ընդունած դեկրետով: Ըստ այդ դեկրետի 6-րդ կետի՝ «Բանտրա-Գյուղացիական Տեսչութեանը իրաւունք է վերապահուում իւր ծառայողների կողմից, առանձին վարչութիւններին կից կամ զանազան ռայօններում, հիմնել Տեսչութեան ներկայացուցչութիւններ՝ ծառայողների մի տեղից միւս տեղը փոխադրումով»³⁹⁰: ԲԳՏ բաժիններ են ձևավորվում գավառային հեղկոմներին կից: ԲԳՏ նշված ներկայացուցչությունները իրենց տեղերում ունենալու էին նույն իրավունքներն ու պարտականությունները, որպիսիք սահմանված էին ԲԳՏ կենտրոնական մարմնի համար՝ ստուգելու էին տեղական պետական, հասարակական, տնտեսական, կոոպերատիվ մարմինների գործունեությունը, հետևելու էին բարձրագույն օրենսդիր և վերադաս մարմինների ընդունած իրավական ակտերի

³⁹⁰ ՀՍԽՀ «Դեկրետների եւ հրամանների ժողովածու», պրակ I, էջ 41:

անշեղ կատարմանը, նպաստելու էին նոր կադրերի պատրաստման գործին և այլն: Նրանք հաշվետու էին լինելու և՛ գավիեղկոմին, և՛ ԲԳՏ ժողկոմատին:

ԲԳՏ առաջին ներկայացուցչությունը ստեղծվում է 1921 թ. հունվարի 24-ին Էջմիածնի գավիեղկոմին կից³⁹¹: Աստիճանաբար ներկայացուցչություններ են ստեղծվում նաև մյուս գավառներում: «Խորհրդային Հայաստան» թերթի 1921 թ. հունիսի 3-ի համարից տեղեկանում ենք, որ «Կոմիսարիատն իր բաժիններն ունի Լոռում, Ղարաքիլիսայում, Դիլիջանում, Նոր-Բայազետում, Ալեքսանդրապոլում և Էջմիածնում...»³⁹²:

1921 թ. երկրորդ կեսին ԲԳՏ բաժին-ներկայացուցչություններ էին գործում բոլոր 9 գավառային հեղկոմներին կից, որոնցից Երևանի, Էջմիածնի, Ալեքսանդրապոլի, Զանգեզուրի, Լոռու բաժիններն ունեին 8-ական աշխատակից, Քարվանսարայի, Ղարաքիլիսայի, Նոր-Բայազետի բաժինները՝ 6-ական աշխատակից, Դարալագյազի բաժինը՝ 5 աշխատակից: Ընդհանուր առմամբ գավիեղկոմներին կից ԲԳՏ բաժիններում աշխատում էր 63 մարդ³⁹³:

Տեղական ԲԳՏ-ների և գավիեղկոմների հարաբերությունների կարգավորման և հստակեցման նպատակով 1921 թ. ընդունվում է հրահանգ «ԲԳՏ գավառային բաժինների և գավիեղկոմների փոխհարաբերությունների հարցի մասին»³⁹⁴: Համաձայն հրահանգի՝ ԲԳՏ գավառային բաժինները համարվում էին նաև գավիեղկոմի բաժիններ, սակայն նրանք ղեկավարվում և ուղղորդվում էին ԲԳՏ ժողկոմատի կողմից, որից ստանում էին ղեկավար ցուցումներ: Գավիեղկոմին իրավունք էր վերապահվում հանձնարարություններ տալու ԲԳՏ բաժիններին ստուգումներ կատարելու վերաբերյալ: Գավառային ԲԳՏ նախագահները պետք է լինեին գավիեղկոմների անդամներ, ԲԳՏ նախագահը կամ նրա տեղակալը պետք է մասնակցեր հեղկոմի նախագահության և բաժինների խորհրդակցություններին: Կենտրոնից հեղկոմներին ուղարկված բոլոր տեղեկությունները պետք է հաղորդվեին գավառային ԲԳՏ-ներին: Տեղական ԲԳՏ-ները իրավունք ունեին սեփական նախաձեռնությամբ ինքնուրույնաբար ստուգելու հեղկոմների գործունեությունը,

³⁹¹ Տե՛ս История государства и права Советской Армении, книга первая, էջ 103:

³⁹² «Խորհրդային Հայաստան», 3 հունիսի 1921, N 99, էջ 2:

³⁹³ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 128, ց. 2, գ. 46, թ. 46:

³⁹⁴ Տե՛ս նույն տեղում, ց. 1, գ. 114, թ. 16:

կասեցնելու վերջինների ընդունած, բայց հաստատված օրենքներին հակասող որոշումները, որոնց մասին պետք է անհապաղ հաղորդվեր ԲԳՏ ժողկոմատին: Գավիեղկոմները չպետք է խոչընդոտեին ԲԳՏ-ների գործունեությանը ստացված հրահանգները կատարելու ընթացքում³⁹⁵:

1921 թ. ընդունված առանձին հրահանգներով կարգավորվում են նաև ԲԳՏ գավառային բաժինների և արդարադատության տեղական մարմինների ու ժողովրդական դատարանների, ԲԳՏ և արհեստակցական միության գավառային բաժինների փոխհարաբերությունները³⁹⁶: Վերջինները կրկնում էին այն նույն սկզբունքները, որոնք սահմանված էին նշված կողմերի կենտրոնական մարմինների փոխհարաբերությունների կարգավորման համար:

1921 թ. վերջին Խորհրդային Հայաստանում տեղի են ունենում խորհուրդների առաջին ընտրությունները: Ձևավորվում են կենտրոնական, գավառային և գյուղական խորհուրդներ, որոնք փոխարինում են անցումային շրջանի համար ձևավորված հեղկոմներին: Այդուհետև գավառային ԲԳՏ-ները պետք է գործեին տեղական խորհուրդների գործադիր կոմիտեներին կից: 1922 թ. ընդունվում է գավգործկոմներին կից «ԲԳՏ Լիազորների և գավգործկոմների փոխհարաբերությունների մասին» հրահանգ, որը գավգործկոմների և ԲԳՏ գավառային լիազորների հարաբերությունները կարգավորում էր այն նույն սկզբունքներով, որոնցով կարգավորվում էին ԲԳՏ գավառային բաժինների և գավիեղկոմների հարաբերությունները³⁹⁷: Փոխվել էր միայն ԲԳՏ տեղական ներկայացուցչությունների անվանաձևը՝ ԲԳՏ բաժնից վերածվելով ԲԳՏ լիազորության:

Կուսակցական վերահսկողությունը իրականացվում էր տեղական վերահսկիչ հանձնաժողովների միջոցով, որոնք իրենց տեղերում ունեին նույն լիազորությունները, ինչ Կենտրոնական վերահսկիչ հանձնաժողովը՝ ընդհանրապես: Նրանք հետևելու էին կոմունիստական կուսակցության տեղական մարմինների և տեղի կուսակցությունների գործունեությանը, ապահովելու էին կուսակցության ընդունված գծի կենսագործումը:

³⁹⁵ Տե՛ս նույն տեղում, թ. 16 և շրջ.:

³⁹⁶ Տե՛ս նույն տեղում, թթ. 17-18:

³⁹⁷ Տե՛ս նույն տեղում, թ. 4:

ՎՀ-ները գործում են մինչև պետական և կուսակցական կենտրոնական մարմինների միավորումը:

Պետական վերահսկողության տեղական ներկայացուցչությունները գոյություն են ունենում մինչև ԲԳՏ կազմակերպակառուցվածքային փոփոխությունների իրականացումը: 1923 թ. ԲԳՏ հանրապետական ինքնուրույն ժողովրդական կոմիսարիատի վերացումով աստիճանաբար վերացվում են նրա գավառային միավորները: 1923 թ. մարտի 15-ի ԱՍԴԽՀ ԲԳՏ ժողկոմատի հրամանով Հայաստանի ԲԳՏ լիազորությունը բաժիններ էր ունենալու միայն Ալեքսանդրապոլում և Զանգեզուրում, որոնք ունենալու էին համապատասխանաբար 6 և 3 աշխատողներ³⁹⁸: Վերջին երկու բաժիններն իրենց գոյությունը շարունակում են մինչև 1923 թ. կեսերը և վերացվում են ՀՍԽՀ ԲԳՏ լիազորության հաստիքները 25 տոկոսով կրճատելու գործընթացի հետևանքով: 1923 թ. մայիսի 27-ին ԱՍԴԽՀ ԲԳՏ Հայաստանի լիազորության Ալեքսանդրապոլի բաժնի ղեկավարը հրաման է ընդունում, որով հայտարարում է, որ, ԱՍԴԽՀ ԲԳՏ Հայաստանի լիազորության կարգադրության համաձայն, մինչև հունիսի 7-ը բաժինը պետք է լուծարման ենթարկվի³⁹⁹:

Այսպիսով՝ վերացվում են վերահսկողության բոլոր տեղական մարմինները, որով ավարտվում է նրանց գործունեության առաջին շրջանը:

Տեղերի հետ կապի պահպանման համար ներկայացուցչական մարմինների վերացումից կարճ ժամանակ անց նախաձեռնվում է ԿՎՀ և ԲԳՏ բողոքների բյուրոյի գավառային և գավառակային լիազորների ինստիտուտների ձևավորումը: 1925 թ. դեկտեմբերի 1-ին Անդրկովկասի ԿՎՀ-ԲԳՏ գործադիր բյուրոն հեռագրում է Հայաստանի, Վրաստանի և Ադրբեջանի ԿՎՀ-ներին՝ հանձնարարելով ղեկավարվել Անդրկովկասի ԿՎՀ Նախագահության՝ 1925 թ. նոյեմբերի 28-ին ընդունած շրջաբերականով: Համաձայն շրջաբերականի՝ «.... հանրապետական ՎՀ-ների տեղերի հետ ավելի ամուր կապ հաստատելու համար շրջանային, գավառային կուսկոմներին կից նշանակվում են ԿՎՀ լիազորներ յուրաքանչյուր գավառի համար»⁴⁰⁰: ԿՎՀ լիազորներին իրավունք էր տրվում ԿՎՀ հանձնարարությունների առնչությամբ

³⁹⁸ Տե՛ս նույն տեղում, գ. 122, թ. 61:

³⁹⁹ Տե՛ս նույն տեղում, ց. 2, գ. 20, թ. 3 շրջ.:

⁴⁰⁰ Տե՛ս նույն տեղում, ֆ. 91, ց. 2, գ. 21, թ. 12:

կատարելու ուսումնասիրություններ, ԿՎՀ-ին տեղեկացնելու կազմակերպություններում նկատվող անառողջ դրսևորումների մասին: Ուսումնասիրություններն ավարտելուց հետո լիազորները նյութերը իրենց եզրակացությունների հետ հանձնում էին կուսակցության գավառային կոմիտեին, որոնք էլ նյութերը իրենց որոշումների հետ փոխանցում էին ԿՎՀ-ին: ԿՎՀ լիազորները աշխատելու էին համատեղության կարգով, օգտագործելու էին կուսակցության տեղի կոմիտեի աշխատակազմը, հատուկ դեպքերում ներգրավվելու էին ԲԳՏ-ի՝ տեղերում կատարվող ուսումնասիրությունների աշխատանքներում⁴⁰¹:

1925 թ. նոյեմբերի 30-դեկտեմբերի 4-ը կայացած ՀԿ(Բ)Կ 4-րդ համագումարը վերոհիշյալի վերաբերյալ որոշում է. «Անհրաժեշտ համարել գավառական կազմակերպություններին կից ունենալ Կ[ենտրոնական] Վ[երահսկիչ] Հանձ[նաժողովի] լիազորներ՝ հեղինակավոր և փորձված ընկերներից»⁴⁰²:

ԿՎՀ լիազորների հարցը քննարկման առարկա է դառնում 1925 թ. դեկտեմբերի 25-31-ը կայացած ՀամԿ(Բ)Կ 14-րդ համագումարում, որտեղ նույնպես որոշվում է, որ բանվորա-գյուղացիական լայն զանգվածների հետ ԿՎՀ-ների անմիջական և կենդանի կապն ապահովելու նպատակով գավառային կազմակերպություններում պետք է մտցվի ԿՎՀ լիազորների ինստիտուտ⁴⁰³:

1926 թ. հունիսի 7-ին ՀամԿ(Բ)Կ Կենտրոնական կոմիտեի կազմակերպական բյուրոն հաստատում է «Միութենական հանրապետությունների ԿՎՀ-ների, երկրամասային, մարզային և նահանգային Վերահսկիչ հանձնաժողովների մասին» կանոնադրությունը⁴⁰⁴: Համաձայն կանոնադրության՝ լիազորները կատարում են ԿՎՀ-ի հանձնարարած գործերի քննությունը, մասնակցում ԿՎՀ արտագնա հանձնաժողովների կազմակերպած քննություններին և ԲԳՏ-ի կողմից իրականացվող հետազոտություններին, ուսումնասիրում են պետական մարմինների և առանձին անհատների դեմ ուղղված բողոքներն ու հայտարարությունները, առաջարկներ են ներկայացնում պետմարմինների կատարելագործման, աշխատողների ընտրության և այլ հարցերի շուրջ: Լիազորները կարող էին մասնակցել կուսակցության տեղական

⁴⁰¹ Տե՛ս նույն տեղում:

⁴⁰² Հայաստանի կոմունիստական կուսակցության 4-րդ համագումարի բանաձևերը, էջ 19:

⁴⁰³ Տե՛ս ՍՄԿԿ-ն որոշումներում, հ. 3, էջ 643:

⁴⁰⁴ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 91, ց. 2, գ. 63, թ. 1:

կոմիտեների նիստերին, կուսակցական կազմակերպությունների անդամներին ներգրավել իրենց աշխատանքներում: Նրանք չէին կարող լինել կուսկոմների անդամ, զբաղեցնել վարչական և տնտեսական պատասխանատու պաշտոններ: Նրանք իրենց գործունեության վերաբերյալ հաշվետվություններ պետք է ներկայացնեին կուսկոմներին և ԿՎՀ-ին⁴⁰⁵:

Քայլեր են կատարվում հաստատելու նաև ԲԳՏ բողոքների բյուրոյի գավառային և գավառակային լիազորների ինստիտուտը: 1925 թ. հաստատվում է «ԲԳՏ Բողոքների բյուրոյի գավառային և գավառակային լիազորների մասին» կանոնադրությունը՝ հստակեցնելով լիազորների գործունեության շրջանակները, իրավունքներն ու պարտականությունները⁴⁰⁶: Բողոքների բյուրոյի լիազորները տեղերում ունենալու էին նույն գործառույթները, որոնք սահմանված էին բողոքների կենտրոնական բյուրոյի համար. քաղաքացիներից, հիմնարկներից ու կազմակերպություններից ընդունելու և քննելու էին պետական համակարգի թերությունների, բյուրոկրատիզմի, ձգձգումների վերաբերյալ բողոքներ և հայտարարություններ: Ստացված բողոքների արագ քննության կազմակերպման և լուծման նպատակով լիազորների գլխավորությամբ կազմակերպվում էին շրջանային հանձնաժողովներ, որոնց անդամակցելու էին գավառային և գավառակային կուսակցական կոմիտեների քարտուղարները, գործկոմների նախագահները, ԿՎՀ լիազորները: Այն գործերը, որոնց շրջանային հանձնաժողովները չէին կարողանալու լուծում տալ, ուղարկվում էին բողոքների կենտրոնական բյուրոյին: Վերջինին էին ուղարկվելու նաև լուծում ստացած գործերն ու կազմված արձանագրությունները⁴⁰⁷:

Լիազորների ինստիտուտը գործում է մինչև 1920-ական թվականների վերջը, երբ նորից կարևորվում է պետական և կուսակցական վերահսկողության տեղական ներկայացուցչությունների գոյության հանգամանքը: ՀամԿ(Բ)Կ ԿՎՀ Նախագահության և ԽՍՀՄ ԲԳՏ կոլլեգիայի՝ 1929 թ. նոյեմբերի 18-ին կայացած համատեղ նիստը որոշում է ստեղծել ԿՎՀ-ԲԳՏ ներկայացուցչություններ բոլոր գավառներում⁴⁰⁸: 1929 թ. նոյեմբերի 30-ին ԱՍԴԽՀ ԿՎՀ-ԲԳՏ ժողկոմատը հրահանգում է ՀՍԽՀ ԿՎՀ-ԲԳՏ

⁴⁰⁵ Տե՛ս նույն տեղում, թթ. 16-19:

⁴⁰⁶ Տե՛ս նույն տեղում, ֆ. 128, ց. 1, գ. 2253, թ. 17:

⁴⁰⁷ Տե՛ս նույն տեղում:

⁴⁰⁸ Տե՛ս նույն տեղում, գ. 50, թ. 3:

ժողկոմատին առաջիկա 2 ամսվա ընթացքում կազմակերպել ԿՎՀ-ԲԳՏ ներկայացուցչություններ բոլոր գավառներում⁴⁰⁹, որով սկսվում է տեղական ՎՀ-ԲԳՏ-ների կազմավորման գործընթացը: 1930 թ. փետրվարի 15-ի ՀՍԽՀ ԿՎՀ-ԲԳՏ ժողկոմ Սեդրակ Սարգսյանի՝ Անդրկովկասի ԿՎՀ-ԲԳՏ-ին ուղարկած պատասխան նամակից տեղեկանում ենք, որ 1930 թ. փետրվարի կեսերին Հայաստանի բոլոր գավառներում⁴¹⁰ ձևավորվել են ներկայացուցչություններ ⁴¹¹: Յուրաքանչյուր գավառում ԿՎՀ-ԲԳՏ ներկայացուցչությունը ունենալու էր 4 հաստիքային միավոր՝ լիազորի, քարտուղարի, ավագ և կրտսեր տեսուչների: Ընդհանուր առմամբ ներկայացուցչություններն ունենալու էին 20 հաստիքային միավոր⁴¹²: Հաստիքների ամբողջական լրացումը կատարվում էր դժվարությամբ, քանի որ չկային համապատասխան պատրաստվածություն ունեցող անհրաժեշտ քանակությամբ մարդիկ: Մասնավորապես Լոռու-Փամբակի գավառի ՎՀ-ԲԳՏ հաստիքակազմի համալրումը ամբողջապես կատարվում է միայն 1930 թ. ապրիլ ամսին⁴¹³:

1930 թ. մայիսի 24-28-ը կայացած ՀԿ(Բ)Կ 7-րդ համագումարը, քննարկելով գավառային ՎՀ-ԲԳՏ-ներ կազմակերպելու հարցը, այն համարում է նպատակահարմար և «.... առաջարկում ե կարգավորել նրանց հրահանգավորման սիստեմատիկ աշխատանքը և աշխատել, վորպեսզի ուժեղացվի նրանց գործառնական կազմը»⁴¹⁴:

ԿՎՀ-ԲԳՏ ներկայացուցչությունների նշված պատկերը գոյություն է ունենում շատ կարճ ժամանակ՝ մինչև ՀՍԽՀ վարչատարածքային նոր բաժանումը: ՀՍԽՀ Կենտգործկոմի և Ժողկոմխորհի 1930 թ. սեպտեմբերի 9-ի որոշմամբ վերացվում են գավառները, և հանրապետությունը վարչական առումով բաժանվում է 26 շրջանների⁴¹⁵: Սկսվում է ՀՍԽՀ բոլոր շրջաններում ԿՎՀ-ԲԳՏ ներկայացուցչություններ ստեղծելու գործընթացը: Ձևավորվում են 26 երրորդ կարգի ՎՀ-ԲԳՏ-ներ և առաջին

⁴⁰⁹ Տե՛ս նույն տեղում, թ. 2:

⁴¹⁰ ՀՍԽՀ Կենտրոնական գործադիր կոմիտեի՝ 1929 թ. հուլիսի 26-ի որոշումով Հայաստանի տարածքը ենթարկվել էր վարչատարածքային նոր բաժանման: Ձևավորվել էին 5 գավառներ (Երևանի, Լենինականի, Լոռի-Փամբակի, Սևանի, Զանգեզուրի)՝ 31 շրջաններով:

⁴¹¹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 128, ց. 1, գ. 377, թ. 80:

⁴¹² Տե՛ս նույն տեղում, գ. 50, թ. 7:

⁴¹³ Տե՛ս նույն տեղում, գ. 382, թ. 15:

⁴¹⁴ ՀԿ(Բ)Կ 7-րդ համագումարի վորոշումները, էջ 27:

⁴¹⁵ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 112, ց. 1, գ. 597, թթ. 1, 51:

կարգի 2 ԲԳՏ-ներ՝ Երևանում ու Լենինականում⁴¹⁶: Փաստորեն, վարչական բաժանման փոփոխության հետևանքով ավելանում է ԿՎՀ-ԲԳՏ ներկայացուցչությունների և նրանցում աշխատող մարդկանց թվաքանակը:

Պետական-կուսակցական վերահսկողության ցանցի նման ընդլայնումը, կարծում ենք, նախ և առաջ պայմանավորված էր «գտման» քաղաքականության իրականացմամբ: 1929 թ. սկսվում է ամբողջ պետապարատի «գտման» գործընթացը, որի կենսագործման հանձնաժողովները պետք է ղեկավարվեին վերահսկողության մարմինների կողմից: Ուստի վերջինները պետք է կարողանային ամբողջ ծավալով ապահովել այդ քաղաքականության կենսագործումը և արագ կերպով արձագանքել իրադարձություններին: Վերահսկողության ցանցի ընդլայնման նախապայման էր նաև ինդուստրացման և գյուղատնտեսության կոլեկտիվացման քաղաքականությունների կենսագործումը: Վերահսկողության մարմինները ամբողջ պետության մակարդակով պետք է ապահովեին այս քաղաքականությունների նախատեսված հունով ընթանալը:

1931 թ. հաստատվում է ՇՎՀ-ԲԳՏ աշխատանքների օրինակելի ծրագիրը, պարբերաբար հստակեցվում են նրանց առաջիկա խնդիրները, տրվում աշխատանքների կազմակերպման հստակ հրահանգներ, մշակվում աշխատանքային ծրագրեր: 1931 թ. հաստատվում են նաև ՇՎՀ-ԲԳՏ կանոնադրությունները: Վերահսկողության կենտրոնական մարմինների նմանությամբ ՇՎՀ-ի և շրջանային ԲԳՏ-ի համար կանոնադրությունները հաստատվում են առանձին-առանձին: Ավելին՝ Վերահսկիչ հանձնաժողովների կանոնադրությունը ընդունվում է ոչ թե ՀԿ(Բ)Կ-ի, այլ Անդրկովկասի երկրամասային կոմիտեի մակարդակով:

Շրջանային բանվորա-գյուղացիական տեսչությունների վերաբերյալ կանոնադրությամբ նրանք համարվում էին շրջգործկոմի բաժիններ՝ միաժամանակ ենթակա լինելով ԲԳՏ ժողկոմատին: Կանոնադրությունը շրջանային բանվորա-գյուղացիական տեսչության վրա դնում էր նույն պարտականությունները և տալիս էր նույն լիազորությունները, որպիսիք սահմանված էին կենտրոնական մարմնի համար: Կառավարման համակարգի բարելավման գծով նրանց գործառույթներն էին պետական մարմինների առանձին մասերի գործառույթների և

⁴¹⁶ Տե՛ս Պողոսյան Շ., նշվ. աշխ., էջ 133:

փոխհարաբերությունների ուսումնասիրումը և գործառույթների հստակ բաշխումը, նրանց գործավարության և հաշվետվության եղանակների բարելավումը, հաշվապահության վիճակի ուսումնասիրումը: ԲԳՏ տեղական մարմինները պետք է զբաղվեն գյուղատնտեսության և արդյունաբերության վերաբերյալ առկա ծրագրերի կենսագործման ուսումնասիրությամբ: Նրանց էր վերապահվում տեղական բյուջեների ուսումնասիրության և բյուջեի կատարման նպատակահարմարության վերաբերյալ եզրակացություններ տալու իրավունքը: Նրանք պետք է հետևեին կառավարման բարձրագույն մարմինների որոշումների, հրամանների հրահանգների, կարգադրությունների կատարման ընթացքին, ստուգեին և գնահատեին հիմնարկների անձնակազմի պատրաստվածության վիճակը, շարքային աշխատողներին պատրաստեին ղեկավար պաշտոններ զբաղեցնելու համար⁴¹⁷:

Շրջանային ԲԳՏ-ներին իրավունք էր տրվում շրջանի բոլոր պետական, հասարակական և կոոպերատիվ հիմնարկներում կատարելու լրիվ և մասնակի վերստուգողական-տեսչական հետազոտություններ, հիմնարկություններից պահանջելու քննությունների իրականացման համար անհրաժեշտ ցանկացած փաստաթղթի տրամադրում, կատարելու առաջարկություններ նշված թերությունները վերացնելու համար, հեռացնելու թերացած պաշտոնյաներին, նշանակելու կարգապահական տույժեր, շրջագործկոմներին և հանրապետական ԲԳՏ-ին ներկայցնելու առաջարկություններ հիմնարկների կառավարման համակարգի պարզեցման և էժանացման, անտնտեսվարության վերացման վերաբերյալ⁴¹⁸: Ընդ որում՝ հաստիքների և վերադիր ծախսերի կրճատման, կարգապահական տույժերի նշանակման վերաբերյալ շրջանային ԲԳՏ որոշումները ենթակա էին հիմնարկների կողմից պարտադիր ու անհապաղ կատարման⁴¹⁹:

ՇՎՀ-ները քննության էին ենթարկելու շրջանային կուսակցական կառույցներին և կուսակցականներին վերաբերող գործերը: ՇՎՀ կանոնադրության համաձայն՝ վերջինի անդամները չէին կարող լինել կուսակցության շրջանային կոմիտեի անդամ, չէին կարող զբաղեցնել վարչական և տնտեսական պատասխանատու պաշտոններ:

⁴¹⁷ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 128, ց. 1, գ. 75, թ. 17:

⁴¹⁸ Տե՛ս նույն տեղում, թ. 18:

⁴¹⁹ Տե՛ս նույն տեղում, թ. 19:

ՇՎՀ-ները ենթակա և հաշվետու էին ԿՎՀ-ին, սակայն հաշվետվություն էին տալու նաև շրջանային կուսկոնֆերանսին: ՇՎՀ-ները իրենց բոլոր որոշումները պետք է համաձայնեցնեին շրջանի կուսակցական կոմիտեի հետ. տեղում չլուծվող տարաձայնությունների դեպքում հարցը վերջնական որոշման համար պետք է ուղարկեին ԿՎՀ: Վերջինի քննության էին ուղարկվելու նաև կուսակցական տույժերի վերաբերյալ ՇՎՀ-ների որոշումների առնչությամբ եղած բողոքները⁴²⁰:

Տեղերում վերահսկողության իրականացման գործընթացը կանոնավորելու նպատակով կանոնադրությունների կողքին ընդունվում է նաև հրահանգ «Տեղական ՎՀ-ԲԳՏ-ների ներքին համակարգում իրականացվող վերահսկողության տեխնիկայի մասին»: Համաձայն այդ հրահանգի՝ ՇՎՀ-ԲԳՏ-ներում ստացված հանձնարարությունները փոխանցվում են նախագահին, որը նշանակում է կատարողին և կատարման ժամկետը: Այնուհետև ձևավորվում են վերահսկողության քարտեր, որոնց վրա նշվում են, թե ում հանձնարարությունն է, հանձնարարության համառոտ բովանդակությունը, կատարողը և կատարման ժամկետը: Քարտի դարձերեսին նշումներ են արվում հանձնարարությունների կատարման քայլերի մասին⁴²¹:

Հրահանգը հստակեցնում էր նաև ՇՎՀ-ԲԳՏ-ների տեսուչների որոշ պարտականություններ: Նրանք պարտավոր էին ՇՎՀ նախագահի հետ համաձայնեցնել իրենց պլանային և արտապլանային աշխատանքների ծրագրերը, աշխատանքների ավարտից հետո անմիջապես զեկուցել ՎՀ նախագահին, որի կողմից պետք է իրականացվեր կատարված աշխատանքի գնահատում⁴²²:

1931 թ. կեսերին սկսում են ձևավորվել նաև շրջանային բողոքների բյուրոններ, որոնց գործունեության շրջանակները և առաջիկա անելիքները քննարկվում ու սահմանվում են սեպտեմբերի վերջերին կայացած շրջանային բողոքների բյուրոների հանրապետական խորհրդակցությունում: Նրանք ընդունելու և քննելու էին աշխատավորների իրավունքների խախտման դեմ ուղղված շրջանի բնակչության բողոքները⁴²³:

⁴²⁰ Տե՛ս նույն տեղում, թ. 20 և շրջ.:

⁴²¹ Տե՛ս նույն տեղում, գ. 88, թ. 11:

⁴²² Տե՛ս նույն տեղում, թ. 11 շրջ.:

⁴²³ Տե՛ս նույն տեղում, գ. 440, թթ. 59-63:

Կազմակերպական շրջափուլից հետո ՇՎՀ-ԲԳՏ-ները չէին կարողանում ամբողջապես կատարել իրենց առջև դրված խնդիրները: Նախ խնդիրներ էր առաջացնում հաստիքների սակավությունը: Ճիշտ է, կազմավորումից հետո շատ ՇՎՀ-ԲԳՏ-ներում ավելանում է աշխատողների թվաքանակը⁴²⁴, բայց այն դեռևս բավարար չէր: Սրան գումարվում էր համապատասխան պատրաստվածություն ունեցող մարդկանց բացակայությունը: Խնդիրն էլ ավելի էր բարդանում, երբ իրականացվող զանազան հավաքագրումներին կանչվում էին նաև ՇՎՀ-ԲԳՏ աշխատակիցները: Խնդիրներ էր առաջացնում նաև փոխադրման միջոցների բացակայությունը, որի պատճառով տեսուչները չէին կարողանում գնալ գյուղեր և կատարել անհրաժեշտ քննությունները⁴²⁵: ԿՎՀ-ԲԳՏ նախագահության և կոլլեգիայի նիստերում լսվել են զեկուցումներ՝ առանց համապատասխան կազմակերպությունների աշխատանքների ուսումնասիրության, բացակայել է ՇՎՀ-ԲԳՏ-ների որոշումների կատարման ընթացքի վերահսկողությունը, շատ ՇՎՀ-ԲԳՏ-ներում չեն կազմակերպվել բողոքների բյուրոներ, բավարար ուշադրություն չի դարձվել ԿՎՀ-ԲԳՏ գործունեությանը օժանդակող կառույցների⁴²⁶ աշխատանքներին:

Վերը նշվածի կողքին ՇՎՀ-ԲԳՏ-ները կարողանում են հաջողությամբ ղեկավարել «զտող» հանձնաժողովների աշխատանքները, վերահսկել գյուղատնտեսական միջոցառումների իրականացումը, կատարել բազմաթիվ հիմնարկների աշխատանքների ուսումնասիրություն, քննել կուսակցականների վերաբերյալ գործեր և այլն:

ՇՎՀ-ԲԳՏ-ներում առկա թերությունների վերացման նպատակով 1932 թ. Խորհրդային Հայաստանում անցկացվում են ՇՎՀ-ԲԳՏ վերընտրություններ, որի հետևանքով փոխվում են ՇՎՀ 28⁴²⁷ նախագահներից 9-ը⁴²⁸:

⁴²⁴ Հաստիքակազմի ավելացմամբ շատ ՇՎՀ-ԲԳՏ-ներ փոխում էին իրենց կարգավիճակը և վերածվում առաջին կարգի:

⁴²⁵ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 128, ց. 1, գ. 79, թթ. 5, 62, 163:

⁴²⁶ Այս մարմինների (ԲԳՏ սեկցիա, աջակցող խմբակ, «թեթև հեծելազոր», արտաշտատային տեսչություն, սոցիալական համատեղիչներ և այլն) աշխատանքները պետք է ղեկավարվեին և ուղղորդվեին ՇՎՀ-ԲԳՏ-ների կողմից:

⁴²⁷ Շրջանների թվի ավելացմանը զուգահեռ ավելանում էր նաև ՇՎՀ-ԲԳՏ-ների թվաքանակը:

⁴²⁸ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 128, ց. 1, գ. 85, թ. 7:

ՇՎՀ-ԲԳՏ-ները գործունեություն են ծավալել շատ կարճ ժամանակահատվածում: 1934 թ. սկզբներին հանրապետական ԿՎՀ-ԲԳՏ ժողկոմատի գործունեության դադարեցմամբ ավարտվում է նաև վերջինի տեղական ներկայացուցչությունների՝ ՇՎՀ-ԲԳՏ-ների գործունեությունը:

Այսպիսով՝ 1920-ական թվականների անցումային շրջանում պետական և կուսակցական վերահսկողության կենտրոնական մարմինների կողքին կարևորվել է նաև նրանց տեղական ներկայացուցչությունների գոյության հանգամանքը: Տեղական ներկայացուցչությունները ձևավորվել են կենտրոնական մարմինների կազմավորմանը զուգահեռ: Կարճ ժամանակ անց կենտրոնական մարմինների վերակազմակերպումների հետևանքով նրանց գործունեությունը դադարեցվել է: Սակայն, 1920-ական թվականների վերջերին իրականացվող պետական և տնտեսական քաղաքականությանն աջակցելու նպատակով նրանք նորից վերստեղծվում են՝ համապատասխանեցվելով հանրապետությունում կատարվող վարչատարածքային բաժանումներին: Տեղական ներկայացուցչությունները, տեղերում ունենալով նույն լիազորությունները, որպիսիք ունեին վերահսկողության կենտրոնական մարմինները, նպաստել են համընդհանուր վերահսկողության իրականացմանը:

3.2. ԿՎՀ-ի և ԲԳՏ-ի գործունեությանը օժանդակող մարմինները

1920-ական թվականների անցումային շրջանում ԿՎՀ-ԲԳՏ-ի առջև խնդիր էր դրված վերահսկողական աշխատանքների արդյունավետ կազմակերպման գործում հնարավորինս օգտագործել հասարակության ներուժը: Այդ խնդրի մեջ ներառվում էին վերահսկողական աշխատանքներում հնարավորինս շատ մարդկանց ներգրավելը, ԿՎՀ-ԲԳՏ ժողկոմատը առավելագույնս ժողովրդական զանգվածներին մոտեցնելը, պետության վերահսկողության գործառույթը համաժողովրդական իրավունքի և պարտականության վերածելը: Խնդրի առնչությամբ ՀՍԽՀ ԿՎՀ-ԲԳՏ ժողկոմ Աղասի Գալոյանը նշում էր. «Պետք է ասել, վոր ինչքան ել մենք մեր շտատներն ուռցնենք, միևնույն է, վրչինչ անել չենք կարող, յեթե մենք չօգտագործենք լայն

հնարավորությունը՝ պրոֆմիությունները, կոմյերիտությունը, հարվածային բանվորները, մասնագետները, ուսանողները, ահա մեր կադրերը վորոնց միջոցով մենք պետք է կատարենք մեր աշխատանքները,-գրում է Գալոյանը և ավելացնում,- մեզ մնում է կարողանալ կազմակերպել, շրջապատել ԲԳՏ այդ հսկայական բանակով և ճիշտ ոգտագործել այդ մասսային»⁴²⁹: Խնդրի լուծման ու առարկայացման նպատակով պետական, ապա նաև պետական-կուսակցական վերահսկողության ժողկոմատի նախաձեռնությամբ և ղեկավարությամբ ստեղծվում ու գործում էին վերահսկողական գործառույթներ իրականացնող տարբեր օժանդակ մարմիններ, որոնցում ընդգրկվում էին տասնյակ հազարավոր մարդիկ:

Օժանդակ մարմինների շարքում առաջինը պետական մարմինների աշխատանքների բարելավման նպատակ հետապնդող ԲԳՏ օժանդակ բջիջներն էին: Դրանք ստեղծվում էին ֆաբրիկաներին, ձեռնարկություններին, պետական ու տեղական հիմնարկություններին կից: Օժանդակ բջիջները ձևավորվում էին կամավորության սկզբունքի հիման վրա, ընտրությունների միջոցով: Բջիջների ձևավորումը սկսվել է 1921 թ. կեսերից: Արդեն 1921 թ. վերջերին Հայաստանում գործում էին 433 բջիջներ, որոնցից 52-ը քաղաքների հիմնարկ-ձեռնարկություններում, իսկ 381-ը՝ գյուղերում: Այս բջիջներում ընդգրկված էր շուրջ 47 հազար մարդ⁴³⁰:

1921 թ. օգոստոսի 28-ին կայանում է ԲԳՏ տեսուչների և օժանդակ բջիջների առաջին համագումարը: Այստեղ զեկուցումներ են ներկայացվում ԲԳՏ դերի ու նպատակների, ԲԳՏ և արհմիությունների կապի, կազմակերպչական և տարբեր այլ հարցերի մասին⁴³¹: Պարբերական բնույթ էր կրում ԲԳՏ օժանդակ բջիջների համար դասախոսությունների և զեկուցումների կազմակերպումը:

Օժանդակ բջիջների գործունեության շրջանակները հստակեցվեցին 1922 թ. կեսերին ընդունված կանոնադրությամբ: Օժանդակ բջիջները կարող էին հսկել վարչական և տնտեսական մարմինների գործունեությունը, ձեռնարկություններում աշխատանքային դրվածքի օրինականությունը, նյութական միջոցների, արտադրանքի օգտագործումն ու պահպանումը, օժանդակել աշխատանքի արտադրողականության

⁴²⁹ Գալոյան Ա., ԿՎՀ-ԲԳՏ հաշվետվությունը, էջ 55:

⁴³⁰ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 128, ց. 2, գ. 16, թ. 159:

⁴³¹ Տե՛ս նույն տեղում, գ. 7, թ. 7:

բարձրացմանը, միջոցներ ձեռք առնել հափշտակությունները և վնասարարությունները կանխարգելելու համար, բարելավել աշխատանքի պայմանները: Բոլոր նկատված թերությունները, չարաշահումներն ու անօրինականություններն անմիջապես պետք է հաղորդվեին ԲԳՏ տեղական բաժանմունքներին: ԲԳՏ օժանդակ բջիջներն իրավունք չունեին միջամտելու ձեռնարկությունների վարչական գործառույթներին և ընդհանուր ղեկավարմանը: Նրանք իրավունք չունեին նաև անցկացնելու ինքնուրույն հետազոտական աշխատանքներ, այլ կարող էին մասնակցել ԲԳՏ-ի անցկացրած ստուգումներին ու հետազոտություններին: Բջիջի աշխատանքն անմիջականորեն ղեկավարվում էր ԲԳՏ տեղական բաժանմունքի կողմից: Բջիջի ամենօրյա աշխատանքները ղեկավարում էր քարտուղարը, նրա անդամները չէին ազատվում ձեռնարկություններում իրենց հիմնական աշխատանքներից և բջիջում աշխատանքի համար չէին ստանում լրացուցիչ վարձատրություն⁴³²:

Օժանդակ բջիջների գործունեության առաջին փուլն ավարտվում է 1922 թ. վերջերին: Այն կապված է հանրապետության ինքնուրույն ԲԳՏ ժողկոմատի վերացման և Անդրկովկասի ԲԳՏ ժողկոմատի հանրապետական լիազորության ստեղծման հետ: Այս փոփոխությունների հետևանքով վերացվում են ԲԳՏ տեղական և օժանդակող բոլոր մարմինները: Սակայն, ինչպես տեսանք, այս փոփոխությունները իրենց չեն արդարացնում և գոյատևում են շատ կարճ: ԲԳՏ հանրապետական ժողկոմատի վերականգնմանը զուգահեռ վերակազմակերպվում են նաև նրան օժանդակող մարմինները:

1923 թ. դեկտեմբերի 11-ին Անդրկովկասի ԲԳՏ ժողկոմատը հրահանգում է Հայաստանի ԲԳՏ ժողկոմատին անմիջապես կապ հաստատել արհեստակցական ու կուսակցական մարմինների հետ և նախաձեռնել օժանդակ բջիջների վերակազմակերպումը՝ համաձայն առաջարկվող կանոնադրության և հրահանգի: Առաջարկվում էր նախ կազմակերպել 2-3 բջիջներ, ապա, հաշվի առնելով վերջինների փորձը, ընդլայնել նրանց ցանցը⁴³³:

ԲԳՏ ժողկոմատի և Հայաստանի արհմիությունների խորհրդի միացյալ խորհրդակցությունը քննելով հարցը, որոշում է առաջին հերթին այդպիսի բջիջներ

⁴³² Տե՛ս նույն տեղում, ց. 1, գ. 101, թ. 22:

⁴³³ Տե՛ս նույն տեղում, գ. 135, թ. 30:

կազմակերպել «Արարատ» գինու-կոնյակի գործարանին, ԺՏԳԽ պոլիգրաֆտրեստին և հողագործության ժողկոմատին կից: Որոշվում է օժանդակող բջիջներ ձևավորել նաև գավգործկոմներին և երկաթուղուն կից⁴³⁴:

Առաջինը ձևավորվում է «Արարատ» գործարանի՝ 7 հոգուց բաղկացած օժանդակ բջիջը, որն իր աշխատանքներն սկսում է 1924 թ. ապրիլի սկզբից: 1924 թ. փետրվարից մինչև հոկտեմբեր ընկած ժամանակահատվածում օժանդակ բջիջներ են կազմակերպվում վերը նշված առաջնահերթ երեք տեղերում, ինչպես նաև 6 գավգործկոմներին կից (Զանգեզուր, Դիլիջան, Երևան, Էջմիածին, Նոր-Բայազետ, Լոռի-Փամբակ): Նրանց թիվը գնալով ավելանում է և արդեն 1925 թ. վերջին անցնում է 500-ից, որոնցում ընդգրկված էին ավելի քան 18 հազար մարդ⁴³⁵:

1924 թ. դեկտեմբերի 3-ին ընդունվում է օժանդակ բջիջների մասին նոր կանոնադրությունը, ըստ որի՝ պետական մարմինների աշխատանքների բարելավմամբ զբաղվող օժանդակ բջիջները կազմակերպվելու էին ԲԳՏ նախաձեռնությամբ պետական հատուկ-կարևոր ձեռնարկություններում, երկրագործական արհեստանոցներում և պետական հիմնարկներում: Իրենց աշխատանքների համար բջիջները պատասխանատու էին գործկոմների և ԲԳՏ համապատասխան մարմինների առաջ: Օժանդակ բջիջների անդամները ընտրելու էին բյուրո, որն էլ ընտրելու էր բջիջի քարտուղար՝ օժանդակ բջիջի աշխատանքները ղեկավարելու համար: Հետաքրքիր է, որ բջիջին վերստուգելու, ղեկավարելու կամ կարգադրելու իրավունք և պարտականություն չէին վերապահվում: Նա կարող էր ներկայացնել միայն առաջարկություններ, որոնք կարող էին ընդունվել կամ չընդունվել: Օժանդակ բջիջների առաջ խնդիր էր դրվում երևան հանելու հիմնարկությունների և ձեռնարկությունների կանոնավոր գործունեությանը արգելք հանդիսացող պատճառները, աջակցելու կաշառակերության և զեղծարարության դեմ մղվող պայքարին, նաև ձեռնարկելու միջոցներ նյութերի, վառելիքի ժամանակին պատրաստ լինելու համար, մշակելու և ԲԳՏ համապատասխան մարմիններին ներկայացնելու ապրանքների ինքնարժեքի նվազեցման մասին նկատառումներ և

⁴³⁴ Տե՛ս «Խորհրդային Հայաստան», 13 ապրիլի 1924, N 86, էջ 4:

⁴³⁵ Տե՛ս Պողոսյան Շ., նշվ. աշխ., էջ 164:

առաջարկություններ, գործնական ցուցումներ տալու եղած արդյունաբերական ծրագրերի վերաբերյալ և այլն⁴³⁶:

1924 թ. ընդունվում է նաև պետական մարմինների բարելավման օժանդակ բջիջների մասին հրահանգ: Համաձայն հրահանգի՝ բջիջները կազմակերպվում են ԲԳՏ նախաձեռնությամբ հիմնարկներին և ձեռնարկություններին կից: Դրանք կազմակերպվելու էին ԲԳՏ հետազոտական ծրագրերի էությանը համապատասխան՝ արհմիությունների և տեղական կուսակցական մարմինների մասնակցությամբ: Բջիջի աշխատանքների ղեկավարման համար ձևավորվելու էր բյուրո՝ 3 անդամից և անդամության 2 թեկնածուից բաղկացած: Բջիջի բոլոր անդամները պարտավոր էին պարտադիր կերպով կիրառել ԲԳՏ-ից ստացված բոլոր ցուցումները⁴³⁷:

1920-ական թվականների առաջին կեսին գործած ԲԳՏ օժանդակ մարմիններից մյուսը «Ժամանակի լիզա»-ն է, որի խնդիրը աշխատաժամերի արդյունավետ օգտագործման կազմակերպումն էր: Հայաստանում «Ժամանակի լիզա»-ի առաջին բջիջը կազմակերպվել է ՀԿ(Բ)Կ Կենտկոմում 1923 թ.⁴³⁸: 1924 թ. սկզբին գործում էին «Ժամանակի լիզա»-ի ավելի քան 320 բջիջներ, որոնց անդամակցում էր 10 հազար մարդ⁴³⁹:

«Ժամանակի լիզա»-ի նպատակների մասին «Խորհրդային Հայաստան» թերթն հաղորդում է. «Ժամանակի լիզան ունի յերեք գլխավոր կետ, վորոնք մարդու ամբողջ գործունեության առանցքն են կազմում: Այս յերեք պայմանը միացած դառնում են «Ժամանակի լիզա»-յի գաղափարը:

Առաջին նախապայմանը դա ժամանակի հաշվառումն է, այսինքն, գործարանների բանվորներն աշխատում են մի մեքենա պատրաստել այդ մեքենան իր պատրաստվելու ընթացքում վորքան բանվոր ու անհրաժեշտ ժամ է կլանել:

Երկրորդը դա ժամանակի բաշխումն է. արդյոք վորքան և ինչ տեղ են հատկացնում օրվա մեջ այս կամ այն գործին քո բանվորական 8 ժամից կամ բանվորական 8 ժամ անցկացնելուց հետո, գործարանից դուրս քո ժողովին վորքան ժամ ես վատնում:

⁴³⁶ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 128, ց. 1, գ. 150, թթ. 6-9:

⁴³⁷ Տե՛ս նույն տեղում, թ. 10 և շրջ.:

⁴³⁸ Տե՛ս նույն տեղում, ֆ. 91, ց. 2, գ. 135, թ. 40:

⁴³⁹ Տե՛ս նույն տեղում, ֆ. 128, ց. 1, գ. 132, թ. 18:

Երրորդը դա աշխատանքների տևողությունն է. սա տնտեսում և խնայում է բանվորի իզուր կորչող ժամերը:

Բացի այս կետերից կան մի քանի կետեր ևս- ինչպես օրինակ աշխատանքի լարվածության, աշխատանքի շուտ կատարումը: Ժամանակի լիզան մեծ ուշադրություն է դարձնում նաև մարդու արտահայտությունների վրա. նրանք պիտի լինեն կարճ, կտրուկ ու բովանդակալից»⁴⁴⁰:

1924 թ. հուլիսին տեղի է ունենում «Ժամանակի լիզա»-ի և աշխատանքի գիտական կազմակերպության բջիջների հանրապետական խորհրդակցությունը, որը միավորում է նրանց աշխատանքները և ընդունում ընդհանուր կանոնադրություն⁴⁴¹:

1920-ական թվականների կեսերից ժողովրդական լայն զանգվածների հետ վերահսկողական աշխատանքները կազմակերպելու ձևերից է դառնում բանգյուղթղթակիցների ինստիտուտի ներդրումը: 1925 թ. ՀամԿ(Բ)Կ ԿՎՀ-ն շրջաբերական է հրապարակում, որով կոչ է անում բոլոր ԿՎՀ-ԲԳՏ-ներին ուժեղացնելու բանթղթակիցների և գյուղթղթակիցների հետ կապը ⁴⁴²: «Իր բնույթով բանթղթակցային և գյուղթղթակցային կազմակերպությունները խաղում են պրոլետարական և գյուղացիական ընդհանուր տեսակետների և ինքնագործունեության արտահայտման և փոխանցման դեր, տեղյակ են պահում խորհրդային մարմիններում անառողջ և ոչ ճիշտ շեղումների մասին, որոնք պատճառել են զանգվածների դժգոհությունը, պայքարում են պրոլետարական պետության շինարարության համար, սերտորեն և անմիջականորեն շփվում են պետական ապարատի վերակառուցման և ամբողջացման ԲԳՏ և ԿՎՀ մարմինների խնդիրների հետ», - կարդում ենք շրջաբերականում⁴⁴³: ԲԳՏ կենտրոնական և տեղական մարմիններին հանձնարարվում է նաև առանձնացնել մեկ պատասխանատու աշխատակից բանգյուղթղթակիցների հետ մշտական կապ պահպանելու համար: Բանգյուղթղթակցային կազմակերպությունների ներկայացուցիչների հետ պետք է պարբերաբար կազմակերպվեին խորհրդակցություններ, որոնց ընթացքում վերջինները կձանոթացվեին պետական մարմինների բարելավման աշխատանքներին, ԲԳՏ

⁴⁴⁰ «Խորհրդային Հայաստան», 13 ապրիլի 1924, N 86, էջ 3:

⁴⁴¹ Տե՛ս Պողոսյան Շ., նշվ. աշխ., էջ 167:

⁴⁴² Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 91, ց. 2, գ. 21, թթ. 8-9 շրջ.:

⁴⁴³ Նույն տեղում, թ. 8:

հերթական խնդիրներին, կատարված հետազոտությունների արդյունքներին: Պետք է ստեղծվեր այնպիսի վիճակ, որ թղթակիցների հաղորդած բոլոր տեղեկությունները ենթարկվեին քննության և ստանային համապատասխան լուծում: Միաժամանակ ԿՎՀ-ԲԳՏ-ները պետք է բանգյուղթղթակիցներին պաշտպանեին հնարավոր հետապնդումներից ու հալածանքներից:

Բանգյուղթղթակիցների հարցին հատուկ ուշադրություն է դարձվում 1932 թ. օգոստոսի 22-ին կայացած ՀամԿ(բ)Կ ԿՎՀ նախագահության և ԽՍՀՄ ԲԳՏ ժողկոմատի միացյալ նիստի ժամանակ: Այստեղ որոշվում է պարտավորեցնել բոլոր ՎՀ-ԲԳՏ-ներին հաստատել այնպիսի հսկողություն, որ պատասխան տրվի ինչպես կենտրոնական, անպես էլ տեղական թերթերում հրատարակված բոլոր թղթակցություններին⁴⁴⁴:

Վերահսկողական աշխատանքներում ժողովրդական լայն զանգվածների ներգրավման և վերահսկողության իրականացմանը օժանդակող նոր օղակների ստեղծմանը առանձնահատուկ ուշադրություն է դարձվում 1920-ական թվականների վերջերից:

Քայլեր են ձեռնարկվում երիտասարդությանը վերահսկողական աշխատանքներում ներգրավելու համար: Այս ուղղությամբ ձեռնարկված միջոցառումների արդյունքն է «թեթև հեծելազորի» ջոկատների ձևավորումը: «Թեթև հեծելազորայինների» 1928 թ. մարտի 15-ին կայացած 1-ին խորհրդակցությունը քննարկեց «թեթև հեծելազորի» ձևավորման հարցը և հստակեցրեց կազմակերպական խնդիրները: Նույն թվականի մայիսին հրավիրված Համամիութենական լենինյան կոմունիստական երիտասարդական միության 8-րդ համագումարը, ապա նաև ՀԼԿԵՄ Կենտկոմի հուլիսի 14-ի նիստը քննարկում են բյուրոկրատիզմի դեմ մղվող պայքարում կոմերիտմիության խնդիրները⁴⁴⁵: 1928 թ. օգոստոսի 4-ին Հայաստանում՝ «Ավանգարդ» թերթի խմբագրության կոմերիտական բջջին կից կազմակերպվեց «թեթև հեծելազորի» առաջին ջոկատը⁴⁴⁶: «Թեթև հեծելազորայինների» առաջին «արշավը» կազմակերպվեց 1928 թ. օգոստոսի 22-ին: Յոթանասուն

⁴⁴⁴ Տե՛ս Հակոբյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 130-131:

⁴⁴⁵ Տե՛ս Պողոսյան Շ., նշվ. աշխ., էջ 182-183:

⁴⁴⁶ Տե՛ս «Ավանգարդ», Երևան, 4 օգոստոսի 1928, N 62, էջ 1:

«թեթևհեծելագորայիններ» «արշավեցին» Երևանի սննդի հաստատությունների վրա: Զննվեց քաղաքի ճաշարանների, սննդամթերքների պահեստների սանիտարական վիճակը: Այդ օրը զննման ենթարկվեցին ավելի քան 20 հաստատություններ⁴⁴⁷: Ընդհանրապես «թեթև հեծելագորի» ջոկատները կարող էին «արշավներ» կազմակերպել ցանկացած կազմակերպության վրա և ստուգել աշխատանքների կազմակերպման ճշտությունը:

Սկզբնական շրջանում առկա էին բազմաթիվ թերություններ «թեթև հեծելագորի» կազմակերպման հարցում: Նրանք չունեին աշխատանքի ծրագիր, գործում էին անկազմակերպ ու տարերայնորեն, չէին կատարում աշխատանքի հաշվառում: Վատ էին կազմակերպվում ղեկավարման գործընթացները: Թույլ էր «թեթև հեծելագորի» հանրապետական շտաբի ղեկավար դերը, անգործության էին մատնված շրջանային շտաբները: Նրանց ղեկավարումը աստիճանաբար կենտրոնանում է ԲԳՏ-ի ձեռքում: 1929 թ. հոկտեմբերին ԲԳՏ-ում առանձնացվում է հատուկ աշխատակից «թեթևհեծելագորային» շարժումը ղեկավարելու համար⁴⁴⁸: Ապա ԲԳՏ-ին կից կազմակերպվում է 20 հոգուց բաղկացած հրահանգիչների խումբ, որի միջոցով և գլխավորությամբ իրականացվում են «թեթևհեծելագորայինների» արշավները⁴⁴⁹: 1931 թ. ՀԼԿԵՄ Կենտկոմի և ԲԳՏ ժողկոմատի կողմից շրջաններ են գործուղվում 25 հրահանգիչներ, որոնք, բացի հրահանգավորումից և սեմինար պարապմունքներից կազմակերպում էին ցուցադրական արշավներ⁴⁵⁰:

1930 թ. փետրվարին Թիֆլիսում կայանում է «թեթև հեծելագորի» ջոկատների Անդրկովկասյան երկրային հավաքը: Կարևորելով «թեթևհեծելագորային» շարժումը հավաքը կոչ է անում կոմերիտական կազմակերպություններին ավելի մեծ ուշադրություն դարձնել շարժմանը, այն դնել կազմակերպված հունի մեջ⁴⁵¹:

Հետզհետե կայունանում են «թեթև հեծելագորների» աշխատանքները: Արդեն 1930 թ. կեսերին գործում էին «թեթև հեծելագորի» 600 ջոկատներ, որոնցում ընդգրկված էր 8000 հոգի, որից 6300-ը կոմերիտականներ էին: Ընդգրկված էին նաև

⁴⁴⁷ Տե՛ս Պողոսյան Շ., նշվ. աշխ., էջ 184:

⁴⁴⁸ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 128, ց. 1, գ. 72, թ. 40:

⁴⁴⁹ Տե՛ս նույն տեղում, գ. 417, թ. 45:

⁴⁵⁰ Տե՛ս Պողոսյան Շ., նշվ. աշխ., էջ 193:

⁴⁵¹ Տե՛ս Պողոսյան Շ., «Թեթև հեծելագոր»-ը ..., «Գիտական աշխատությունների ժողովածու» ամսագիր, հտ. 24, Հասարակական գիտությունների սերիա, թողարկում N 1, Երևան, 1966, էջ 31:

տարբեր մասնագետներ, այդ թվում՝ 200 տեխնիկ, 35 ինժիներ, 270 հաշվապահ⁴⁵²: 1931 թ. կազմակերպվում են բազմաթիվ արշավներ տնտեսական մարմինների, Հայկոոպի խանութների, Երևանի բոլոր ձեռնարկությունների և այլ կազմակերպությունների վրա:

«Թեթևհեծելագորային» շարժումը գոյություն ունեցավ մինչև 1934 թ. սկիզբը և դադարեցվեց վերահսկողության մարմինների վերակազմակերպման ժամանակ:

ԿՎՀ-ԲԳՏ ժողկոմատի վերահսկողական աշխատանքներին օժանդակող կառույցներից են նաև ԲԳՏ աջակցող խմբակները, որոնց կազմավորումը սկսվել է 1930-ական թվականների սկզբին: 1931 թ. մարտի 9-ին ԿՎՀ-ԲԳՏ կազմաթիվ շրջաբերական է ուղղում բոլոր ՇՎՀ-ԲԳՏ-ներին, որով վերջիններին պարտադրվում է շրջանների բոլոր խոշոր կոլտնտեսություններում և խորհտնտեսություններում կազմակերպել ԲԳՏ աջակցող խմբակներ⁴⁵³: Խմբակները կազմակերպվելու էին կամավոր հիմունքներով, բաղկացած էին լինելու 3-15 հոգուց: Նրանք օժանդակելու էին ԲԳՏ աշխատանքներին, սերտ կապ էին պահպանելու ՇՎՀ-ԲԳՏ-ների, ԲԳՏ սեկցիաների, կուրքիչների հետ, ժամանակին պետք է ահազանգեին խորհտնտեսություններում և կոլտնտեսություններում առկա թերությունների մասին, հետևեին վերադաս մարմինների որոշումների կատարման ընթացքին, ՇՎՀ-ԲԳՏ-ների հանձնարարությամբ հետազոտեին կոլտնտեսություններին և խորհտնտեսություններին վերաբերող առանձին հարցեր⁴⁵⁴:

1931 թ. ապրիլի 20-ին ՀՍԽՀ ԲԳՏ ժողկոմատի կոլլեգիան որոշում է ընդունում, որպես ԲԳՏ հենակետեր, ձեռնարկություններին կից աջակցող խմբակներ կազմակերպելու մասին⁴⁵⁵: Վերջիններս նույնպես կազմակերպվելու էին կամավորության սկզբունքով և ունենալու էին 5-9 անդամ: Ձեռնարկություններին կից խմբակները հետևելու էին վերադաս մարմինների որոշումների կատարման ընթացքին, վեր էին հանելու ձեռնարկությունների աշխատանքներում առկա թերությունները, ինչպես նաև հսկելու էին արտադրաֆինանսական ծրագրերի կատարումը, սոցմրցության և հարվածայնության աշխատանքները, իրականացնելու

⁴⁵² Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 128, ց. 1, գ. 60, թ. 19 շրջ.:

⁴⁵³ Տե՛ս նույն տեղում, գ. 77, թ. 27:

⁴⁵⁴ Տե՛ս նույն տեղում:

⁴⁵⁵ Տե՛ս նույն տեղում, թ. 26:

էին բողոքների ընդունումը և քննությունը: Միևնույն ժամանակ պետք է կատարեին ուսումնասիրություններ ՇՎՀ-ԲԳՏ-ից ստացված հանձնարարությունների կապակցությամբ և հավաքված համապատասխան նյութերը ուղղարկում են ՇՎՀ-ԲԳՏ՝ որոշում կայացնելու համար⁴⁵⁶:

1931 թ. մայիսի 17-ին ԿՎՀ-ԲԳՏ կազմբաժինը հրահանգում է մինչև հունիսի 1-ը ԲԳՏ աջակցող խմբակների կազմակերպել ապրիլի 20-ի որոշմամբ նշված բոլոր գործարաններում⁴⁵⁷: ՀԿ(Բ)Կ 8-րդ համագումարին ներկայացված ԿՎՀ-ԲԳՏ հաշվետվությունից տեղեկանում ենք, որ աջակցող խմբակներ են կազմակերպվել Երևանի մեխգործարանում, Ալահվերդու պղնձաձուլարանում, Լենինականի տեքստիլ կոմբինատում, Արթիկ-տուֆում, Արարատի ցեմշինում, մի շարք կոլտնտեսություններում և խորհտնտեսություններում⁴⁵⁸: ՇՎՀ-ԲԳՏ-ի առջև խնդիր է դրվում 1932 թ. օժանդակ խմբակներ կազմակերպել բոլոր ձեռնարկություններում, խորհտնտեսություններում ու կոլտնտեսություններում⁴⁵⁹:

Կարևորվում էր նաև կոոպերատիվ ձեռնարկություններին կից կազմակերպված աջակցող խմբակների աշխատանքը: 1933 թ. ԲԳՏ-ի, ՀԱՄԽ-ի, ՀԼԿԵՄ Կենտկոմի և Հայկոոպի միացյալ շրջաբերականով, ուղղված շրջանային ԲԳՏ-ներին և արհմիությունների խորհուրդներին, ԼԿԵՄ շրջկոմներին և կոոպերատիվներին, հրահանգվում էր «բոլոր կոոպարչություններին կից կազմակերպված ԲԳՏ-ի ոժանդակ խմբակների աշխատանքները ուժեղացնել», շեշտվում էր, որ դրանց «պարտականությունը պետք է լինի՝ հետևել և հայտնաբերված այլանդակությունների մասին անմիջապես հայտնել ԲԳՏ-ին համապատասխան միջոցառումների դիմելու համար»: Միաժամանակ առաջարկվում էր «փոխադրել նույն տեղից մյուսը ԿՎՀ-ի հսկող աջակցող խմբակների արդյունավետ աշխատանքը և դրական փորձը»⁴⁶⁰:

Աջակցող խմբակների անդամները, ընդհանրապես, գործել են ԲԳՏ հետազոտող ներկայացուցչի մշակած ծրագրերով, սակայն հետազոտությունների ընթացքում նրանք որպես տվյալ ձեռնարկություններին ավելի տեղյակ անձինք, առաջ

⁴⁵⁶ Տե՛ս նույն տեղում:

⁴⁵⁷ Տե՛ս նույն տեղում, թ. 25:

⁴⁵⁸ Տե՛ս Գալոյան Ա., ԿՎՀ-ԲԳՏ հաշվետվությունը, էջ 57:

⁴⁵⁹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 128, ց. 1, գ. 75, թ. 14:

⁴⁶⁰ Նույն տեղում, թթ. 2-3:

էին քաշում նորանոր հարցեր ու խնդիրներ, որը, բնականաբար, նպաստում էր հետազոտությունների հաջողությանը: Շատ հաճախ նրանք իրենք էին նախաձեռնում ստուգումների և հետազոտությունների անցկացում: Նրանց ուշադրության կենտրոնում են եղել հարվածայնության և սոցմրցության ծավալումը, աշխատանքի կարգապահության ամրապնդումը, արտադրանքի որակի բարձրացումը և ինքնարժեքի իջեցումը, խնայողության ռեժիմը, արտադրության ծրագրերի կատարումն ու գերակատարումը:

Ներքևից իրականացվող վերահսկողության կազմակերպման գործում կարևոր տեղ ունեն պետական հիմնարկությունների վրա ձեռնարկությունների (գործարանների) բանվորների շեֆության իրականացումը: Այս եղանակով մի կողմից հսկողություն էր սահմանվում հիմնարկությունների գործունեության վրա, մյուս կողմից բանվորները ծանոթանում էին պետական մարմիններում աշխատելու սկզբունքին՝ պատրաստվելով հետագայում փոխարինելու վերջիններում աշխատողներին:

Շեֆական աշխատանքները Խորհրդային միությունում սկզբնավորվեցին 1928 թ.՝ 16-րդ կուսկոնֆերանսից հետո: Այն հիմնական քննարկման առարկա է դառնում 1930 թ. մարտի 15-ին կայացած ՀամԿ(բ)Կ Կենտկոմի և ԿՎՀ-ի միացյալ նիստում: Այստեղ կարևորվում է շեֆական աշխատանքների դերը պետական մարմինների «զտման» և նրանցում աշխատելու համար անհրաժեշտ աշխատողների պատրաստման գործում: Միաժամանակ պարտավորեցնում են գործարանների կուսկոմիտեներին, քիջներին և տեղական ՎՀ-ԲԳՏ-ներին ամեն կերպ օժանդակել շեֆաշխատանքներին՝ այն համարելով ձեռնարկություններում տարվող զանգվածային աշխատանքների կարևորագույն մաս⁴⁶¹:

1930 թ. հաստատվում է «Հիմնարկների վրա ձեռնարկությունների շեֆության մասին» կանոնադրությունը, համաձայն որի՝ ձեռնարկություններն իրականացնելու էին ենթաշեֆ հիմնարկների աշխատանքների ամենօրյա պարբերական վերահսկողություն, հետևելու էին կուսակցական և կառավարական որոշումների կատարմանը, ակտիվ մասնակցելու էին պետմարմինների աշխատողների «զտման» աշխատանքներին, աջակցելու էին հիմնարկների աշխատանքների կազմակերպմանը և այլն: Շեֆական

⁴⁶¹Տե՛ս ՍՄԿԿ-ն որոշումներում, հ. 5, թ. 140:

աշխատանքների ընդհանուր ղեկավարումն իրականացնելու էին ԿՎՀ-ԲԳՏ մարմինները, իսկ ձեռնարկություններում ղեկավարությունը դրվում էր ֆաբրիկա-գործարանային կոմիտեների վրա, որոնք անմիջականորեն պատասխանատու էին շեֆական աշխատանքների հաջողության համար: Ենթաշեֆ հիմնարկներն իրենց հերթին առանձնացնելու էին մեկ ղեկավար աշխատողի, ով հետևելու էր հիմնարկներում շեֆական աշխատանքների կազմակերպմանը: Շեֆ ձեռնարկություններում ձևավորվելու էին բանվորական խմբեր, որոնք գործելու էին կամավորության սկզբունքով: Նրանք նախ և առաջ ծանոթանալու էին ենթաշեֆ հիմնարկի վերաբերյալ առկա որոշումներին ու հրահանգներին, նրա խնդիրներին, փաստացի վիճակին, ապա նոր սկսելու էին աշխատանքները տվյալ հիմնարկում⁴⁶²:

Խորհրդային Հայաստանում շեֆական աշխատանքներն սկզբնավորվեցին 1930 թ.: Նույն տարվա հոկտեմբեր ամսի դրությամբ հաստատվել էր 11 ձեռնարկությունների շեֆություն պետական հիմնարկների նկատմամբ⁴⁶³: Հաջորդ տարի շեֆձեռնարկությունների թիվը հասնում է 17-ի⁴⁶⁴:

1931 թ. դեկտեմբերի 9-ին ՀԿ(Բ)Կ ԿՎՀ նախագահությունը և ԲԳՏ կոլլեգիան համատեղ որոշում են ընդունում հիմնարկների վրա ձեռնարկությունների շեֆության վիճակի մասին: Այստեղ նշվում է, որ, չնայած ԿՎՀ Նախագահության և ԲԳՏ կոլլեգիայի 1931 թ. ընթացքում ընդունած որոշումներին, շեֆական աշխատանքներին հատկացվել է ոչ պատշաճ ուշադրություն, և մի շարք ձեռնարկություններում չեն ձևավորվել շեֆխմբեր: Կուսբջիջների քարտուղարներին և ֆաբրիկա-գործարանային կոմիտեների նախագահներին առաջարկվում է ուշադրության կենտրոնում պահել շեֆական աշխատանքների կազմակերպումը և սահմանված հիմնարկներում ձևավորել շեֆխմբեր⁴⁶⁵: 1932 թ. հունվարի 31-ին գումարված ԿՎՀ-ԲԳՏ, ՀԱՄԽ, շեֆձեռնարկությունների, ենթաշեֆ հիմնարկների, սոցիալատեղիչների համատեղ խորհրդակցությունը քննարկում է Հայաստանում շեֆական աշխատանքների իրականացման հարցը և հստակեցնում աշխատանքների իրականացման ժամանակը: Մասնավորապես սահմանվում է, որ շեֆաշխատանքները պետք է կատարվեն

⁴⁶² Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 128, ց. 1, գ. 380, թթ. 91-93:

⁴⁶³ Տե՛ս նույն տեղում, թ. 74 և շրջ.:

⁴⁶⁴ Տես Գալոյան Ա., ԿՎՀ-ԲԳՏ հաշվետվությունը, էջ 58:

⁴⁶⁵ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 128, ց. 1, գ. 415, թ. 17:

նախապես կազմված օրացուցային ծրագրով՝ երեկոյան ժամերին: Դրա համար հիմք էր ընդունվում շեֆիսների անդամների հիմնական աշխատանքներին չխոչընդոտելու հանգամանքը⁴⁶⁶:

Շեֆություն է սահմանվել նաև գյուղերի նկատմամբ: Արդյունաբերական ձեռնարկությունները և կենտրոնական կառավարական մարմինները ստանձնում էին գյուղերի շեֆությունը և այնտեղ էին ուղարկում իրենց աշխատակիցներին: Վերջիններն անցկացնում էին գյուղատնտեսական միջոցառումների նախապատրաստման ու անցկացման, ծրագրերի կատարման, հանրապետության սեփականության պաշտպանության և այլ ստուգումներ: Միաժամանակ օգնում էին գյուղական կյանքի կազմակերպմանը. վերանորոգում էին գյուղատնտեսական տեխնիկան, էլեկտրաֆիկացնում և ռադիոֆիկացնում գյուղերը, կոլտնտեսականներին սովորեցնում գյուղատնտեսական տեխնիկայի օգտագործման ձևերը, կազմակերպում մշակութային օջախներ, ինքնագործ թատրոններ⁴⁶⁷:

Գործարանների շեֆության կողքին հանդես է գալիս սոցիալական համատեղիչների ինստիտուտը: Սոցիալատեղիչները կցվում էին որոշակի հիմնարկների և իրենց հիմնական աշխատանքից դուրս աշխատանքներ էին կատարում կցված հիմնարկում, ուսումնասիրում էին նրա աշխատանքները, արձանագրում առկա թերությունները: 1931 թ. կայացած ՀԿ(Բ)Կ Կենտկոմի և ԿՎՀ միացյալ լիազոմար նիստը, սոցիալատեղիչների հարցը քննարկելով, որոշում է ԲԳՏ-ԿՎՀ-ին առաջարկել «կազմակերպել շեֆընկալ ձեռնարկությունների բանվորների աշխատանքը պետապարատում, սոց[իալական] համատեղության կարգով, առաջին հերթին հողժողկոմատի, ֆինժողկոմատի և Հայկոպի ապարատներում»⁴⁶⁸: 1931 թ. շարքային բանվորներից հանրապետության պետական կենտրոնական հիմնարկներում կային 15 սոցիալատեղիչներ⁴⁶⁹:

1932 թ. հունվարի 31-ին կայացած ԿՎՀ-ԲԳՏ, ՀԱՄԽ, շեֆձեռնարկությունների, ենթաշեֆ հիմնարկությունների կոմբիջների քարտուղարների, տեղկոմների նախագահների և սոցիալատեղիչների համատեղ խորհրդակցությունը սահմանում է

⁴⁶⁶ Տե՛ս նույն տեղում, գ. 444, թ. 15 շրջ.:

⁴⁶⁷ Տե՛ս Պողոսյան Շ., նշվ. աշխ., էջ 206-207:

⁴⁶⁸ ՀԿ(Բ)Կ ԿԿ-ի յեվ ԿՎՀ-ի միացյալ պլենումի բանաձևերը, Յերևան, 1932, էջ 49:

⁴⁶⁹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 1, ց. 17, գ. 126, թ. 27:

սոցիալատեղության աշխատանքների իրականացման կարգը: Սոցիալատեղիչը նախապես պետք է հիմնարկության բաժնի վարիչին ներկայացնել ժամանակացույց, որով սահմանվում էին այն օրերն ու ժամերը, երբ ինքը կարող էր աշխատել տվյալ հիմնարկում: Հիմնարկության բաժնի վարիչը պարտավոր էր սոցիալատեղիչի հետ միասին կազմել օրացուցային ծրագիր՝ նախագծելով աշխատանքի բաժանումը, սոցիալատեղիչի իրավունքներն ու պարտականությունները, հարցերի շրջանակը, որոնցով պետք է զբաղվեր սոցիալատեղիչը: Սոցիալատեղիչներն ազատվում էին այլ հասարակական ծանրաբեռնվածությունից⁴⁷⁰: 1932 թ. կայացած ՀԿ(Բ)Կ 8-րդ համագումարը դրական է համարում սոցիալատեղիչների գոյությունը և հանձարարում ԿՎՀ-ԲԳՏ-ին տարածել սոցիալատեղիչների գոյություն ունեցող փորձը: «ԿՎՀ-ԲԳՏ պետք է ամենակարճ ժամանակամիջոցում արհմիությունների հետ միասնաբար հաստատի հիմնական հաստատություններում սոցիալատեղիչների պաշտոններ», - կարդում ենք համագումարի բանաձևերում⁴⁷¹:

1932 թ. դեկտեմբերի 8-ին գումարված ՀԿ(Բ)Կ ԿՎՀ նախագահության և ՀՍԽՀ ԲԳՏ կոլլեգիայի միացյալ նիստը որոշում է ընդունում բոլոր ժողկոմատներին և պետհիմնարկություններին առաջարկել ուշադրության կենտրոնում պահել սոցիալատեղիչների աշխատանքները և նրանց համար ապահովել համապատասխան պայմաններ⁴⁷²:

Սոցիալատեղիչների ինստիտուտը ևս գոյություն է ունենում մինչև ԿՎՀ-ԲԳՏ ժողկոմատների վերացումը: Այս կարճ ժամանակահատվածում այն հնարավորություն է տալիս բանվորներին ծանոթանալու պետական մարմինների աշխատանքներին և ընդգրկվելու դրանցում:

ԿՎՀ-ԲԳՏ օժանդակ մարմինների շարքում առավել լայն տարածում գտածներից են ԲԳՏ սեկցիաները, որոնց ձևավորումը սկսվում է 1920-ական թվականների վերջին: 1929 թ. ապրիլի 16-ին Անդրկովկասի Կենտրոնական գործադիր կոմիտեի որոշմամբ գավառակային գործկոմներին և գյուղխորհուրդներին կից պետք է ստեղծվեին ԲԳՏ

⁴⁷⁰ Տե՛ս նույն տեղում, ֆ. 128, ց. 1, գ. 444, թ. 16:

⁴⁷¹ Հայաստանի կոմունիստական (բալշևիկների) կուսակցության 8-րդ համագումարի բանաձևեր, էջ 36:

⁴⁷² Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 128, ց. 1, գ. 444, թ. 9:

սեկցիաներ⁴⁷³: Այս հարցը քննարկման առարկա է դառնում 1929 թ. ապրիլի 23-19-ը կայացած ՀամԿ(բ)Կ 16-րդ կոնֆերանսում, որտեղ գաղափարն հավանության է արժանանում, և որոշվում է տեղական կուսմարմիններին և խորհուրդներին առաջարկել բոլոր քաղաքային և գյուղական խորհուրդներին կից ստեղծել ԲԳՏ սեկցիաներ⁴⁷⁴: 1929 թ. մայիսի 28-ին Հայաստանի Կենտգործկոմի նախագահության որոշմամբ փոփոխության է ենթարկվում գյուղական խորհուրդների կանոնադրությունը, որով այդուհետ պարտադիր է համարվում գյուղխորհուրդներին կից ԲԳՏ սեկցիաների ստեղծումը⁴⁷⁵: Նույն օրը ԿԳԿ նախագահությունը հրահանգներ է տալիս գավառակային գործկոմներին, գյուղական խորհուրդներին և քաղաքային խորհուրդներին կից ԲԳՏ սեկցիաներ ստեղծելու մասին⁴⁷⁶: Նշված իրավական ակտերով Խորհրդային Հայաստանում հիմք է դրվում ԲԳՏ սեկցիաների գործունեությանը: ԲԳՏ սեկցիաներ նախատեսվում էր կազմակերպել 41 գավառակային գործկոմներին և 94 գյուղական խորհուրդներին կից⁴⁷⁷:

Համաձայն ԲԳՏ-ի ընդունած «ԲԳՏ սեկցիաների աշխատանքների մասին ժամանակավոր կանոններ»-ի՝ սեկցիաների կազմակերպման նպատակներն էին՝ աջակցել ԲԳՏ-ին հնարավորինս թափանցիկ դարձնել պետական կառավարման համակարգի մարմինների գործունեությունը և կրճատել վերջիններիս ֆինանսական ծախսերը, իշխանության տեղական մարմինների աշխատանքային գործունեության նկատմամբ հսկողություն սահմանելն ու աշխատաքային թերությունները բացահայտելը, ինչպես նաև՝ հետևել խորհրդային իշխանության մարմինների որոշումների, հրամանների, կարգադրությունների ու իրավական այլ ակտերի անշեղ կատարմանը⁴⁷⁸:

Սեկցիաները հետազոտելու էին գավառակային գործկոմների, գյուղխորհուրդների, քաղխորհուրդների և դրանց ենթակա հիմնարկների ու ձեռնարկությունների աշխատանքների օրինականությունն ու նպատակահարմարությունը, իսկ թերությունների հայտնաբերման դեպքում դրանց

⁴⁷³ Տե՛ս նույն տեղում, գ. 57, թ. 57:

⁴⁷⁴ ՍՄԿԿ-ն որոշումներում, հ. 4, էջ 640:

⁴⁷⁵ Տե՛ս ՀՍԽՀ «Որենքների յեվ կարգադրությունների ժողովածու», Բաժին I, N 6, հունիս 1929, էջ 199:

⁴⁷⁶ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 200-201, 205-209:

⁴⁷⁷ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 128, ց. 1, գ. 57, թ. 24 և շրջ.:

⁴⁷⁸ Տե՛ս նույն տեղում, գ. 444, թթ. 2-3:

վերացման ուղիների վերաբերյալ կատարելու էին առաջարկություններ, քաղաքացիներից ընդունելու էին պետական հիմնարկների ու դրանց աշխատակիցների գործունեության դեմ ուղղված բողոքներ: Քաղխորհուրդներին կից սեկցիաներին տրվում էին ավելի լայն լիազորություններ: Դրանք քննելու էին պետական մարմինների գործունեության բարելավման վերաբերյալ որոշումների նախագծեր, մասնակցելու էին քաղխորհրդի գործադիր մարմինների աշխատանքների սկզբունքների վերաբերյալ ծրագրերի ու նախագծերի մշակմանը, կատարելու էին արտածրագրային ստուգումներ⁴⁷⁹: Սեկցիաներն իրավունք ունեին անակնկալ ստուգումներ իրականացնելու հիմնարկների և ձեռնարկությունների գանձարկներում և պահեստներում⁴⁸⁰:

Սեկցիաներին պետք է անդամակցեին խորհուրդների, գործկոմների ու վերստուգիչ հանձնաժողովների անդամ-թեկնածուները, բատրակ ու չքավոր գյուղացիներն ու քաղաքացիները, հասարակական կազմակերպությունների (կանանց միություն, Փոխօգկոմ և այլն) ներկայացուցիչները: Անդամակցությունը կատարվելու էր կամավորության սկզբունքով: Սեկցիայի գործերը ղեկավարելու էր 3-5 հոգուց բաղկացած բյուրոն⁴⁸¹:

Սեկցիաներից յուրաքանչյուրն ուներ իր աշխատանքային ծրագիրը, որը բխում էր պետական ծրագրերի առաջնահերթություններից, ընդհանուր տնտեսական քաղաքականությունից և տեղական կարիքներից: Ծրագրերում անպայման ընդգրկվում էին ԲԳՏ-ի կատարած առաջարկությունները:

Սկզբնական շրջանում առաջացած կազմակերպչական խնդիրների հաղթահարումից հետո ԲԳՏ սեկցիաները կարողացան կատարել իրենց վրա դրված պարտականությունները և զգալի նպաստ բերել ԲԳՏ գործառույթների իրականացմանը: Հետզհետե ընդլայնվում է սեկցիաների ցանցը: 1932 թ. գյուղական սեկցիաների թիվը հասնում է 827-ի, որոնցում ընդգրկված էր 10000-ից ավելի մարդ⁴⁸²:

⁴⁷⁹ Տե՛ս ՀՍԽՀ «Որենքների յեվ կարգադրությունների ժողովածու», Բաժին I, N 1, հունիս 1929, էջ 200-209:

⁴⁸⁰ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 128, ց. 1, գ. 444, թ. 3:

⁴⁸¹ Տե՛ս նույն տեղում, թ. 2:

⁴⁸² Տե՛ս Պողոսյան Շ., նշվ. աշխ., էջ 213:

Մյուս կառույցը, որը կարևոր դերակատարում ունեցավ վերահսկողական աշխատանքների իրականացման գործում, արտահաստիքային տեսուչների համակարգն էր: 1931 թ. փետրվարին ՀամԿ(բ)Կ ԿՎՀ-ն և ԽՍՀՄ ԲԳՏ-ն որոշում են ընդունում արտահաստիքային տեսուչների ինստիտուտ ստեղծելու մասին⁴⁸³: 1931 թ. մարտի 29-ի այդ մարմինների համատեղ նիստում հաստատվում է «ԲԳՏ մարմիններում արտահաստիքային տեսուչների մասին» կանոնադրությունը⁴⁸⁴: Համաձայն վերջինի՝ արտահաստիքային տեսուչները ամրացվում էին ԲԳՏ խմբերին, իսկ տեղերում՝ ՇՎՀ-ԲԳՏ-ներին: Նրանք մասնակցելու էին ԲԳՏ պլանային և արտապլանային հանձնարարությունների հետազոտմանը: Նրանց աշխատանքների շրջանակը հաստատվում էր ԲԳՏ խմբերի ղեկավարների և ՇՎՀ-ԲԳՏ նախագահի կողմից: Արտահաստիքային տեսուչները ԲԳՏ հանձնարարությունները իրականացնելիս օգտվում էին ԲԳՏ հաստիքային տեսուչների բոլոր իրավունքներից՝ միաժամանակ կրելով ամբողջական պատասխանատվություն աշխատանքի կատարման ժամկետների և որակի համար: Արտահաստիքային տեսուչներ կարող էին դառնալ կոմկուսի և կոմերիտմիության անդամները, ԲԳՏ ակտիվի անդամները (ԲԳՏ սեկցիաներ, բանգյուղթղթակիցներ, «թեթև հեծելազոր» և այլն), հարվածային աշխատողները, պետական հիմնարկների աշխատողները, մասնագետները, գիտական աշխատողները: Փորձի փոխանակման նպատակով ԲԳՏ կազմ-հրահանգչական բաժնի և ՇՎՀ-ԲԳՏ նախագահների կողմից պարբերաբար կազմակերպվելու էին արտահաստիքային տեսուչների խորհրդակցություններ⁴⁸⁵: Արտահաստիքային աշխատողները գործելու էին հասարակական հիմունքներով՝ առանց կատարած աշխատանքի համար վարձատրություն ստանալու: Ընդ որում՝ մի շարք ՇՎՀ-ԲԳՏ-ներում, որտեղ չկային համապատասխան աշխատողներ, վերահսկողության աշխատանքներն իրականացվում էին միայն արտահաստիքային տեսուչների ջանքերով: Արտահաստիքային տեսուչները ԿՎՀ-ԲԳՏ աշխատանքներում ներգրավվում էին բավականին արագ, կազմակերպական շատ կարճ շրջան անցնելուց անմիջապես հետո: Արտահաստիքային տեսուչներ էին կցվում բոլոր խմբերին

⁴⁸³ Տե՛ս Դավաթյան Վ., նշվ. աշխ., էջ 109:

⁴⁸⁴ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 128, ց. 1, գ. 92, թ. 10:

⁴⁸⁵ Տե՛ս նույն տեղում:

(յուրաքանչյուրում՝ 7-10 մարդ), ինչպես նաև ՇՎՀ-ԲԳՏ-ներին (յուրաքանչյուրում՝ 15-20 մարդ, իսկ առանձին շրջաններում մինչև 40 մարդ)⁴⁸⁶: Տեսուչների թիվն անընդհատ աճում էր, և արդեն 1932 թ. ԿՎՀ-ԲԳՏ կենտրոնական մարմիններում ներգրավված էին 140 արտահաստիքային տեսուչ, որոնց թվում՝ ճանաչված գիտնականներ, մասնագետներ, հասարակական գործիչներ, ինչպես նաև բանվորներ: ՇՎՀ-ԲԳՏ-ներին կցվել էին 1200-ից ավելի արտահաստիքային տեսուչներ⁴⁸⁷:

Հատկանշական է, որ ձևավորումից անմիջապես հետո՝ 1931թ. երկրորդ կիսամյակում, ԲԳՏ աշխատանքների ամբողջ ծավալի ավելի քան 30 տոկոսը իրականացվել է արտահաստիքային տեսուչների ուժերով⁴⁸⁸: Այս թիվը հետագա տարիների ընթացքում ավելի է մեծանում:

Ինչպես տեսնում ենք, վերահսկողության լիազորություններ ունեցող մարմինները կազմակերպվում էին պետական գրեթե բոլոր հիմնարկներում և ձեռնարկություններում: Իսկ արդյոք տեղի՞ն էր վերահսկողության նման ընդարձակ ցանցի գոյությունը: Այն, առանձին բացառություններով, արտադրությունից կտրում էր զգալի քանակությամբ արտադրական ուժերի, անընդհատ ստուգումներով ծանրաբեռնում էր վերահսկվող մարմինների աշխատանքները՝ նրանց ևս կտրելով արտադրությունից: Սակայն մյուս կողմից փորձ էր արվում վերահսկողությանը տալ համաժողովրդական բնույթ, որը պետք է դրականորեն անդրադառնար վերահսկողական աշխատանքների կազմակերպման գործի արդյունավետության վրա:

Այսպիսով՝ Խորհրդային Հայաստանում 1920-1930-ական թվականներին ստեղծվում է վերահսկողության հասարակական լայն ցանց, որի միջոցով վերահսկողական աշխատանքներին մասնակցում են տասնյակ հազարավոր մարդիկ: Ստեղծվում է մի իրավիճակ, երբ վերահսկողությունը դառնում է յուրաքանչյուր անհատի իրավունքն ու պարտականությունը: Միաժամանակ ստեղծվում է լայն հնարավորություն՝ պետական մարմիններում աշխատելու նպատակով նոր սերունդ պատրաստելու և առաջընթացելու համար:

⁴⁸⁶ Տե՛ս Գալոյան Ա., ԿՎՀ-ԲԳՏ հաշվետվությունը, էջ 55:

⁴⁸⁷ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 91, ց. 2, գ. 440, թ. 190:

⁴⁸⁸ Տե՛ս Գալոյան Ա., ԿՎՀ-ԲԳՏ հաշվետվությունը, էջ 55:

ԵԶՐԱԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Այսպիսով՝ ամփոփելով կատարված ուսումնասիրությունը՝ հանգում ենք հետևյալ եզրակացություններին.

1. Ռուսաստանում խորհրդային կարգերի հաստատումից անմիջապես հետո քայլեր են կատարվել վերահսկողության համակարգի ձևավորման ուղղությամբ: Որպես վերահսկողության համակարգի ձևավորման առաջին քայլ է ընտրվում բանվորական վերահսկողության հաստատումը: Վերջինի առջև դրվում են պարզ, սակայն նոր կարգերի հաստատման համար խիստ կարևոր երկու խնդիրներ՝ հետևել պետությունում առկա նյութական միջոցների պահպանմանը և ապահովել արտադրության շարունակականությունը: Բանվորական վերահսկողության հռչակմամբ խորհրդային վարչակարգը իր կողմն է գրավում բնակչության մեծ մասին:

2. Գիտակցելով լուրջ վերահսկողական գործառույթներ կատարելու գործում բանվորական վերահսկողության անկարողությունը՝ խորհրդային վարչակարգը և նրա առաջնորդ Վ. Լենինը նախաձեռնել են պետական վերահսկողության կազմավորումը: Աստիճանաբար տեղի է ունենում վերջինի լիազորությունների ընդարձակում, որը նպատակ ուներ ստեղծելու մի այնպիսի մարմին, որի վերահսկողական իրավունքները «ոչ մի բանում չսահմանափակվեն»: Պետական վերահսկողությանը տրվել են նաև կառավարությանը բնորոշ լիազորություններ՝ հետևել մյուս բոլոր ժողկոմատների գործունեության օրինականությանը և նպատակահարմարությանը, ինչպես նաև տալ անհրաժեշտ հրահանգներ աշխատանքների ճիշտ կազմակերպման համար: 1920 թ. սկզբին պետական վերահսկողությանն է միացվում բանվորական վերահսկողությունը: Այսպես վերացվում է բանվորական վերահսկողությունը. այդուհետև գործելու էր պետական վերահսկողությունը՝ ժողովրդական լայն զանգվածներին իր աշխատանքներում ներգրավելու սկզբունքով: Վերահսկողության բանվորական բնույթի կեղծ տպավորություն ստեղծելու նպատակով պետական վերահսկողությանն է փոխանցվում բանվորական վերահսկողության անվանումը:

3. 1920 թ. նախաձեռնվում է ՌԿ(Բ)Կ վերահսկիչ մարմնի՝ Կենտրոնական վերահսկիչ հանձնաժողովի կազմավորումը: Այն պայքարում է կուսակցական

միասնականության, կուսակցության շարքերից խմբակայնության վերացման համար: Միաժամանակ կարևոր դեր է ունենում կուսակցության գերակայող-միապետական դիրքերի հաստատման և ամրապնդման գործում, նպաստում է բոլոր ոլորտներում կուսակցական գծի տարածմանն ու անշեղ գործադրմանը:

4. Հայաստանում խորհրդային կարգերի հաստատումից անմիջապես հետո ձևավորվեցին վերահսկողության մարմինները: Ի տարբերություն Խորհրդային Ռուսաստանի Խորհրդային Հայաստանում բանվորական վերահսկողության մարմիններ չեն ձևավորվում, այլ միանգամից կազմավորվում է պետական վերահսկողության ժողկոմատը՝ Բանվորա-գյուղացիական տեսչությունը: Վերջինը կազմավորվում է Հայաստանի առաջին հանրապետության պետական վերահսկողության հանձնաժողովի հիմքի վրա՝ պահպանելով նույն կառուցվածքը, ստանալով ավելի ընդարձակ լիազորություններ: Աստիճանաբար տեղի են ունենում նաև կառուցվածքային արմատական փոփոխություններ: Խորհրդային Հայաստանում պետական վերահսկողության ժողկոմատը ևս ուներ բացարձակ լիազորություններ՝ վերահսկելու էր պետության բոլոր ոլորտները, բոլոր կառույցների ու կազմակերպությունների գործունեությունը, կարող էր մուտք գործել ցանկացած վայր, պահանջել ցանկացած փաստաթուղթ:

1921 թ. կեսերին կազմավորվում է նաև Հայաստանի կոմունիստական կուսակցության վերահսկողության մարմինը՝ Կենտրոնական վերահսկիչ հանձնաժողովը:

5. Վերահսկողության մարմինները կարևոր դերակատարում են ունենում խորհրդային կարգերի հաստատման ու ամրապնդման գործում: Նրանք ապահովում են կառավարման բարձրագույն մարմինների կողմից գծված գործունեության շրջանակների հնարավորինս անշեղ գործադրումը: Այս հանգամանքը հատկապես կարևոր էր խորհրդայնացմանը հաջորդած առաջին տարիներին, երբ համապատասխան կադրերի բացակայության պատճառով պաշտոնները շարունակում էին զբաղեցնել նախկին համակարգում պաշտոնավարած նույն անձինք, որոնք վստահելի չէին նոր վարչակարգի համար: Վերահսկողության մարմինները հետևում էին, որ այդ պաշտոնյաները գործեն նոր վարչակարգի պահանջներին

համապատասխան՝ չշեղվելով գծված շրջանակներից: Կարևոր հանգամանք էր նաև այն, որ վերահսկողության մարմինները կառավարման նոր մոտեցումները տարածում էին ժողովրդի մեջ և դարձնում նրանց կողմից ընդունելի:

6. Վերահսկողության գործում կարևոր դեր է ունեցել Բողոքների բյուրոն, որի միջոցով լսվում էին կառավարման մարմինների և պաշտոնատար անձանց գործողությունների վերաբերյալ ժողովրդական զանգվածների մեջ գոյություն ունեցող դժգոհությունները: Այս գործոնը հանդիսացել է կառավարման մարմինների և պաշտոնատար անձանց կամայական գործողությունները զսպող միջոց: Միաժամանակ բացահայտվում էր կիրառվող պետական այս կամ այն քաղաքականության նկատմամբ ժողովրդի վերաբերմունքը, ինչը, զուգակցվելով անցկացված ստուգումների արդյունքների ամփոփման հետ, հնարավորություն էր տալիս կազմելու տարբեր ոլորտներում տիրող իրադրության պատկերը:

7. Նշանակալի կապ է գոյություն ունեցել կենսագործվող տնտեսական քաղաքականությունների և վերահսկողության մարմինների առջև դրվող խնդիրների միջև: Այդ խնդիրները բխում էին «Ռազմական կոմունիզմի», ՆԷՊ-ի, ինդուստրացման և գյուղատնտեսության կոլեկտիվացման քաղաքականություններից և նպատակ ունեին ապահովելու դրանց՝ սահմանված ձևով ու ժամկետներում գործադրումը:

8. 1924 թ. կատարված ԿՎՀ և ԲԳՏ միավորմամբ տեղի է ունենում կուսակցական վերահսկողության մարմնի լիազորությունների ընդարձակում: Այն դադարում է զուտ կուսակցական վերահսկողության մարմին լինելուց և անուղղակի կերպով՝ ԲԳՏ իրականացրած ստուգումների քննարկման միջոցով, վերահսկողություն է սահմանում պետության բոլոր ոլորտների վրա: Միավորումն առաջացնում է ձևաբովանդակային հակասություն: Ձևական առումով ԿՎՀ-ԲԳՏ-ն համարվում է միասնական ժողկոմատ և բնականաբար պետք է ենթարկվեր ու հաշվետու լիներ ժողկոմխորհին: Սակայն ԿՎՀ-ն երբեք հաշվետվություն չի ներկայացրել ժողկոմխորհին: Վերջինը միշտ լսել է միայն ԲԳՏ գործունեության մասին հաշվետվությունը: Ավելին՝ ԲԳՏ-ն հաշվետվություն պետք է ներկայացներ ԿՎՀ-ին, ԲԳՏ կառուցվածքային փոփոխությունները, աշխատանքային պլանները պետք է քննարկվեին նաև ԿՎՀ-ում: Այսինքն՝ Բանվորա-գյուղացիական տեսչությունը դրվել է

նաև Կենտրոնական վերահսկիչ հանձնաժողովի ենթակայության ներքո՝ հաստատելով կուսակցական վերահսկողության հսկողություն պետականի նկատմամբ:

9. Պետական և կուսակցական վերահսկողության մարմիններն արձեղատ ենթարկվել են կազմակերպա-կառուցվածքային փոփոխությունների՝ պայմանավորված իրենց առջև դրվող խնդիրներով և համապետական փոփոխություններով: Վերստուգման աշխատանքների իրականացումը բարելավելու գործում կարևոր դեր ունեցավ նոր ենթակառուցվածքների՝ մասնագետների ակտիվ, տեսչական խորհրդակցություն, գների տեսչություն և այլն, ստեղծումը: Այդ ենթակառուցվածքները նպաստեցին վերահսկողության մարմինների գործունեության այս կամ այն կողմի բարելավմանը:

10. Վերահսկողության մարմինները կարևոր նպաստ ունեցան օրինականության հաստատման գործում: Նրանք վերահսկում էին կառավարման բարձրագույն և վերադաս մարմինների ընդունած իրավական ակտերի՝ ժամանակին և ճշգրիտ կատարումը: Այդ նպատակով կատարվել են համապատասխան ստուգումներ պետական տարբեր կառույցներում, կազմակերպվել են նոր օղակներ կատարման ստուգումն ապահովելու համար: Այս ուղղությամբ կատարված աշխատանքները հնարավորություն էին ստեղծում չարաշահումների կանխարգելման, կատարված չարաշահումների բացահայտման ու վերացման համար:

11. Պետական և կուսակցական վերահսկողության մարմինները կարևոր նպաստ ունեցան նաև կառավարման կարողություններ ունեցող անձանց պատրաստման և սերնդափոխության կատարման գործում: Այդ մարմինների կատարած ստուգումներին մասնակից դառնալով՝ քաղաքացին ծանոթանում էր տվյալ կազմակերպության ընդհանուր գործունեությանը, առանձին գործերի բնույթին, կառավարման ընդունելի սկզբունքներին և ձեռք էր բերում գիտելիքներ ու հմտություններ: Բացի ստուգման աշխատանքներին մասնակցելուց՝ աշխատավորները պետական կառավարման համակարգին կարող էին ծանոթանալ հատուկ այդ նպատակով կազմակերպություններում անցկացվող պրակտիկաների միջոցով: Վերահսկողության մարմիններն իրենց հերթին ապահովում էին աշխատանքային ներուժով աչքի ընկած անձանց առաջընթացը:

12. Պետական վերահսկողության ժողկոմատն իր գործունեությունը սկսեց պետության նյութական արժեքների հաշվառման ու պահպանման պարզ, սակայն կարևոր աշխատանքից և հասավ պետության համար կարևորագույն նշանակություն ունեցող ոլորտների ուսումնասիրման, պետական կառավարման համակարգի բարելավման աշխատանքների կատարմանը: Այս ընթացքում ստուգման և ուսումնասիրման աշխատանքներ իրականացվեցին պետության բոլոր ոլորտներում, հիմնարկություններում, ձեռնարկություններում՝ հաստատելով ամբողջական վերահսկելիության մթնոլորտ: Պետական կառավարման համակարգի բարելավման ուղղությամբ կատարվող աշխատանքները ԲԳՏ-ն սկսեց պետական մարմինների գոյության անհրաժեշտության և նրանց հաստիքների հստակեցումից, օժանդակեց խնայողության ռեժիմի կիրառմանը, իսկ իր գործունեության վերջին շրջանում անցկացրեց «զտման» աշխատանքներ՝ պետական մարմիններից հեռացնելով խորհրդային համակարգի համար անհուսալի անձանց:

13. Վերահսկողական աշխատանքներում ոչ պատասխանատու պաշտոններ զբաղեցնող աշխատողների պարտադիր ներգրավման սկզբունքը ունենում է առանցքային նշանակություն: Նախ այդ աշխատողները, ծանոթ լինելով տվյալ կազմակերպության «ներքին խոհանոցին», կարող էին առաջադրել հարցեր և տալ տեղեկություններ, որոնք կնպաստեին համակողմանի ու թիրախային ստուգումների իրականացմանը: Մյուս կողմից ստուգումներին մասնակցած աշխատավորների՝ կազմակերպության ամբողջական գործունեության մասին տեղեկացվածությունը դառնում է ղեկավար անձանց գործողությունները զսպող, չարաշահումները կանխարգելող արդյունավետ օղակ:

14. Վերահսկողության մարմինների գործունեության մեջ կարևոր տեղ էր հատկացվում տեղական ներկայացուցչությունների և օժանդակող մարմինների գործունեությանը: Նրանք ընդգրկում էին հազարավոր մարդկանց՝ նրանց դարձնելով վերահսկողական աշխատանքների մասնակից: Այս հանգամանքը, համատեղվելով վերը նշված մի շարք գործոնների հետ, հնարավորություն էր տալիս վերահսկողությունը դարձնելու համաժողովրդական իրավունք և պարտականություն:

1. Սկզբնաղբյուրներ

ա. Արխիվային վավերագրեր

Հայաստանի ազգային արխիվ

1. ֆ. 1 (ՀԿԿ Կենտկոմ), ց. 1, գ. 93; ց. 5, գ. 262; ց. 17, գ. 126; ց. 19, գ. 212:
2. ֆ. 81 (Հայաստանի ՇՎՀ-ԲԳՏ-ներ), ց. 1, գ. 22; ց. 2, գ. 167; ց. 4, գ. 35; ց. 9, գ. 28; ց. 13, գ. 21; ց. 19, գգ. 95, 115:
3. ֆ. 91 (ՀամԿ(Բ)Կ Կենտկոմին կից կուսվերահսկողության հանձնաժողովի Հայաստանի գծով կուսկոլլեգիա), ց. 2, գգ. 1, 1_բ, 2_ա, 2_բ, 4_ա, 19, 21, 25, 63, 102, 125, 135, 161, 440:
4. ֆ. 112 (ՀԽՍՀ Կենտրոնական գործադիր կոմիտե), ց. 1, գ. 597:
5. ֆ. 113 (ՀՀ կառավարություն), ց. 2, գ. 743; ց. 3, գգ. 193, 194, 196; ց. 39, գ. 966:
6. ֆ. 128 (ՀԽՍՀ բանվորագյուղացիական տեսչության ժողովրդական կոմիսարիատ), ց. 1, գգ. 1, 2, 3, 5, 8, 12, 13, 20, 25, 27, 35, 38, 40, 42, 45, 48, 50, 55, 57, 60, 63, 66, 72, 75, 77, 79, 85, 88, 90, 92, 93, 96, 101, 103, 105, 106, 108, 114, 119, 122, 127, 132, 135, 138, 143, 150, 191, 193, 195, 202, 237, 278, 283, 286, 300, 313, 325, 326, 332, 358, 377, 380, 382, 415, 417, 440, 444, 470, 479, 504, 505, 510, 535, 605, 643, 676, 765, 771, 1067, 1090, 1094, 1206, 1207, 1208, 1210, 1216, 1272, 1652, 1669, 1672, 1706, 1755, 1762, 2205, 2225, 2229, 2253, 2833; ց. 2, գգ. 7, 16, 20, 46:
7. ֆ. 129 (ՀԽՍՀ բանվորագյուղացիական տեսչության ժողովրդական կոմիսարիատին կից խորհրդային ապարատի զտման հանրապետական հանձնաժողով), ց. 1, գ. 1760:
8. ֆ. 1253 (Հայաստանի հեղափոխական կոմիտե), ց. 1, գ. 9:

բ. Տպագիր ժողովածուներ

1. ԱՍՖԽՀ «Որենքների յեվ վորոշումների հավաքածու», մաս Առաջին, N 5, Թիֆլիս, 6 սեպտեմբեր 1923, էջ 19:
2. ԱՍՖԽՀ «Որենքների յեվ վորոշումների հավաքածու», մաս Առաջին, N 1, Թիֆլիս, 25 փետրվար 1924, էջ 32:
3. Գալոյան Ա., ԿՎՀ-ԲԳՏ հաշվետվությունը: Զեկուցում ՀԿ(Բ)Կ VIII համագումարում, Յերևան, «Պետհրատ», 1932, էջ 59:
4. Գալոյան Ա., ՀԿ(Բ)Կ կենտրոնական վերահսկիչ հանձնաժողովի հաշվետվությունը ՀԿ(Բ)Կ IX համագումարում, Յերևան, «Կուսհրատ», 1934, էջ 72:
5. Լենին Վ. Ի., Երկերի լիակատար ժողովածու, հ. 34, Երևան, «Հայաստան» հրատ., 1981, էջ 739:
6. Լենին Վ. Ի., Երկերի լիակատար ժողովածու, հ. 35, Երևան, «Հայաստան» հրատ., 1981, էջ 744:
7. Լենին Վ. Ի., Երկերի լիակատար ժողովածու, հ. 37, Երևան, «Հայաստան» հրատ., 1981, էջ 933:
8. Լենին Վ. Ի., Երկերի լիակատար ժողովածու, հ. 42, Երևան, «Հայաստան» հրատ., 1982, էջ 767:
9. Լենին Վ. Ի., Երկերի լիակատար ժողովածու, հ. 43, Երևան, «Հայաստան» հրատ., 1982, էջ 696:
10. Լենին Վ. Ի., Երկերի լիակատար ժողովածու, հ. 44, Երևան, «Հայաստան» հրատ., 1982, էջ 880:
11. Լենին Վ. Ի., Երկերի լիակատար ժողովածու, հ. 45, Երևան, «Հայաստան» հրատ., 1983, էջ 900:
12. Լենին Վ. Ի., Երկերի լիակատար ժողովածու, հ. 50, Երևան, «Հայաստան» հրատ., 1983, էջ 744:
13. Լենին Վ. Ի., Երկերի լիակատար ժողովածու, հ. 52, Երևան, «Հայաստան» հրատ., 1983, էջ 663:

14. Լենին Վ. Ի., Երկերի լիակատար ժողովածու, հ. 53, Երևան, «Հայաստան» հրատ., 1983, էջ 656:
15. Լենին Վ. Ի., Երկերի լիակատար ժողովածու, հ. 54, Երևան, «Հայաստան» հրատ., 1983, էջ 1056:
16. Խանջյան Ա., ՀԿ(Ք)Կ Կենտկոմի հաշվետվությունը VIII համագումարում, «Պետհրատ», Յերևան, 1932, էջ 157:
17. Խորհրդային Հայաստան: Հինգ տարի, 1920-1925, Յերևան, «ՀՍԽՀ Կենտգործ. յեվ ժողկոմխորի», 1926, էջ 472:
18. Հայաստանի կոմունիստական կուսակցության 4-րդ համագումարի բանաձևերը, Յերևան, «Հերմես» տպար., 1926, էջ 36:
19. Հայաստանի կոմունիստական (բալշևիկների) կուսակցության 8-րդ համագումարի բանաձևերը, Յերևան, «Պետհրատ», 1932, էջ 51:
20. Հայաստանի Հանրապետություն, օրենքների հավաքածու, N 10, Երևան, 31 դեկտեմբերի 1919, էջ 35:
21. Հայաստանի Սոցիալիստական Խորհրդային Հանրապետության ժողովրդական կոմիսարիատների 1920-1922 թթ. հաշվետվություն, Յերևան, «Տրեստի առաջին տպարան», 1923, էջ 224:
22. Հայաստանի Սոցիալիստական Խորհրդային Հանրապետության ժողովրդական կոմիսարիատների 1922-1923 թթ. հաշվետվություն, Յերևան, «Տրեստի առաջին տպարան», 1925, էջ 537:
23. ՀԿ(Ք)Կ ԿԿ-ի յեվ ԿՎՀ-ի միացյալ պլենումի բանաձևերը, Յերևան, «Պետհրատ», 1931, էջ 72:
24. ՀԿ(Ք)Կ 7-րդ համագումարի որոշումները, Յերևան, «Պետհրատ», 1930, էջ 32:
25. ՀԿ(Ք)Կ IX համագումարի սղագրական հաշվետվություն, Յերևան, «Կուսհրատ», 1935, էջ 475:
26. ՀՍԽՀ կառավարության հաշվետվության նյութեր 1926/27 յեվ 1927/28 թթ., Յերևան, «ՀՍԽՀ Ժողկոմխորի յեվ տնտխորի կառավարչություն», 1929, էջ 357:
27. ՀՍԽՀ կառավարության հաշվետվության նյութեր 1928/29-1929/30), Յերևան, «ՀՍԽՀ Ժողկոմխարի յեվ տնտխորի կառավարչություն», 1931, էջ 208:

28. ՀՍԽՀ «Դեկրետների յեվ հրամանների ժողովածու», պրակ I, էջմիածին, «Գիտական ինստիտուտի տպարան», 1921, էջ 131:
29. ՀՍԽՀ «Դեկրետների յեվ հրամանների ժողովածու», պրակ II, էջմիածին, «Գիտական ինստիտուտի տպարան», 1921, էջ 104:
30. ՀՍԽՀ «Դեկրետների յեվ վորոշումների հավաքածու», N 9, Երևան, նոյեմբեր-դեկտեմբեր 1923, էջ 13:
31. ՀՍԽՀ «Դեկրետների յեվ վորոշումների հավաքածու», N 9, Երևան, մայիս-հունիս 1924, էջ 26:
32. ՀՍԽՀ «Որենքների յեվ կարգադրությունների ժողովածու», Բաժին II, N 1, Երևան, հունվար-մարտ 1929, էջ 25:
33. ՀՍԽՀ «Որենքների յեվ կարգադրությունների ժողովածու», Բաժին I, N 6, Երևան, հունիս 1929, էջ 34:
34. ՀՍԽՀ «Որենքների յեվ կարգադրությունների ժողովածու», N 2, Երևան, ապրիլ-հունիս 1931, էջ 158:
35. ՀՍԽՀ «Որենքների յեվ կարգադրությունների ժողովածու», N 4, Երևան, ապրիլ 1934, էջ 45:
36. ՍՄԿԿ-ն համագումարների, կոնֆերանսների և Կենտկոմի պլենումների քանաձևերում և որոշումներում, հ. 2, Երևան, «Հայաստան» հրատ., 1986, էջ 800:
37. ՍՄԿԿ-ն համագումարների, կոնֆերանսների և Կենտկոմի պլենումների քանաձևերում և որոշումներում, հ. 3, Երևան, «Հայաստան» հրատ., 1987, էջ 656:
38. ՍՄԿԿ-ն համագումարների, կոնֆերանսների և Կենտկոմի պլենումների քանաձևերում և որոշումներում, հ. 4, Երևան, «Հայաստան» հրատ., 1987, էջ 767:
39. ՍՄԿԿ-ն համագումարների, կոնֆերանսների և Կենտկոմի պլենումների քանաձևերում և որոշումներում, հ. 5, Երևան, «Հայաստան» հրատ., 1989, էջ 579:
40. ՍՄԿԿ-ն համագումարների, կոնֆերանսների և Կենտկոմի պլենումների քանաձևերում և որոշումներում, հ. 6, Երևան, «Հայաստան» հրատ., 1989, էջ 575:
41. Деятельность органов партийно-государственного контроля по совершенствованию государственного аппарата: (от XII до XVI съезда партии): сборник документов, Москва, «Мысль», 1964, с. 335.

42. «Известия государственного контроля», Москва, апрель-май 1918, N 1-2, с. 53.
43. Народный контроль в СССР, Москва, «Наука», 1967, с. 282.
44. Первый Закавказский Съезд Советов, Тифлис, «Изд. Заккрайком», 1923, с. 152.
45. Рабочий контроль и национализация промышленности в Костромской губернии (1917-1919 гг.), сборник документов, Костром, «Костромское книжное издательство», с. 225.
46. Рабочий контроль и национализация промышленных предприятий Петрограда в 1917-1919 гг., сборник документов, т. I, Ленинград, «Лениздат», 1947, с. 492.

2. Ուսումնասիրություններ

1. Ալիխանյան Ս., Պետական կառավարման լենինյան սկզբունքները, Երևան, «Հայաստան» հրատ., 1978, էջ 204:
2. Դավաթյան Վ., Հայաստանի բանվոր դասակարգի պատմությունից (1920-1930-ական թվականներ), Երևան, Հայաստանի ԳԱ հրատ., 1991, էջ 152:
3. Հակոբյան Ա., Հայաստանի Բանգյուղտեսչությունը սոցիալիզմի համար մղված պայքարում (1920-1934), Երևան, «ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ.», 1974, էջ 230:
4. Հակոբյան Ա., Սովետական Հայաստանը ժողովրդական տնտեսության վերականգնման ժամանակաշրջանում (1921-1925 թթ.), Երևան, «ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ.», 1955, էջ 395:
5. Հայաստանի կոմունիստական պարտիայի պատմության ուրվագծեր, Երևան, «Պետհրատ», 1963, էջ 759:
6. Հայրապետյան Ա., Սոցիալիզմի կառուցումը և կադրերի պատրաստումը Հայաստանում, Երևան, «Հայաստան» հրատ., 1974, էջ 232:
7. Հարությունյան Շ., Սովետական Հայաստան: Տարեգրություն, 1920-1980, Երևան, «Հայաստան» հրատ., 1982, էջ 436:
8. Ղազախեցյան Վ., Սովետական Հայաստանի գյուղացիության պատմությունը 1920-1929, Երևան, «ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ.», 1975, էջ 229:
9. Մանուկյան Մ., Վերահսկում է ժողովուրդը, Երևան, «Հայաստան», 1971, էջ 318:

10. Նազարյան Վ., Սովետական Հայաստանի պետական իշխանության բարձրագույն մարմինները (1920-1922), Երևան, «Երևանի համալսարանի հրատարակչություն», 1974, էջ 247:
11. Ներկարարյան Վ., Հայաստանի կոմունիստական կուսակցության պայքարը երկրի ինդուստրացման և գյուղատնտեսության սոցիալիստական վերակառուցման համար (1926-1929 թթ.), Երևան, «Հայաստան», 1971, էջ 300:
12. Պետրոսյան Շ., Սովետական պետականության հաստատումը և ամրապնդումը Հայաստանում (1920 թ. նոյեմբեր-1922 թ. փետրվար), Երևան, «Երևանի համալսարանի հրատարակչություն», 1958, էջ 164:
13. Պողոսյան Շ., Լենինյան վերահսկողությունը գործողության մեջ, Երևան, «Հայաստան», 1978, էջ 228:
14. Борьян Б., Государственный контроль в Союзе ССР и Западной Европе, Москва, «Изд-во Наркомторга СССР и РСФСР», 1928, с. 292.
15. Ветомкин М., Что делает Рабоче-крестьянская инспекция, Москва, «Издание Нар. Комисс. Рабоче-крестьянской инспекции», 1921, с. 8.
16. Виноградов В. А., Рабочий контроль над производством: теория, история, современность, Москва, Издательство «Наука», 1983, с. 416.
17. Голотов Д., Организационно-правовые основы возникновения и деятельности Рабоче-крестьянской инспекции в Советском государстве в 1918-1923 гг., диссертация, Краснодар, 2005, с. 194.
18. Дорохова Г., Рабоче-крестьянская инспекция 1920-1923 гг., Москва, «Гос. Изд-во иурид. лит-ры», 1959, с. 182.
19. Иванцов И., Некоторые вопросы Кубани в документах комиссий внутрипартийного контроля ВКП(б) (1920-е - начало 1930-х гг.), Краснодар, «Алфа принт», 2012, с. 170.
20. Иконников С., Создание и деятельность объединенных органов ЦКК-РКИ в 1923-1934 гг., Москва, Издательство «Наука», 1971, с. 795.
21. История Государства и права Советской Армении, книги первая, Ереван, «Издательство АН Армянской ССР», 1974, с. 404.

22. Морозов Л., Попов В., Органы ЦКК-НК РКИ в борьбе за совершенствование советского государственного аппарата (1923-1934 гг.), Москва, «Издательство юридическая литература», 1964, с. 221.
23. Озеров Л., Ленинские принципы организации контроля, Москва, «Издательство политической литературы», 1965, с. 79.
24. Погосян Ш., Органы партийного и государственного контроля ЗСФСР в борьбе за победу социализма в 1922-1937 гг., «Айастан», Ереван, 1986, с. 189.
25. Силантьев Н., Народный контроль и строительство коммунизма, Москва, «Московский рабочий», 1965, с. 218.
26. Силантьев Н., Рабочим контроль и совнархозы, Москва, «Московский рабочий», 1957, с. 168.
27. Сломинская М., В. И. Ленин о рабочем контроле, Душамбе, «Дониш», 1970, с. 74.
28. Стурца Д., В борьбе за единство рядов партии: деятельность ЦКК-РКИ Грузии (1924-1934 гг.), «Изд-во ЦК КП Грузии», Тбилиси, 1972, с. 356.
29. Терещук С., Становление и развитие органов государственного контроля в РСФСР-СССР (1917-1934 гг.), диссертация, Москва, 2005, с. 210.
30. Химович Е., Режим экономии в СССР: ЦКК-РКИ в борьбе за режим экономии и рационализацию общественного производства и управления (1926-1934 гг.), Ростов-на-Дону, Издательство Ростовского университета, 1989, с. 216.
31. Юдин К., Внутрипартийный контроль в СССР 1930 – начала 1940-х гг.: идейно-институциональный облик, Иваново, «Кафедра экономики и финансов ГОУ ВПО «ИГХТУ»», 2015, с. 295.

3. Հոդվածներ

1. Ասծատրյան Ե., Վերահսկողության օրգանների հայրենասիրական գործունեությունը, «Լենինյան ուղիով» ամսագիր, N 3, Երևան, 1968, էջ 6-12:

2. Հակոբյան Ա., Կուսակցական-պետական վերահսկողության լենինյան պլանը և նրա կենսագործումը, «Լրաբեր հասարակական գիտությունների» ամսագիր, N 4, Երևան, 1970, էջ 60-69:
3. Պողոսյան Շ., Բանգյուղտեսչությունը Հայաստանում սովետական իշխանության առաջին տարում (1921 թ.), «Բանբեր Հայաստանի արխիվների» ամսագիր, N 3, Երևան, 1965, էջ 159-165:
4. Պողոսյան Շ., «Թեթև հեծելազոր»-ը որպես աշխատավոր երիտասարդության վերահսկողության ձև Հայաստանում առաջին հնգամյակի տարիներին, Երևանի պոլիտեխնիկական ինստիտուտի «Գիտական աշխատությունների ժողովածու» ամսագիր, հտ. 24, Հասարակական գիտությունների սերիա, թողարկում N 1, Երևան, 1966, էջ 23-37:
5. Պողոսյան Շ., ԿՎՀ-ԲԳՏ-ն և կոլտնտեսային շինարարությունը Հայաստանում (1927-1934 թթ.), «Լրաբեր հասարակական գիտությունների» ամսագիր, N 1, Երևան, 1973, էջ 3-13:
6. Абаджян А., Деятельность ЦКК-РКИ Армении (1924-1933), «Լրաբեր հասարակական գիտությունների» ամսագիր, N 1, Երևան, 1989, էջ 23-33:
7. Погосян Ш., Ленинский партийно-государственный контроль в Армении в 1923-1925 гг., Երևանի պոլիտեխնիկական ինստիտուտի «Գիտական աշխատությունների ժողովածու» ամսագիր, հտ. 28, Հասարակական գիտությունների սերիա, թողարկում N 3, Երևան, 1970, էջ 23-29:
8. Иванцов И., Некоторые методы партийно-государственного управления в СССР в 1920-1934 гг. (на материалах Кубани), Научный вестник ЮИМ, N 1, Москва, 2018, с. 92-96.
9. Иванцов И., Некоторые инструменты партийно-государственного контроля советского общества 1920-х – начала 1930-х гг., Международный журнал прикладных и фундаментальных исследований, Москва, N 6-2, 2015, с. 136-139.
10. Троцкий Л., О рабочем контроле над производством, <http://magister.msk.ru/library/trotsky/trotm306.htm>, 21.20.2017:

11. Троцкий Л., Открытое письмо большевикам-ленинцам (оппозиционерам), подписавшим заявление в ЦК и ЦКК Тов. В. Кассиора, М. Окуджава и Х. Раковского, <http://magister.msk.ru/library/trotsky/trotm255.htm>, 21.10.2017:

4. Ժամանակի մամուլ

1. «Ավանգարդ», Երևան, 4 օգոստոսի 1928, N 62:
2. «Խորհրդային Հայաստան», Երևան, 3 հունիսի 1921, N 99; 24 հունվարի 1922, N 18; 29 հունվարի 1922, N 23; 15 մարտի 1924, N 61; 13 ապրիլի 1924, N 86; 3 դեկտեմբերի 1926, N 278; 2 փետրվարի 1929, N 27; 28 հունիսի 1933, N 114:
3. «Կոմունիստ», Երևան, 4 փետրվարի 1921:
4. «Մարտակոչ», Թիֆլիս, 1 հունվարի 1924, N 1; 14 մայիսի 1924, N 109:
5. «Известия ВЦИК», Москва, 12 апреля 1919, N 79; 8 февраля 1920, N 28; 24 марта 1922, N 67.